

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ ΠΘ' - Τεύχος 11 - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2012
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑ του Μακ. Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς
Ἑπιχειρήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Κηφισίας Ἀμαρουσίου καί Ὁρωποῦ κ. Κύριλλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΞΙΑ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ὙΛΗΣ: Κωνσταντῖνος Χολέβας

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ: Κωνσταντῖνος Χολέβας, Λίτσα Ἰ. Χατζηφώτη, Βασίλειος Τζέρπος, Δρ Θ.

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Χρ. Κωβαῖος, Ἰασίου 1 – 115 21 Ἀθήνα. Τηλ.: 210-8160127 – Fax 210-8160128.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: Ἰωάννου Γενναδίου 14, 115 21, ΑΘΗΝΑ. Τηλ: 210 72.72.253, Fax: 210 72.72.251
<http://www.ecclesia.gr> e-mail: periodika@ecclesia.gr

Γιά τήν ἀποστολή ἀνακοινώσεων καί εἰδήσεων ἀπευθύνεσθε:

- γιά τό περιοδικό ΕΚΚΛΗΣΙΑ: periodika@ecclesia.gr
- γιά τό περιοδικό ΕΦΗΜΕΡΙΟΣ: efimerios@ecclesia.gr
- γιά τό περιοδικό ΘΕΟΛΟΓΙΑ: theologia@ecclesia.gr

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟΝ	708
ΕΓΚΥΚΛΙΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ	
<i>Τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,</i> Περί τοῦ διακόσμου καί τῆς χρήσεως ἐγχρώμων φωτοτυπιῶν (μεταξοτυπιῶν) διὰ τὴν ἀγιογράφειν τῶν Ἱερῶν Ναῶν	709
ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ	
Λόγος Ἐνθρονιστήριος τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Νικοπόλεως καί Πρεβέζης κ. Χρυσοστόμου	710
Λόγος Ἐνθρονιστήριος τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ἱερισσοῦ, Ἁγίου Ὁρους καί Ἀρδαμερίου κ. Θεοκλήτου	716
ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ	
Πορίσματα τῆς ΚΔ΄ Πανορθοδόξου Συνδιασκέψεως Ἐντεταμένον Ὁρθόδοξον Ἐκκλησιῶν καί Ἱερῶν Μητροπόλεων γιά θέματα Αἰρέσεων καί Παραθηρησείας.....	724
<i>Τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ,</i> Ἀνάγκες καί προβλήματα στήν θεία Λατρεία κατά τούς παρόντες καιρούς (Β΄ Μέρος)	727
<i>Τοῦ Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη,</i> Ἀσματικό καί Μοναχικό τυπικό καί ἡ σπουδαιότης μεταρρύθμιση.....	741
<i>Τοῦ π. Στεφάνου Ἀλεξοπούλου,</i> Ἡ Λειτουργική Ζωή τῆς Ἐκκλησίας κατά τούς Β΄ καί Γ΄ αἰῶνες	754
ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ	
<i>Τοῦ Παναγιώτου Ἱ. Μπούμη,</i> Τό Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς (καί τοῦ Υἱοῦ) (Προτάσεις - Διαδικασία γιά μιὰ συμφωνία Ἀνατολῆς - Δύσεως) (Μέρος Ε΄)	773
ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ - ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ	781
ΠΡΟΚΗΡΥΞΕΙΣ - ΚΛΗΤΗΡΙΑ ΕΠΙΚΡΙΜΑΤΑ	787
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	788
ΔΙΟΡΘΟΔΟΞΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ	796
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΜΟΥ ΠΘ΄ (2012)	798

Ἡ Λειτουργικὴ Ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Β' καὶ Γ' αἰῶνες*

Τοῦ π. Στεφάνου Ἀλεξοπούλου
Ἐφημερίου Ἱ.Ν. Ἁγίου Γεωργίου Χαλανδρίου
Ἐπικούρου Καθηγητοῦ Λειτουργικῆς (ὑπό διορισμόν)
Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

(Εἰσήγηση στό IB' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς
Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως, Βόλος, 27-29 Σεπτ. 2012)

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

1. Εἰσαγωγή

Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος αἰῶνας μετὰ Χριστόν ἀποτελοῦν μία περίοδο τῆς λειτουργικῆς ἱστορίας πού προσελκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν καὶ δικαίως, διότι ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῆς ἀποστολικῆς καὶ τῆς λεγομένης «Κωνσταντινείας» καὶ «μετα-Κωνσταντινείας» ἐποχῆς. Δυστυχῶς ὅμως, δέν γνωρίζουμε πολλά γιὰ τὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τὴν περίοδο αὐτή. Οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε εἶναι χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ διάσπαρτες καὶ ἀποσπασματικές, καὶ ἡ ἐρμηνεία τους πολλές φορές δύσκολη.

Ἡ κατάσταση θυμίζει λίγο τὴν παιδικὴ ἄσκηση μὲ τίς ἀριθμημένες τελείες ὅπου τό παιδί καλεῖται νὰ ἀνακαλύψει τό «κρυμμένο» σχῆμα ἐνώνοντας τίς τελείες κατ' ἀριθμητικὴ σειρά. Ἐν προκειμένῳ, ἂν θεωρήσουμε ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο εἶναι τελείες, μᾶς λείπουν πολλές τελείες καὶ παράλληλα οἱ τελείες πού ἔχουμε δέν ἔχουν ἀρίθμηση. Τίθεται λοιπόν

τό ἐρώτημα: Μὲ ποιά σειρά συνδέουμε τίς τελείες; Ποιῆς τελείες ὑποθέτουμε ὅτι ὑπάρχουν; Μὲ ἄλλα λόγια, πῶς ἐρμηνεύουμε καὶ συνδέουμε τὰ στοιχεῖα καὶ τίς πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπὸ τίς πηγές; Ἐρμηνεύουμε τίς πηγές ἀναζητώντας αὐτό πού νομίζουμε ἢ θέλουμε νὰ βροῦμε, ἢ ἀφήνουμε τίς πηγές νὰ μᾶς μιλήσουν;

Ἔτσι, λοιπόν, πρὶν ἐξετάσουμε τίς πηγές γιὰ τὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τόν 2ο καὶ 3ο αἰῶνα, θὰ παρουσιάσουμε μερικούς μεθοδολογικούς «κανόνες» οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν χρήσιμα ἐργαλεῖα στό ἔργο μας.

2. Μεθοδολογία

Μέσα ἀπὸ τὴν συστηματικὴ μελέτη τῶν πηγῶν καὶ τοῦ ἱστορικοῦ τους πλαισίου ἀνακύπτουν μερικά μοτίβα τὰ ὁποῖα οἱ ἐρευνητές ἔχουν ὀνομάσει λειτουργικούς «κανόνες». Εἶναι σημαντικό νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ κανόνες αὐτοὶ δέν ἔχουν ἀπόλυτο χαρακτήρα. Εἶναι ἀπλῶς ἐργαλεῖα πού μᾶς βοηθοῦν στὴν ἐρμηνεία τῶν πηγῶν.

Εἶναι γνωστοὶ οἱ κανόνες τοῦ Anton Baumstark, θεμελιωτοῦ τῆς μεθοδολογίας τῆς συγκριτικῆς λειτουργικῆς (comparative liturgy)¹. Σύμφωνα λοιπόν μὲ τόν Baumstark, (1) νεότερες προσθήκες στὴν λειτουργικὴ παράδοση ἀρχικὰ ἐπιζοῦν παράλληλα μὲ παλαιότερες πρακτικῆς, ἀλλὰ σταδιακά

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

ΕΠΕ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Θεσσαλονίκη)
ΘΗΕ Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (Ἀθήνα 1962-1968)
PG Patrologia Graeca (Παρίσι)
SC Sources chretiennes (Παρίσι)

άπωθοῦν τίς παλαιότερες αὐτές πρακτικές στό περιθώριο ἢ καί τίς ἐξαφανίζουν. Παράλληλα ὁμως, (2) παλαιότερες λειτουργικές πρακτικές τείνουν νά ἐπιζοῦν σέ σημαντικές ἐορτές καί περιόδους τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους². Ἐπιπλέον, μαζί μέ τούς μαθητές τοῦ Fritz Hamm καί Hieronymus Engberding διετύπωσε καί τούς παρακάτω «λειτουργικούς κανόνες»: (3) Ὅσο ἀρχαιότερο τό κείμενο, τόσο λιγότερο εἶναι ἐπιρρασμένο ἀπό τίς Γραφές, (4) ὅσο νεώτερο τό κείμενο τόσο περισσότερο «συμμετρικό» εἶναι, (5) ὅσο μεταγενέστερο τό κείμενο, τόσο περισσότερες δογματικές διατυπώσεις περιέχει, καί (6) πράξεις καθαρά πρακτικοῦ χαρακτήρα ἐνδύονται ἀργότερα μέ συμβολισμούς πού σχετίζονται εἴτε μέ τή θέση τους στή λειτουργική ζωή εἴτε μέ τά λειτουργικά κείμενα πού συνοδεύουν³.

Εἰδικότερα γιά τήν ὑπό μελέτη περίοδο ὁ ἄγγλος ἐρευνητής καί λειτουργιολόγος Paul Bradshaw ἔχει διατυπώσει τούς παρακάτω μεθόδολογικούς κανόνες: (1) Ὅ,τι εἶναι κοινό στίς πηγές, δέν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀρχαιότερο, καί ὅ,τι εἶναι λιγότερο κοινό δέν εἶναι ἀπαραίτητα νεότερο. (2) Ἡ ἀποκαλουμένη «Κωνσταντινεία» ἐπανάσταση ὄχι μόνο δημιούργησε νέες τάσεις στή λατρεία, ἀλλά καί ἐνίσχυσε προϋπάρχουσες. (3) Δηλώσεις μέ χαρακτήρα καί ὕφος αὐθεντίας καί ἐπιτακτικότητας δέν ἀντικατοπτρίζουν πάντοτε τήν πραγματικότητα. (4) Ἐκκλησιαστικές διατάξεις περισσότερο ἀντικατοπτρίζουν αὐτό πού προσπαθοῦν νά ἀπαγορεύσουν παρά αὐτό πού προσπαθοῦν νά προωθήσουν. (5) Ὅταν γιά μία λειτουργική πράξη δίνονται περισσότερες ἀπό μία ἐξηγήσεις, τότε ἡ ἀρχική ἐξήγηση ἔχει κατά πᾶσα πιθανότητα ξεχασθεῖ. (6) Οἱ ἀρχαῖες ἐκκλησιαστικές διατάξεις δέν εἶναι αὐτό πού φαίνονται νά εἶναι. (7) Ἀλλαγές/προσθήκες/διορθώσεις εἶναι περισσότερο πιθανό νά γίνουν στά λειτουργικά χειρόγραφα παρά στά φιλολογικά χειρόγραφα. (8) Λειτουργικά χειρόγραφα μποροῦν νά συνεχίσουν νά ἀντιγράφονται ἀκόμα κι ἂν τό περιεχόμενό τους ἔχει πέσει σέ ἀχρηστία. (9) Συνήθως ἀναφέρονται στίς πηγές μόνο οἱ ἀσυνήθιστες, νέες, ἢ ἰδιόμορφες λειτουργικές πράξεις, ἐνῶ οἱ παραδομένες δέν ἀναφέρονται καθόλου. Ἐπίσης, ὅταν κάτι ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά, δέν σημαίνει

ἀπαραίτητα ὅτι εἶναι καί ἡ πρώτη του ἐμφάνιση. (10) Κείμενα πρέπει ἀπαραιτήτως νά μελετῶνται ἐντός τοῦ ἱστορικοῦ τους πλαισίου⁴.

3. Πηγές

3.1. Πρώιμες «Ἀποστολικές»

Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις⁵

Τά κείμενα πού ἀνήκουν σέ αὐτή τήν κατηγορία πηγῶν ἐλκύουν τό ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, διότι ἀποτελοῦν χρήσιμες καί πολλές φορές μοναδικές πηγές σχετικά μέ τή λειτουργική ζωή, σκέψη καί ὀργάνωση τῆς πρώιμης Ἐκκλησίας. Οἱ «Ἀποστολικές» Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις χρονολογοῦνται ἀπό τόν β' ἕως καί τόν ε' /στ' αἰῶνα καί ἐπικαλοῦνται ἀποστολική προέλευση, χωρίς ὁμως αὐτό νά ἰσχύει. Τά κείμενα αὐτά ἀρχικά γράφθηκαν στήν ἑλληνική γλώσσα ἀλλά σέ πολλές περιπτώσεις ἔχουν διασωθεῖ μόνο σέ μετάφραση⁶.

Οἱ «Ἀποστολικές» Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται μέ προσοχή, διότι ἡ χρονολόγησή τους εἶναι δύσκολη (εἶναι «ζωντανά» κείμενα, μέ ἀλλεπάλληλες διορθώσεις καί προσθήκες) καί ἡ γεωγραφική τους προέλευση εὐκόλα ἀμφισβητεῖται. Ἐπίσης, εἶναι κείμενα πολλές φορές συμπληρωματικοῦ χαρακτήρα καί δέν εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὅλες οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνουν ἀντικατοπτρίζουν πραγματική λειτουργική πρακτική, οὔτε γνωρίζουμε τήν πραγματική διάδοση τῶν ἀναφερομένων σέ αὐτά λειτουργικῶν πρακτικῶν καί συνηθειῶν. Χαρακτηριστικά προειδοποιεῖ ὁ Παναγιώτης Χρήστου:

«Σήμερον ἔχομεν τήν βολικήν συνήθειαν νά ἀπλουστεύωμεν ὑπερβολικῶς τά πράγματα ὡς πρός τήν σημασίαν τῶν κειμένων τούτων. Εὐρέθη ἡ *Διδαχή Ἀποστόλων*, ἄρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καί ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας περί τό 100· εὐρέθη ἡ *Ἀποστολική Παράδοσις*, ἄρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καί ἡ λατρεία κατά τό 220. Τό ἀκριβές ὁμως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι γνωρίζομεν ταῦτα μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τόν τόπον ὅπου συνετάχθησαν τά δύο ταῦτα ἔργα, ὅπως καί πᾶν ἄλλο ἀντίστοιχο. Διότι κατά τήν ἐποχὴν ἐκείνην πᾶσα μείζων ἐκκλησιαστική περιφέρεια εἶχε πιθανῶς ἰδικήν τῆς συλλογήν, ἡ ὅποια ἴσχυε διὰ τήν περιφέρειαν ταύτην μόνον»⁷.

Στή χρονική περίοδο πού ἐξετάζουμε ἀνήκουν οἱ ἐξῆς Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις: (1) Ἡ Διδαχή τῶν Ἀποστόλων (β' αἰῶνος), (2) Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων (π. 230), (3) Ἡ Ἀποστολική Ἐκκλησιαστική Διάταξη (γ' αἰῶνος), (4) Ἡ Ἀποστολική Παράδοση (γ' αἰῶνος;).

3.1.1 Ἡ Διδαχή τῶν Ἀποστόλων⁸

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Διδαχή Κυρίου διὰ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν*. Γνωστό ἀπό παραπομπές ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τό πλήρες ἑλληνικό κείμενο τῆς Διδαχῆς ἀνακαλύφθηκε ἀπό τόν Φιλόθεο Βρυνένιο⁹ καί δημοσιεύθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1883. Ἡ γεωγραφική περιοχή τῆς Συρίας ὡς τόπος προέλευσης τῆς Διδαχῆς γενικά δέν ἀμφισβητεῖται ἀπό τοὺς ἐρευνητές. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ χρονολόγηση τῆς διατάξης αὐτῆς παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητές. Παρ' ὅλο πού μερικοί ἐρευνητές τοποθετοῦν τήν συγγραφή τῆς Διδαχῆς πολύ νωρίς, ἀκόμα νωρίτερα κι ἀπό τά κανονικά Εὐαγγέλια¹⁰, ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν χρονολογεῖ τή Διδαχή μεταξύ του τέλους τοῦ α' αἰῶνος καί τήν ἀρχή τοῦ β' ¹¹.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπό λειτουργικῆς ἀπόψεως ἔχουν τά κεφάλαια 7-10 καί 14 ὅπου περιλαμβάνει ὁδηγίες σχετικά μέ τό Βάπτισμα, τή Θεία Εὐχαριστία, τίς ἀγάπες (;) τή νηστεία καί τήν προσευχή. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί τό πρῶτο μέρος τῆς *Διδαχῆς* (1-6: Οἱ δύο ὁδοί), τό ὁποῖο πιθανότατα ἐκφράζει τό περιεχόμενο τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας.

3.1.2 Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων¹²

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Καθολική Διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καί Ἀγίων Μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν*. Τό πλήρες κείμενο σώζεται στά συριακά καί λατινικά. Τό ἑλληνικό πρωτότυπο, μέ ἐξαίρεση μερικά μικρά ἀποσπάσματα, δέν σώζεται. Συντάχθηκε κατά πᾶσα πιθανότητα στή βόρεια Συρία περίπου τό 230. Τό κείμενο εἶναι διάσπαρτο μέ λειτουργικές πληροφορίες, ἀλλά ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τά κεφάλαια 12-21.

3.1.3 Ἡ Ἀποστολική Ἐκκλησιαστική Διαταξη¹³

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Διαταγαί αἱ διὰ τοῦ Κλήμεντος καί Κανόνες Ἐκκλησιαστικοί τῶν Ἀγίων*

Ἀποστόλων. Σώζεται τό πρωτότυπο ἑλληνικό κείμενο¹⁴. Σχετικά μέ τή γεωγραφική προέλευση τοῦ κειμένου αὐτοῦ δίστανται οἱ ἀπόψεις μεταξύ Αἰγύπτου καί Συρίας. Στήν τελική του μορφή χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ γ' αἰῶνος.

3.1.4 Ἡ Ἀποστολική Παράδοση¹⁵

Δέν διασώζεται ὁ τίτλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς διατάξης. Τό κείμενο αὐτό, τοῦ ὁποῖου τό ἑλληνικό πρωτότυπο δέν ἔχει διασωθεῖ (ἐκτός μικρῶν ἀποσπασμάτων), παραδοσιακά χρονολογεῖται περίπου στό 215, ἀντικατοπτρίζει τήν ρωμαϊκή λειτουργική πρακτική του γ' αἰῶνος, καί συντάκτης του θεωρεῖται ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης.

Ἐνας ἀπό τοὺς λόγους πού ἀποδόθηκε τό ἔργο αὐτό στόν Ἰππόλυτο Ρώμης ἦταν ἡ ἀνακάλυψη ἑνός ἀκέφαλου ἀγάλματος στή Ρώμη τό 1551, στή βάση τοῦ ὁποῖου βρίσκεται μία λίστα μέ ἔργα, μερικά ἀπό τά ὁποῖα κατά τόν Εὐσέβιο ἦταν ἔργα τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, καί γιά τό λόγο αὐτό τό ἄγαλμα θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης, καί ἀποκατεστάθη μέ τήν πρόσθεση ἑνός κεφαλιοῦ ἀνδρός. Στήν ἴδια λίστα (ἀλλά ὄχι στόν Εὐσέβιο) ὑπάρχει καί τό ἔργο «Ἀποστολική Παράδοσις». Ἔτσι λοιπόν ὅταν τό κείμενό μας δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά, καί εἰς ἀναζήτηση τίτλου, ἡ φράση «ἀποστολική παράδοση» στήν ἀρχή καί τό τέλος τοῦ κειμένου μας, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀναγραφή «ἀποστολική παράδοση» στήν βάση τοῦ ἀποδομένου στόν Ἰππόλυτο ἄγαλμα, τό κείμενό μας ἀπέκτησε καί τίτλο καί συγγραφέα! Τελικά ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, τό ἄγαλμα εἶναι γυναικεῖο¹⁶!

Ἄν λοιπόν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τά παραπάνω καί τήν σύγχρονη ἔρευνα καί βιβλιογραφία, ἔχουμε μία μεγάλη ἀνατροπή! Τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῶν Marcel Metzger, Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τό κείμενο αὐτό εἶναι ἕνα συμπίλημα ὑλικοῦ πού χρονολογεῖται ἀπό τά μέσα τοῦ β' ὡς καί τόν δ' αἰῶνα, ὑλικοῦ πού προέρχεται ἀπό διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές καί πού σίγουρα δέν εἶναι ἔργο τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης¹⁷.

3.2 Γραπτές Μαρτυρίες

Λειτουργικές πληροφορίες μᾶς δίνονται καί σέ ἔργα ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐπιστολές,

καί μαρτύρια πού συντάχθηκαν κατά τήν υπό εξέταση περίοδο, αλλά ἡ ἀξιολόγηση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν πρέπει νά γίνεται μέ πολύ μεγάλη προσοχή. Οἱ πηγές μας εἶναι διάσπαρτες χρονολογικά καί γεωγραφικά, οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνονται εἶναι μερικές φορές ἀποσπασματικές, καί ἀρκετές φορές δέν ξέρουμε ἂν αὐτό πού γράφει ὁ συγγραφέας ἀντικατοπτρίζει τήν πραγματική λειτουργική πράξη ἢ ἐκφράζει προσωπική γνώμη/προτίμηση. Παράλληλα, τό ἱστορικό πλαίσιο καί τό κοινό στό ὁποῖο ἀπευθύνεται κάθε ἔργο, πρέπει νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἐπιπλέον, σέ πολυγραφότατους καί ταξιθεμένους συγγραφείς, ὅπως λ.χ. ὁ Ὠριγένης, ἡ γεωγραφική ταυτοποίηση λειτουργικῶν πρακτικῶν πού ἀναφέρει μπορεῖ νά εἶναι δύσκολη καί γιά τό λόγο αὐτό ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη προσοχή.

Τέλος, πρέπει νά γίνει μνεία στήν πύο πρόωμη ἔξω-χριστιανική ἀναφορά στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, στήν ἐπιστολή 96 τοῦ ἀνθύπατου Πλίνιου τοῦ νεότερου (62-113), τήν ὁποία ἔστειλε ἀπό τή Βιθυνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στό αὐτοκράτορα Τραϊανό. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Πλίνιο, οἱ Χριστιανοί, πολυπληθεῖς καί στήν πόλη καί στήν ἐπαρχία, μαζεύονταν σέ συγκεκριμένες ἡμέρες πρὶν ἀπό τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου μέ σκοπό νά ψάλλουν στό Χριστό (ὡς Θεό), ἔδιναν ὑποσχέσεις ἠθικῆς ζωῆς καί σταθερότητας στήν πίστη τους, καί συνάγονταν ἐκ νέου γιά νά φᾶνε ὅλοι μαζί. Ἀναφέρεται ἐπίσης σέ δύο διακόνισσες τίς ὁποῖες βασάνισε γιά νά ἀντλήσει πληροφορίες, τίς ὁποῖες καί θεώρησε δεισιδαιμονίες. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ πληροφορίες αὐτές προέρχονται ἀπό τίς ἀνακρίσεις πού ἔκανε ὁ ἴδιος σέ Χριστιανούς¹⁸.

3.3 Πρόωμη Ἐκκλησιαστική Τέχνη

Ἡ ἐκκλησιαστική τέχνη πλαισιώνει τήν λειτουργική ζωή καί ἐκφραση τῆς Ἐκκλησίας, καί ὡς συνέπεια μπορεῖ νά μᾶς δώσει πολλές πληροφορίες σχετικά μέ τόν τρόπο λατρείας τῶν Χριστιανῶν μέσα στήν πορεία τῆς ἱστορίας. Γιά τήν ἐν λόγω τώρα περίοδο, δηλαδή τόν δεύτερο καί τόν τρίτο αἰῶνα, ἔχουμε πολύ περιορισμένα δείγματα ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, καί λόγω τῆς χρονικῆς μας ἀπόστασης ἀπό τήν περίοδο ἐκείνη, ἀλλά καί λόγω τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν αὐτῶν τῶν

αἰῶνων, δηλαδή τῶν διωγμῶν καί τοῦ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος, πού δέν εὐνόησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης, κάτι πού ἀντιθέτως βλέπουμε ἀπό τόν τέταρτο αἰῶνα καί μετά. Παρ' ὅλα αὐτά, ἔχουμε μερικά ἐλάχιστα δείγματα πρόωμης χριστιανικῆς τέχνης, ὅπως τήν ἐκκλησία στό Dura-Europos τῆς Συρίας, καί τίς τοιχογραφίες στίς κατακόμβες τῆς Ρώμης.

3.3.1 Dura Europos

Οἱ χριστιανικές κοινότητες φαίνεται ὅτι ἀρχικά δέν εἶχαν χώρους ἀποκλειστικά ἀφιερωμένους στή λατρεία· πιθανώτατα συγκεντρώνονταν σέ οἰκίες εὐπόρων μελῶν τῆς κάθε κοινότητος, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν τό μεγαλύτερο δωμάτιο προσωρινά ὡς χῶρο λατρείας. Ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα ὁμως, λόγω τῆς αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χριστιανῶν, ἀλλά καί λόγω προσωρινῆς παύσης τῶν διωγμῶν, ἄρχισαν νά μετατρέπουν οἰκίες σέ ναούς. Δηλαδή προϋπάρχοντα κτίρια, μέ τίς κατάλληλες καί ἀπαραίτητες προσαρμογές, ἔγιναν ἀποκλειστικά τόποι χριστιανικῆς λατρείας. Παρ' ὅλο πού ἔχουμε μαρτυρίες γιά τήν ὑπαρξη τέτοιου εἶδους χριστιανικῶν ναῶν σέ Ἀνατολή καί Δύση¹⁹, ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἔχει ἀποκαλύψει μέ βεβαιότητα μόνο ἓνα παράδειγμα τέτοιου ναοῦ, στή Συριακή πόλη Dura-Europos, πού χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος. Παρατηροῦμε ἓναν καλά ὀργανωμένο χῶρο πού νά καλύπτει τίς λατρευτικές ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, μέ ἓνα μεγάλο δωμάτιο, πιθανότατα τόν κύριο χῶρο λατρείας, μέ ὑπερυψωμένο τό ἀνατολικό μέρος, (ὁ χῶρος τῆς ἁγίας τραπέζης;), μέ ἓνα δωμάτιο διαμορφωμένο ὡς βαπτιστήριό μέ τήν δεξαμενή καί μέ ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες, καί μέ ἓνα αἶθριο ἀνάμεσα στούς δύο αὐτούς χώρους (βλ. Ἐπίμετρο 2).

3.3.2 Κατακόμβες

Στίς κατακόμβες τῆς Ρώμης σώζονται μερικές χριστιανικές τοιχογραφίες ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα. Μέσα ἀπό τίς παραστάσεις αὐτές μποροῦμε νά ἀντλήσουμε μερικές πληροφορίες σχετικά μέ τήν λειτουργική ζωή τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Στίς κατακόμβες τῆς Πρίσκιλλας διασώζεται μία τοιχογραφία τοῦ τρίτου αἰῶνος, ὅπου παρουσιάζεται

έναν άνθρωπο στά στάση προσευχής («orans»), δηλαδή ὄρθιος μέ τά χέρια του σέ ἔκταση καί μέ κατεύθυνση πρὸς τά πάνω. Ἀντλοῦμε λοιπόν μέσα ἀπό τήν τοιχογραφία αὐτή πληροφορίες γιά τή στάση τοῦ σώματος κατά τήν διάρκεια τῆς προσευχῆς.

Στίς ἴδιες κατακόμβες βλέπουμε μία ἄλλη παράσταση πού ἀνάγεται σά τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος, πιθανώτατα ἀπό τίς πιό ἀρχαίες παραστάσεις τῆς Θεοτόκου μέ τό Χριστό, καί τόν Ἡσαΐα νά δείχνει τό ἄστρο πάνω ἀπό τή Θεοτόκο. Γνωρίζουμε ὅτι τήν περίοδο αὐτή δέν ἔχει διαμορφωθεῖ ἀκόμα ἡ τελετουργική ἀπόδοση τιμῆς στή Θεοτόκο, κάτι πού ἀναπτύσσεται ἔντονα μετά τήν Τρίτη Οἰκουμένη Σύνοδο στήν Ἔφεσο τό 431²⁰. Ἡ παράσταση ὁμως αὐτή, ὅπως καί ὁ τίτλος «Θεοτόκος» πού ἤδη ἀπαντᾶται τόν τρίτο αἰῶνα, δείχνει ὅτι ἤδη δημιουργεῖται ἡ βάση, πάνω στήν ὁποία ἀργότερα ἀναπτύσσεται καί τελετουργικά ἡ τιμή πρὸς τή Θεοτόκο.

4. Θεία Εὐχαριστία

Παρ' ὅλο πού γνωρίζουμε ὅτι γιά τούς Χριστιανούς τοῦ δευτέρου καί τρίτου αἰῶνος ἡ ἑβδομαδιαία τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἦταν ἡ θεμελιώσης ἔκφραση τῆς πίστεως καί τῆς ἐνότητος τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, δυστυχῶς ἔχουμε πολύ μικρό ἀριθμό μαρτυριῶν πού νά μᾶς δίδουν στοιχεία γιά τόν τρόπο πού τελοῦσαν τήν Θεία Εὐχαριστία καί γιά τό περιεχόμενο τῶν εὐχῶν πού χρησιμοποιοῦσαν.

Μία πρώτη μεταβολή πού βλέπουμε εἶναι ἡ σταδιακή ἀποσύνδεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπό τό δεῖπνο τῆς Χριστιανικῆς κοινότητος στήν ἀρχή τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Παρ' ὅλο πού τά κεφάλαια 9-10 τῆς *Διδαχῆς*, σέ συνέχεια τῶν μαρτυριῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης²¹ τοποθετοῦν τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας στό πλαίσιο τοῦ δείπνου τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, τό κεφάλαιο 14 τῆς *Διδαχῆς* ἴσως μαρτυρεῖ τήν ἀρχή τῆς ἀποκοπῆς τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπό τό δεῖπνο τῆς χριστιανικῆς κοινότητος²².

Ἀλλά ἡ *Διδαχή* 9-10 εἶναι ἓνα πολύ σημαντικό κείμενο, γιατί εἶναι ἴσως ἡ μοναδική πηγὴ τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου πού μᾶς δίνει τό ἀρχαιότερο εὐχολογικό κείμενο πού σχετίζεται μέ τή Θεία

Εὐχαριστία, γι' αὐτό καί ἐλκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν²³. Ἐπιγραμματικά θά ἐπιθυμούσαμε νά κάνουμε τίς ἐξῆς παρατηρήσεις:

(1) Στή *Διδαχή* 9-10 ἀκολουθεῖται τό ἐξῆς διάγραμμα: ποτήριο/εὐχαριστία - ἄρτος/εὐχαριστία - δεῖπνο - εὐχαριστία, μία διάταξη πού «θυμίζει» τίς διηγήσεις τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στόν Παῦλο (Α΄ Κορ. 11:23-26) καί στό Λουκά (22:17-20)²⁴.

(2) Τό κείμενο στή *Διδαχή* 9-10 δέν εἶναι μία προσευχή ἐνιαία, ἀλλά ἄθροισμα μικρῶν προσευχικῶν κειμένων/εὐλογιῶν, ὅπου ἡ κάθε μία καταλήγει μέ μία μορφή τῆς δοξολογίας τοῦ τύπου «σοί ἡ δόξα εἰς τούς αἰῶνας». Τό κείμενο στή *Διδαχή* 9-10 σίγουρα ἔχει ἐβραϊκές καταβολές, ἀλλά ἡ ἀκριβῆς ταυτοποίηση μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλον τύπο ἐβραϊκῆς προσευχῆς ἀποτελεῖ θέμα διαφωνίας ἀνάμεσα στούς ἐρευνητές²⁵.

(3) Τό κείμενο στή *Διδαχή* 9:4 θεωρεῖται ἀπό τά πιό ἀρχαία λειτουργικά κείμενα: «9.4 Ὡσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τήν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δόξα καί ἡ δύναμις διά Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τούς αἰῶνας»²⁶.

Ἀπό τά μέσα ὁμως τοῦ δευτέρου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἀποκόπτεται ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀπό τό δεῖπνο, ὅπου τό δεῖπνο, οἱ λεγόμενες «ἀγάπες», παραμένουν τό βράδυ, ἀλλά ἡ «κλάση τοῦ ἄρτου», ἡ τέλεση δηλαδή τῆς Θείας Εὐχαριστίας μεταφέρεται τό πρῶτό τῆς Κυριακῆς. Ἡ Α΄ Ἀπολογία τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρος Ἰουστίνου εἶναι ἡ πρώτη μας πολύτιμη μαρτυρία, γιατί μᾶς δίνει καί τό διάγραμμα τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως κατά πᾶσα πιθανότητα τήν τελοῦσε ἡ χριστιανική κοινότητα, στήν ὁποία ἀνήκε ὁ Ἰουστίνος στή Ρώμη²⁸ σά μέσα περίπου τοῦ δευτέρου αἰῶνος:²⁸

- Συνάθροιση πιστῶν τήν «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα»
- Ἀναγνώσματα «ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τά συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται, μέχρις ἐγχωρεῖ»
- Κήρυγμα «ὁ προεστώς διά λόγου τήν νουθεσίαν καί πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται»
- Ἀναπέμπονται Εὐχές (ὄρθιοι)
- Ἀσπασμός²⁹

- Προσφορά ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος
- Ὁ προεστῶς τὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς: «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει»
- «ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἀμήν»
- Μετάληψις
- Μεταφορὰ τῆς Θείας Μεταλήψεως ὑπὸ τῶν διακόνων στοὺς ἀπόντες
- Δίσκος, τὸ προῖόν τοῦ ὁποῖου δίδεται σὸν προεστῶτα γιὰ τὴν φροντίδα τῶν ἐχόντων ἀνάγκη

Μελετώντας τὸ διάγραμμα τοῦ Ἰουστίνου θὰ θέλαμε νὰ περιοριστοῦμε στὶς ἐξῆς παρατηρήσεις:

(1) Ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τόσο νωρὶς ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ μία βασικὴ δομὴ τέλεσης τῆς Θείας Εὐχαριστίας, κοινὴ σὲ ὅλες τὶς μετέπειτα λειτουργικὲς παραδόσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

(2) Ἔχει ἤδη καθιερωθεῖ ἡ Κυριακὴ ὡς ἡ ἡμέρα τελέσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας, καὶ μάλιστα μᾶς δίνει καὶ τὴν αἰτιολογία τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς τῆς ἡμέρας: Ἡ Κυριακὴ, «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα» εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ἡ ἡμέρα τῆς δημιουργίας, ἡ ἡμέρα τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ.

(3) Στὴν περιγραφή του ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τὴν προσευχὴ ἐπὶ τῶν προσφερομένων δώρων, δηλαδὴ τὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς: «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει». Ὁ Ἰουστίνος δὲν μᾶς δίνει τὸ ἀκριβὲς κείμενο τῆς ἀναφορᾶς. Ἡ φράση «ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει» ὑπαινίσσει ὅτι ἡ εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς ἦταν προῖόν ἐλεύθερης ἔμπνευσης καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ τοῦ προεστῶτος, χαρακτηριστικὸ τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου³⁰. Ὁ Ἰουστίνος ὁμῶς μᾶς δίδει πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενον τῆς ἀναφορᾶς.

Στὴν περιγραφή τῆς Θείας Εὐχαριστίας σὸ πλαισίον τοῦ Βαπτίσματος στὴν *Α΄ Ἀπολογία* 65.2 ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς προσευχῆς τοῦ προεστῶτος: «αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται» Ξεχωρίζουν οἱ λέξεις «αἶνος», «δόξα», «εὐχαριστία», ξεχωρίζει ἡ ἀναφορὰ στὰ πρόσωπα

τῆς Ἁγίας Τριάδος, ξεχωρίζει καὶ ὁ σκοπός, ἡ συμμετοχὴ στὴ Θεία Κοινωνία³¹. Στὸ *Διάλογο* μὲ τὸν Τρύφωνα (41.1) ὁ Ἰουστίνος μᾶς διαφωτίζει λίγο περισσότερο σχετικὰ μὲ τὸ πιθανὸ περιεχόμενον τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς: Ὁ Χριστὸς ἔδωσε τὸν ἄρτον τῆς Εὐχαριστίας γιὰ νὰ τελοῦμε τὴν ἀνάμνηση τοῦ πάθους Του, γιὰ νὰ εὐχαριστοῦμε τὸ Θεὸ γιὰ τὸ ὅτι διόρθωσε τὸν κόσμον χάριν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μᾶς ἐλευθέρωσε ἀπὸ τὴν κακία³².

(4) Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς *Α΄ Ἀπολογίας* του ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρεται στὰ ἰδρυτικὰ λόγια τοῦ Κυρίου³³, ἀλλ' ὁμῶς δὲν ἔχουν λειτουργικὸ ρόλο· δὲν ἀποτελοῦν ἀκόμα μέρος τῆς ἀναφορᾶς. Ἀναφέρονται ὡς ὁ λόγος, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τελεῖται ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, ἔχουν δηλαδὴ περισσότερο κατηχητικὸ καὶ ἐξηγητικὸ ρόλο³⁴. Ἀπὸ τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ μετὰ ἐντάσσονται μέσα σὸ κείμενον τῆς ἀναφορᾶς, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὴν ἀναφορὰ στὴν *Ἀποστολικὴ Παράδοση*, ὅπου ὁμῶς τίθεται σοβαρὸ θέμα χρονολόγησιν τοῦ κειμένου.

(5) Ἡ ἀναφορὰ κατακλείεται μὲ τὸ «Ἀμήν». Χαρακτηριστικὰ λέει ὁ Ἰουστίνος στὴν *Α΄ Ἀπολογία* του, κεφ. 65.2: «οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρῶν ἐπευφημεῖ λέγων, «ἀμήν», τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ ὁ Ἰουστίνος λέγοντας: «Τὸ δὲ ἀμήν τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει»³⁵.

(6) Ἐνα ἐπιπλέον κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μαρτυριῶν τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος εἶναι τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τοὺς Χριστιανούς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν παρέμενε ἀπλῶς ἄρτος καὶ οἶνος, ἀλλὰ μετεβάλετο σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Ὁ Ἰουστίνος στὴν *Α΄ Ἀπολογία* τοῦ κεφ. 66.2 χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει:

«Διότι δὲν λαμβάνομεν ταῦτα ὡς κοινόν ἄρτον καὶ κοινόν ποτόν· ἀλλὰ καθ' ὃν τρόπον ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν σαρκοποιηθεὶς διὰ λόγου τοῦ Θεοῦ ἔλαβε καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν, οὕτως ἐδιδάχθημεν ὅτι καὶ ἡ τροφή ἡ ἁγιασθεῖσα διὰ τῆς εὐχῆς τοῦ παρ' αὐτοῦ προερχομένου λόγου, ἐκ τῆς ὁποίας τὸ αἷμα καὶ αἱ σάρκες ἡμῶν τρέφονται κατὰ μετουσίωσιν, εἶναι σάραξ καὶ αἷμα ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ»³⁶.

Ἡ θέση αὐτῆ τοῦ Ἰουστίνου μαρτυρεῖται καί ἀπό ἄλλες ἀρχαῖες πηγές. Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας λόγου χάριν χαρακτηρίζει τῆ Θεία Εὐχαριστία «φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτον τοῦ μὴ ἀποθανεῖν ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός»³⁷. Ἄλλοῦ, ἀντιδιαστέλλοντας τὴν ὀρθόδοξη πρακτικὴ λέει γιὰ μίαν αἰρετικὴν ὁμάδα πού δέν τελοῦσε τῆ Θεία Εὐχαριστία γιατί δέν δεχόταν τὴν ἐνανθρώπιση: «εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Παρόμοιες θέσεις ἐκφράζουν στὰ γραπτά τους καὶ ὁ Εἰρηναῖος³⁹ ἀλλὰ καὶ ὁ Ὁριγένης⁴⁰.

Ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου κάνουμε ἓνα χρονολογικὸ ἄλλαγμα στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση κεφ. 4, ὅπου μᾶς δίνεται πλήρης κείμενο ἀναφορᾶς. Λαμβάνοντας ὁμῶς ὑπ' ὄψιν τὸ μεγάλο πρόβλημα χρονολόγησης τοῦ κειμένου αὐτοῦ, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ καταλήξουμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ἡ ἀναφορά τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοσης παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ καὶ στοιχεῖα πού ἀντικατοπτρίζουν περισσότερο ἀναφορᾶς τοῦ 4ου αἰῶνος, ὅπως (1) ὁμαλὴ ροὴ τοῦ κειμένου, πού δίνει τὴν αἴσθηση μίας ἐνιαίας εὐχῆς καὶ ὄχι συρραφῆς μικρῶν εὐχῶν, (2) τὴν παρουσία πλήρους διαλόγου πρὶν τὴν ἀναφορὰ, (3) τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἰδρυτικῶν λόγων τοῦ Κυρίου ἐντὸς τῆς ἀναφορᾶς, (4) τὴν ξεκάθαρη ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, (5) τὴν χρῆση λεξιλογίου καὶ ἐκφράσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων τοῦ τετάρτου αἰῶνος⁴¹.

5. Βάπτισμα - Χρίσμα

Οἱ πρῶτες ἐξωβιβλικές πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ Βάπτισμα μᾶς δίνονται στὸ κεφάλαιο 7 τῆς *Διδαχῆς* (βλ. Ἐπίμετρο) ἀπὸ τὴν Συρία, ὅπου ὀρίζεται ὅτι ἔπειτα ἀπὸ κατήχηση, ἴσως μὲ ἀντικείμενο τὰ περιεχόμενα τῶν κεφαλαίων 1-6, καὶ νηστεία μίας ἢ δύο ἡμερῶν τόσο τοῦ ὑποψηφίου καὶ τοῦ λειτουργοῦ, ὅσο καὶ τῆς κοινότητος, ὁ ὑποψήφιος βαπτίζεται σὲ «ὔδωρ ζῶν» «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος». Στὸ κεφάλαιο 9.5 ἡ *Διδαχὴ* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μόνο οἱ βαπτισμένοι μποροῦν νὰ συμμετέχουν τῆς Θείας Κοινωνίας. Ἐπίσης, στὸ κείμενό μας ἀντιμετωπίζεται καὶ τὸ πρόβλημα μὴ ὑπαρξῆς τρεχοῦμένου κρούου νεροῦ. Ἡ λύση πού προτείνεται εἶναι ἡ

ἐκχυση ὕδατος στὸ κεφάλι τοῦ βαπτιζομένου στὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Οἱ ἐπόμενες μαρτυρίες γιὰ τὸ Βάπτισμα στὴ Συρία προέρχονται ἀπὸ κείμενα τοῦ 3ου αἰῶνος, ὅπως τῆ *Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων καὶ τίς Ἀπόκρυφες Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἐμφανίζονται στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τὴ συριακὴ λειτουργικὴ παράδοση. Σημειώνουμε τὰ ἑξῆς: (1) Δίδεται πολὺ μικρὴ σημασία στὴν ὅλη κατηχητικὴ διαδικασία καὶ προετοιμασία γιὰ τὸ Βάπτισμα. (2) Κεντρικὸ σημεῖο τοῦ Βαπτίσματος θεωρεῖται ἡ χρῆση πρὶν τὸ Βάπτισμα, ἀρχικὰ τῆς κεφαλῆς καὶ κατόπιν ὅλου τοῦ σώματος. Ὀνομάζεται βασιλικὸ χρίσμα καὶ μέσῳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συμμετέχει ὁ βαπτιζόμενος στὴ βασιλεία καὶ ἱερωσύνη τοῦ Χριστοῦ. (3) Ἀκολουθεῖ τὸ Βάπτισμα εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, (4) δέν ὑπάρχει χρῆση ἢ χειροθεσία μετὰ τὸ Βάπτισμα, (5) κοινωνοῦν τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων⁴². Ἐπίσης, ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ἀλλὰ ὄχι ἀποδείξεις, ὅτι τὰ Ἐπιφάνεια στίς 6 Ἰανουαρίου ἦταν κατεξοχὴν βαπτισματικὴ ἡμέρα, καὶ ὅτι πιθανότατα στὴν Ἀρμενία προηγεῖτο τοῦ Βαπτίσματος μίαν περίοδο κατήχησης/προετοιμασίας τριῶν ἐβδομάδων⁴⁴.

Πολλές μαρτυρίες γιὰ τὸ Βάπτισμα στὴν Αἴγυπτο τὴ χρονικὴ περίοδο πού ἐξετάζουμε δέν ἔχουμε. Ὅτι γνωρίζουμε τὸ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας (150-215) καὶ τοῦ Ὁριγένης (185-253). Οἱ ἐρευνητές θεωροῦν ὅτι αὐτὴ τὴν περίοδο Αἴγυπτος καὶ Συρία μοιράζονται παρόμοια δομὴ στὸ Βάπτισμα μὲ κύριο κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὴν ἀπουσία χρίσματος μετὰ τὸ Βάπτισμα⁴⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐορτὴ τῶν Ἐπιφανείων στὴν Αἴγυπτο δέν ἦταν ἡμέρα βαπτισματικὴ ἀλλὰ μᾶλλον σηματοδοτοῦσε τὴν ἔναρξη τῆς τελικῆς προετοιμασίας τῶν κατηχομένων, διάρκειας 40 ἡμερῶν, στὸ τέλος τῆς ὁποίας οἱ ὑποψήφιοι βαπτίζονταν. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, γιατί δυναμικὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει ὄχι μόνον τὸ βαπτισματικὸ χαρακτῆρα τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου στὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ τίς ἀρχές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, μᾶς λειτουργικῆς περιόδου πού ἐπικρατεῖ σχεδόν παντοῦ μετὰ τὴν Πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο⁴⁶.

Ἀπὸ τὴ Συρία μετακινούμαστε στὴ Ρώμη καὶ στὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος, ὅπου στὰ κεφάλαια 61

καί 65 τῆς Α΄ Ἀπολογίας τοῦ (βλέπε ἐπίμετρο) ὁ Ἰουστίνος Μάρτυρας μᾶς δίδει περισσότερες πληροφορίες. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Ἰουστίνου, προηγείται ἡ ἀποδοχή τῶν διδασκαλιῶν καί τῆς βιοτῆς τῶν Χριστιανῶν, δηλαδή ἡ κατήχηση, ἔπονται προσευχές καί νηστεία τῶν κατηχομένων μέ τήν κοινότητα. Κατόπιν, ὀδηγοῦνται οἱ ὑποψήφιοι πρὸς τό Βάπτισμα σέ τοποθεσία μέ νερό, ὅπου καί βαπτίζονται στό ὄνομα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἐπειτα ὀδηγοῦνται στή κοινή εὐχαριστιακή σύναξη, ἀναπέμπονται προσευχές, γίνεται ὁ ἀσπασμός. Μετά προσφέρεται στόν προεστῶτα «ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος καί κράματος» καί ὁ προεστῶς ἀναπέμει τήν ἀναφορά, στό τέλος τῆς ὁποίας ὅλοι ἐπευφημοῦν μέ τό «ἀμήν». Κατόπιν οἱ διάκονοι δίδουν τή Θεία Κοινωνία στούς παρόντες καί τήν μεταφέρουν στούς ἀπόντες.

Στή σύντομη περιγραφή τοῦ Ἰουστίνου ἀξίζει νά σημειωθοῦν τά ἑξῆς: (1) Τό Βάπτισμα ἀκολουθεῖται καί ὁλοκληρώνεται μέ τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί τή συμμετοχή ὅλων στό Μυστήριον. (2) Τό βάπτισμα χαρακτηρίζεται ὡς ἀναγέννηση καί ὡς φωτισμός, ἔχουμε δηλαδή ἕναν πρῶτο θεολογικό σχολιασμό σχετικά μέ τή σημασία τοῦ Βαπτίσματος. (3) Ἐἶναι γεγονός ὅτι τό Βάπτισμα γίνεται στό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀλλά οἱ γῶμες τῶν ἐρευνητῶν δίστανται ὅσον ἀφορᾷ στόν τρόπο ἐκφορᾶς τοῦ ὀνόματος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Ἰουστίνος παραπέμει στήν κοινή σέ ὅλη τήν Ἀνατολή χρήση τοῦ Ματθαίου 28:19 στό Βάπτισμα «εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» στό βάπτισμα, ἢ τόν χαρακτηριστικό ἀρχαῖο δυτικό συνδυασμό Ὁμολογίας Πίστεως μέ ἐρώτηση - ἀπόκριση καί τριπλῆ κατάδυση.

Πληροφορίες σχετικά μέ τήν βαπτισματική πράξη στή Βόρειο Ἀφρική κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο ἀντλοῦμε ἀπό τά ἔργα τοῦ Τερτυλλιανοῦ καί τοῦ Κυπριανοῦ. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Τερτυλλιανό τό Βάπτισμα εἶχε τήν ἐξῆς διάταξη περίπου στά 200 στή Βόρειο Ἀφρική: (1) Περίοδος κατήχησης / προετοιμασίας μέ συχνές προσευχές, νηστείες, γονυκλισίες, ὀλονυκτίες, ἐξομολόγηση ἁμαρτιῶν (*De baptismo* 20). (2) Εὐχή καθαγιασμοῦ τῶν ὑδάτων μέ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (*De baptismo* 4). (3) Ἀπόταξη τοῦ Σατανᾶ

(*De corona* 3.2, *De spectaculis* 4). (4) Ὁμολογία πίστεως μέ ἐρώτηση-ἀπόκριση καί τριπλῆ κατάδυση (*De corona* 3.2, *Ad martyras* 3.1, *Adversus Praxean* 26, *De baptismo* 6, *De praescriptione haereticorum* 36, *De pudicitia* 9.16, *De spectaculis* 4). (5) Χρῆσμα (*De baptismo* 7.1, *De resurrectione carnis* 8.3). (6) Χειροθεσία (*De baptismo* 8.1, *De resurrectione carnis* 8.3). (7) Προσευχή μέ τή Χριστιανική κοινότητα (*De baptismo* 20.5). (8) Συμμετοχή στή Θεία Εὐχαριστία, μαζί μέ γάλα καί μέλι (*De corona* 3.2)⁴⁷.

Ὁ Τερτυλλιανός εἶναι καί ἡ ἀρχαιότερη πηγή πού ἐκφράζει μία προτίμηση γιά τό Πάσχα ὡς βαπτισματική ἡμέρα καί ὡς δεύτερη ἐναλλακτική προτιμᾷ τήν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς, ἑορτές πού προσφέρουν ἕνα θεολογικό ὑπομνηματισμό στό γεγονός τῆς βάπτισης ἑνός Χριστιανοῦ. Βέβαια παράλληλα τονίζει ὅτι ὅποιαδήποτε ἡμέρα εἶναι κατάλληλη γιά Βάπτισμα⁴⁸.

Πενήντα χρόνια ἀργότερα τά στοιχεῖα πού ἀνακύπτουν ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ Κυπριανοῦ δέν προσθέτουν κάτι ιδιαίτερο σχετικά μέ τή διάταξη τοῦ Βαπτίσματος στή Βόρειο Ἀφρική⁴⁹. Ἀξίζει ἀπλῶς νά σημειώσουμε ὅτι σύμφωνα μέ τήν Ἐπιστολή 79:3 ὁ βαπτισθείς παρουσιάζεται ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος τόν χειροθετεῖ, καί μέ τή χειροθεσία αὐτή δέχεται ὁ βαπτισθείς τό Ἅγιο Πνεῦμα. Ὁ ὅρος πού χρησιμοποιεῖ ὁ Κυπριανός, *signaculum*, ἔχει ὀδηγήσει τούς ἐρευνητές στήν ὑπόθεση ὅτι παράλληλα μέ τή χειροθεσία ὑπῆρχε καί ἕνα σφράγισμα τοῦ βαπτισθέντος ἀπό τόν ἐπίσκοπο μέ τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ⁵⁰.

Ἐξετάζουμε τελευταῖα τήν Ἀποστολική Παράδοση λόγω τῶν γνωστῶν ζητημάτων χρονολόγησης καί γεωγραφικῆς προέλευσης τῆς διάταξης αὐτῆς. Ἡ Ἀποστολική Παράδοση μᾶς δίνει μία πληρέστερη περιγραφή τοῦ Βαπτίσματος: (1) Ἡ κατήχηση ξεκινοῦσε μέ ἕνα εἶδος «συνέντευξης» τοῦ ἐνδιαφερομένου, ὅπου ἐξετάζονταν τά κίνητρα, ἡ σοβαρότητα, ἡ συνέπεια, καί τό ἐπάγγελμα τοῦ ὑποψηφίου, (2) Ἡ κατήχηση εἶχε διάρκεια ὡς καί τρία χρόνια καί περιελάμβανε συχνή προσευχή, νηστεία, ἐξορκισμούς. (3) Τό βάπτισμα γινόταν στό πλαίσιο ὀλονυκτίας (Σάββατο πρὸς Κυριακή) καί συμπεριελάμβανε (4) τήν ἀπόταξη τοῦ Σατανᾶ, (5) τή χρήση ὄλου τοῦ σώματος μέ ἐπιου-

κιστικό έλαιο, (6) τόν συνδυασμό όμολογίας πίστεως με έρώτηση-άπόκριση και τριπλή κατάδυση, (7) τή χρήση του νεοβαπτισθέντος με τό έλαιον τής εύχαριστίας από τόν πρεσβύτερο, (8) τήν είσοδο του νεοβαπτισθέντος στους συναθροισμένους πιστούς (9) όπου ό έπίσκοπος τόν χειροθετεί και (10) τόν χρίει, ακολουθει (11) ό άσπασμός τής άγάπης, (12) ή συμμετοχή του στή Θεία Εύχαριστία, συμπεριλαμβανομένων (13) ενός κυπέλλου με νερό και ενός κυπέλλου με μέλι και γάλα.

Η πληρέστερη όμως αυτή περιγραφή του Βαπτίσματος στην *Αποστολική Παράδοση* έχει μερικά χαρακτηριστικά που έχουν οδηγήσει τους έρευνήτες στην ύπόθεση ότι στο κείμενο αυτό υπάρχουν αρκετά στοιχεία που αντικατοπτρίζουν περισσότερο πρακτικές και λεξιλόγιο που είναι πιο κοντά στις λειτουργικές πρακτικές του 4ου αιώνας. Τέτοια παραδείγματα είναι (1) ή τριετής διάρκεια τής κατήχησης, (2) ή χρήση έπιπορικιστικού ελαίου στην προ-βαπτισματική χρήση, (3) τό λεξιλόγιο του συμβόλου τής πίστεως, και (4) ή δεύτερη μετα-βαπτισματική χρήση και χειροθεσία του νεοβαπτισθέντος από τόν έπίσκοπο.

Από τήν άλλη πλευρά, ή *Αποστολική Παράδοση* μάς δίνει τήν ακριβή διάταξη του συνδυασμού όμολογίας πίστεως με έρώτηση-άπόκριση και τριπλή κατάδυση:

Α. Έρώτηση: Πιστεύεις στον Θεό, Πατέρα Παντοκράτορα;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση

Β. Έρώτηση: Πιστεύεις στον Ίησού Χριστό, τόν Υίο του Θεού, τόν γεννηθέντα εκ Πνεύματος άγιου και Μαρίας τής Παρθένου, τόν σταυρωθέντα επί Ποντίου Πιλάτου τόν άποθανόντα και αναστάντα εκ των νεκρών τήν τρίτη ήμέρα, τόν άνελθόντα εις τούς ουρανούς και καθεζόμενον εκ δεξιών του Πατρός, τόν έρχόμενον κρίναι ζώντας και νεκρούς;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση

Γ. Έρώτηση: Πιστεύεις στο Άγιο Πνεύμα εν τή Εκκλησία;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση⁵¹

Ό συνδυασμός όμολογίας πίστεως με έρώτηση-άπόκριση και τριπλή κατάδυση μαρτυρείται χωρίς άμφιβολία στή Β. Αφρική από τόν Τερτυλλιανό και τόν Κυριανό, όπως και από μεταγενέστερες ρωμαϊκές πηγές. Από τήν άλλη, ή άρχική β' έρώτηση σχετικά με τό πρόσωπο του Ίησού Χριστού δέν άπαντάται σε καμμιά άλλη πηγή με τόσο λεπτομερές περιεχόμενο. Περισσότερο θυμίζει τήν όμολογία πίστεως στα τελικά στάδια τής κατήχησης⁵². Η άρχική έρώτηση θά ήταν σαφώς πιο σύντομη⁵³.

6. Ρυθμοί Προσευχής

Τήν περίοδο αυτή, δηλαδή τόν δεύτερο και τρίτο αιώνα, δέν μπορούμε άκόμη νά μιλήσουμε για ένα οργανωμένο σύστημα ακολουθιών του νυκθημέρου. Οι πηγές αυτής τής περιόδου μαρτυρούν μεγάλη ποικιλία και ως προς τή συχνότητα αλλά και ως προς τίς ώρες προσευχής των πιστών. Η *Διδαχή* 8.2-3 καλεί τούς πιστούς νά λένε τήν Κυριακή Προσευχή τρεις φορές τήν ήμέρα, χωρίς όμως νά μάς αναφέρει τό πότε ακριβώς. Πηγές από τήν Ανατολή, όπως ό Κλήμης Αλεξανδρείας (*Στωματεΐς* 7:7) και ό Ωριγένης (*Περί προσευχής* 12:2) όμιλούν για τρεις φορές τήν ήμέρα πρωί, μεσημέρι, έσπέρας - με μία επιπλέον περίοδο προσευχής κατά τήν διάρκεια τής νύχτας, ενώ πηγές από τή Δύση, όπως ό Τερτυλλιανός όμιλούν για δύο «έπίσημες» ώρες προσευχής «legitimate orations» τό πρωί και τό έσπέρας, αλλά παράλληλα δείχνουν νά γνωρίζουν και τήν έξής διάταξη: πρωί, τρίτη ώρα, έκτη ώρα (=μεσημέρι), ενάτη ώρα, έσπέρας και μία επιπλέον ώρα προσευχής κατά τή διάρκεια τής νύχτας (*De oratione* 25). Ό Κυριανός Καρθαγένης από τήν άλλη όμιλεί κι αυτός για «έπίσημες» ώρες προσευχής, «legitimate orations», αλλά αναφέρεται στην τρίτη, έκτη, και ενάτη ώρα (*De oratione Dominica* 34).

Τό κεφάλαιο 41 τής *Αποστολικής Παράδοσης* μάς δίνει περισσότερες πληροφορίες και για τίς ώρες προσευχής: Ό πιστός προσεύχεται όταν ξυπνά, τήν τρίτη (γιατί είναι ή ώρα τής Σταύρωσης), τήν έκτη (γιατί τήν ώρα εκείνη ό Χριστός ήταν στο Σταυρό και έπεσε σκοτάδι), και τήν ενάτη ώρα (γιατί ό στραιώτης τρύπησε με τή λόγχη τή πλευρά του Ίησού - ό θάνατος του Ίησού στο Σταυρό),

τό ἑσπέρας, μέ ἐπιπλέον προσευχή τά μεσάνυχτα, καί στό πρῶτο λάλημα τοῦ κόκκορα (γιατί ἐκεῖνη τήν ὥρα ἀρνήθηκαν τά παιδιά τοῦ Ἰσραήλ τόν Ἰησοῦ). Παράλληλα ἀναφέρεται ἡ Ἀποστολική Παράδοση σέ χριστιανικές συναθροίσεις τό πρωί γιά διδασκαλία, καί τό ἑσπέρας γιά τίς ἀγάπες⁵⁴.

Ἡ μέχρι τώρα βιβλιογραφία θεωροῦσε ὅτι ἡ προσευχή τό πρωί καί τό ἑσπέρας εἶχε δημόσιο χαρακτήρα, δηλαδή γινόταν συνάθροιση τῶν πιστῶν στήν Ἐκκλησία, καί ἦταν συνέχεια τῆς Ἰουδαϊκῆς πρακτικῆς τῆς Συναγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ προσευχή τήν τρίτη, ἕκτη καί ἑνάτη ὥρα ἦταν καθαρά ιδιωτικοῦ χαρακτήρα. Ἡ σύγχρονη ὁμως λειτουργική ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι: (1) Ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία πρακτικῶν καί στούς Ἰουδαίους, (2) ὅτι τό μόνο πού μέ βεβαιότητα μποροῦμε νά ποῦμε εἶναι ὅτι Ἑβραῖοι καί Χριστιανοί προσεύχονταν σέ ὀρισμένες ὥρες τῆς ἡμέρας, (3) ὅτι σέ ἄλλα μέρη ἀκολουθοῦσαν τήν φυσική διαίρεση τῆς ἡμέρας (πρωί μεσημέρι - ἑσπέρας) καί σέ ἄλλα τή ρωμαϊκή διαίρεση τῆς ἡμέρας (τρίτη - ἕκτη - ἑνάτη) καί τέλος (4) τή διάταξη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, πού βλέπουμε τόν τέταρτο καί πέμπτο αἰῶνα στήν ἀσματική καί μοναχική παράδοση, τήν ὠφείλουμε στόν συνδυασμό τῶν δύο αὐτῶν διαφορετικῶν διαιρέσεων τῆς ἡμέρας⁵⁵.

7. Λειτουργικό ἔτος

7.1 Κυριακή

Ἦδη ἀπό τά μέσα τοῦ 2ου αἰῶνος ἡ Κυριακή εἶχε καθορισθεῖ ὡς ἡ κατ' ἑξοχὴν ἡμέρα λατρείας τῆς πρώιμης Ἐκκλησίας, ἡ καρδιά τῆς Χριστιανικῆς ἑβδομάδος. Ἡ Κυριακή εἶναι ἡ ἀρχαιότερη χριστιανική ἑορτή, ἀρχαιότερη καί ἀπό τό ἴδιο τό Πάσχα⁵⁶. Σύμφωνα μέ τόν Ἰουστῖνο, ἡ Κυριακή εἶναι ὡς ἡμέρα σημαντική γιατί (1) εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα, ἡμέρα τῆς δημιουργίας, (2) εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ, (3) εἶναι ἡ ἡμέρα πού ἐμφανίστηκε ὁ ἀναστημένος Χριστός στούς Ἀποστόλους:

Τήν δέ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινή πάντες τήν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδή πρώτη ἐστίν ἡμέρα, ἐν ἧ ὁ Θεός τό σκότος καί τήν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καί Ἰησοῦς Χριστός ὁ ἡμετέρος Σωτήρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη·

τή γάρ πρό τῆς χρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καί τή μετὰ τήν χρονικήν, ἥτις ἐστίν ἡλίου ἡμέρα, φανείς τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῦ καί μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καί ὑμῖν ἀνεδώκαμεν⁵⁷.

Κατά τήν διάρκεια τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων ἡ ἡμέρα αὐτή ὀνομάστηκε (1) «Κυριακή ἡμέρα», δηλαδή ἡμέρα τοῦ Κυρίου, τίτλος σχετιζόμενος μέ τό «Κυριακό Δεῖπνο», ὀνομάστηκε (2) «ὀγδόη ἡμέρα» ὡς ἡ ἀρχή μίας καινούργιας δημιουργίας, μίας νέας ζωῆς, ὀνομάστηκε καί (3) «ἡμέρα ἡλίου» (ἐξ οὗ καί Sunday), διότι ὁ ἀναστάς Χριστός εἶναι ὁ ἥλιος, τό φῶς. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ ἀρχαία συνήθεια τῶν Χριστιανῶν νά προσεύχονται πρὸς ἀνατολάς, ἀπό ἐκεῖ πού ἀνατέλει ὁ ἥλιος, τό φῶς, πού γιά τούς Χριστιανούς εἶναι ὁ Χριστός⁵⁸.

7.2 Τετάρτη καί Παρασκευή

Ἡ ἀρχαιότερα νηστεία στήν χριστιανική παράδοση εἶναι ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή. Στή Διδαχή 8.1 ὀρίζονται ὡς ἡμέρες νηστείας τῆς ἑβδομάδος ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν Δευτέρα καί Πέμπτη τῆς Ἰουδαϊκῆς παράδοσης.

7.3 Πάσχα

Ἀπό πολύ νωρίς οἱ Χριστιανοί ἀρχισαν νά τιμοῦν ἐτησίως τό Πάσχα ὡς τήν ἑορτή τῆς Σταύρωσης καί Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ. Βλέπουμε στήν ἀρχαία Ἐκκλησία δύο παραδόσεις σχετικά μέ τόν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα: Σέ ἄλλες Ἐκκλησίες τό Πάσχα ἑορταζόταν τήν πρώτη Κυριακή μετὰ τό ἑβραϊκό Πάσχα, ἐνῶ σέ ἄλλες τήν 14η τοῦ μηνός Νισάν, σέ συνάρτηση μέ τό ἑβραϊκό Πάσχα. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα θεωρεῖ ὅτι ἡ πῶ ἀρχαία μορφή ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἡ δεύτερη, σέ συνάρτηση δηλαδή μέ τό ἑβραϊκό Πάσχα. Ἐόρταζαν οἱ Χριστιανοί τό Πάσχα στό πλαίσιο ὀλονυκτίας τῆ νύκτα τῆς 14ης τοῦ μηνός Νισάν (ἡμέρα τοῦ Ἑβραϊκοῦ Πάσχα) καί ἡμέρα θανάτου τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μέ ἡμερολόγια τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἑορτή αὐτή εἶχε ἔντονο ἐσχατολογικό χαρακτήρα (προσμονή τοῦ Κυρίου) μέ ἔμφαση στό πάθος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἀληθινός πασχάλιος ἀμνός, γι' αὐτό καί ἡ ἐρμηνεία τῆς λέξεως «Πάσχα» βασιζόταν στή λέ-

ξη «πάσχω». (Για τό πρόβλημα πού ανέκυψε σχετικὰ μέ τό θέμα αὐτό, βλέπε παρακάτω 8.2)⁵⁹.

7.4 Μεγάλη Ἑβδομάδα

Ἡ ἑορτή τοῦ Πάσχα σέ ὅλες τῆς μαρτυρίες τῆς περιόδου μας συνοδεύεται ἀπό μία περίοδο νηστείας πού ποικίλει ἀπό περιοχή σέ περιοχή. Ἡ νηστεία αὐτή, προετοιμασία γιά τήν ἑορτή τοῦ Πάσχα, ἐκτείνεται ἀπό μία ἢ δύο ἡμέρες (Μ. Σάββατο καί Μ. Παρασκευή σήμερα) ἕως καί μία ἑβδομάδα. Σέ περιοχές ὅπου τό Πάσχα ἐρμηνεύτηκε ὄχι μόνο ὡς τό πάθος τοῦ Κυρίου, ἀλλά καί ὡς τό πέρασμα τοῦ Χριστοῦ ἀπό τόν θάνατο στή ζωή (Κλήμης Ἀλεξανδρείας καί Ὡριγένης), σιγά-σιγά γιά αὐτονόητους λόγους συνδέθηκε μέ τό βάπτισμα μᾶς καί τό βάπτισμα εἶναι τό πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό θάνατο στή ζωή. Ἀπό αὐτή τή σύνδεση προῆλθε ὁ συνδυασμός τῆς νηστείας τῶν πιστῶν γιά τό Πάσχα καί τῆς νηστείας τῶν ὑποψηφίων γιά τό Βάπτισμα καί γεννήθηκε αὐτό πού ὀνομάζουμε ἀργότερα Μ. Τεσσαρακοστή, ἀρχικά πιθανῶς μία περίοδος τριῶν ἑβδομάδων, ὅπου οἱ ὑποψήφιοι γιά τό Βάπτισμα καί ἡ χριστιανική κοινότητα νήστευε⁶⁰.

7.5 Πεντηκοστή

Τό Πάσχα ἀκολουθοῦσε ἡ περίοδος τῆς Πεντηκοστῆς, μία περίοδος 50 ἡμερῶν μετά τό Πάσχα, ὅπου νηστεία καί γονυκλισία ἀπαγορευόταν. Ἡ περίοδος αὐτή πού ὀλοκληρωνόταν μέ τήν Κυριακή τῆς Πεντηκοστῆς, δέν ἀπέκτησε λειτουργικά χαρακτηριστικά⁶¹.

7.6 Θεοφάνεια

Παρ' ὅλο πού τά Θεοφάνεια εἶναι ἀρχαιότερη ἑορτή ἀπό τά Χριστούγεννα, ἡ ἐπιστήμη θεωροῦσε ὅτι καί οἱ δύο αὐτές ἑορτές, τά Θεοφάνεια στήν Ἀνατολή καί τά Χριστούγεννα στή Δύση ἦταν ἡ ἀπάντηση τῶν Χριστιανῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος σέ εἰδωλολατρικές ἑορτές, μία προσέγγιση πού ἐκφράζει τήν θεωρία τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν (History of Religions Theory). Σύμφωνα ὅμως μέ τήν λεγομένη «ὑπολογιστική» θεωρία (computation theory) οἱ ἡμερομηνίες τῶν Θεοφανείων καί τῶν Χριστουγέννων ἀντίστοιχα ἐξαρθῶνται ἀπό τήν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου καί

κατά συνέπεια τῆς σύλληψης τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή τίς 25 Μαρτίου ἢ 6 Ἀπριλίου (=14 τοῦ μηνός Νισάν), εἶναι δηλαδή ἑννέα μῆνες μετά. Ἄν ἰσχύει αὐτό, εἶναι πολύ πιθανόν οἱ ἑορτές αὐτές νά ὑπῆρχαν πρὶν ἀπό τήν θεσμοθέτηση τῆς ἑορτῆς τοῦ ἡλίου τό 274. Κατά συνέπεια, ὄχι μόνο τά Θεοφάνεια καί τά Χριστούγεννα δέν εἶναι ἡ χριστιανική ἀπάντηση στήν ἑορτή τοῦ ἡλίου, ἀλλά ἔχει γίνῃ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἑορτή τοῦ ἡλίου ἦταν ἓνα τρόπον τινά εἰδωλολατρικός ἀντιπερισπασμός στά Θεοφάνεια (στήν Ἀνατολή) καί τά Χριστούγεννα (στή Δύση)⁶².

7.7 Μνήμες Μαρτύρων

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ β' καί γ' αἰῶνος τιμοῦσε τά μέλη τῆς πού μαρτύρησαν κατά τίς περιόδους τῶν διωγμῶν μέ τίς λεγόμενες «γενεθλίους ἡμέρας». Μία φορά τό χρόνο, στήν ἐπέτειο τοῦ μαρτυρίου του, ἡ τοπική Ἐκκλησία τελοῦσε τή Θεία Εὐχαριστία στό λεγόμενο «μαρτύριο», δηλαδή στό τόπο ταφῆς τοῦ μάρτυρος⁶³, καί συνέτασσε τό μαρτύριό του ὡς ἀνάμνηση τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀλλά καί ὡς διδαχή καί παράδειγμα⁶⁴. Πρέπει νά τονίσουμε τόν ἀρχικῶς αὐστηρά τοπικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἐπετειῶν. Κάθε τοπική Ἐκκλησία τιμοῦσε τούς δικούς τῆς μόνο μάρτυρες στόν τόπο ταφῆς τους. Ἀργότερα, καί ἰδίως μέ τήν ἀνακομιδή καί τή μεταφορά λειψάνων τῶν μαρτύρων ἔγινε καθολική ἡ μνήμη πολλῶν μαρτύρων⁶⁵.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι παρ' ὅλο πού κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο τιμῶνται κυρίως μάρτυρες, ὑπάρχουν ἀρκετά στοιχεῖα πού μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι στή πρώιμη Ἐκκλησία ὑπάρχουν οἱ ρίζες τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς πρὸς στό πρόσωπο τῆς Παναγίας. Γεγονός ὅμως εἶναι ὅτι ἑορτολογικά ἡ τιμή πρὸς τή Θεοτόκο ἀναπτύχθηκε κυρίως μετά τήν Γ' Οἰκουμενική Σύνοδο στήν Ἐφεσο (431)⁶⁶.

8. Λειτουργικά Προβλήματα τῶν β' καί γ' αἰῶνων

8.1 Βάπτισμα

Στά μέσα τοῦ 3ου αἰῶνος ἔνταση προκλήθηκε στό ἐσωτερικό τῆς Ἐκκλησίας. Τέθηκε τό ἐρώτημα: Πῶς θά ἐπανεντάσσονταν στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας οἱ «ἀποστάτες», δηλαδή αὐτοί πού ἐγκα-

τέλειψαν τήν Ἐκκλησία ὑπό τήν πίεση τῶν διωγμῶν. Ἡ κόντρα καί ἡ διαφωνία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Κορνήλιου καί τοῦ πρεσβυτέρου Νοβατιανοῦ πάνω στό θέμα αὐτό - ὁ Κορνήλιος ὑπεστήριζε τήν πλήρη ἐπανένταξη τῶν «ἀποστατῶν» στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μετά ἀπό μία περίοδο μετανοίας, ἐνῶ ὁ Νοβατιανός ἦταν ὑπέρ μίας πολὺ πιά αὐστηρῆς γραμμῆς, δηλαδή ὑπέρ μίας διά βίου μετανοίας. Ἡ ἔνταση αὐτή κατέληξε σέ σχίσμα, ὅπου ὁ Νοβατιανός μέ ὁμάδα ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων ἀπεκήρυξαν τόν Κορνήλιο καί ὁ Νοβατιανός χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος. Ἡ περι αὐτόν ὀνομάστηκαν Νοβατιανοί ἢ Καθαροί.

Ἡ πραγματικότητα τοῦ σχίσματος ἔθεσε ἄλλο ἓνα σημαντικό ἐρώτημα, ἐπίκαιρο καί σήμερα, τό ὁποιο εἶχε νά κάνει μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ Βαπτίσματος σχισματικῶν καί αἰρετικῶν. Δύο ἀπαντήσεις δόθηκαν στό κρισημο αὐτό ἐρώτημα. Ἀπό τή μία ὁ Κυπριανός Καρχηδόνας ἦταν ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ἐκτός Ἐκκλησίας δέν ἀναγνωρίζεται κανένα βάπτισμα καί ὡς ἐκ τούτου ὅποιος, προερχόμενος ἀπό σχισματική ἢ αἰρετική ὁμάδα, ἤθελε νά γίνει μέλος τῆς Ἐκκλησίας βαπτίζοταν. Ἐμφατικά μάλιστα τονίζει ὅτι αὐτό δέν εἶναι ἀνά-βαπτισμός, διότι βάπτισμα ἐκτός Ἐκκλησίας δέν ὑπάρχει⁶⁷. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ Στέφανος Ρώμης ἦταν ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ὕστερα ἀπό μία περίοδο μετανοίας, ὁ προερχόμενος ἀπό σχισματική ἢ αἰρετική ὁμάδα θά μπορούσε νά γίνει μέλος τῆς Ἐκκλησίας μέ χειροθεσία ἐπισκόπου· δέν ἐτίθετο θέμα ἀνά-βάπτισης. Ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει ὅτι ἡ γνώμη του Στεφάνου τελικά ἐπεκράτησε⁶⁸.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα θεολογικοῦ προβληματισμοῦ, χωρίς ὅμως νά προκαλέσει ἔνταση στήν Ἐκκλησία, ἦταν τό θέμα τῆς βάπτισης τῶν νηπίων⁶⁹. Παρόλο πού φαίνεται ὅτι ἀπό τήν πρώτη στιγμή νηπια ἐντάσσονταν πλήρως στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆρξαν φωνές κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο πού ἀπεδοκίμαζαν τόν νηπιοβαπτισμό. Ὁ Τερτυλλιανός λόγου χάριν ἀποθάρρυνε τόν νηπιοβαπτισμό ὑποστήριζοντας ὅτι κάποιος πρέπει νά βαπτίζεται μόνο ὅταν ἔχει τή δυνατότητα νά γνωρίσει ὁ ἴδιος τόν Χριστό⁷⁰. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὁ Ὁριγένης θεωρεῖ τόν νηπιοβαπτισμό ἀρχαία πρακτική καί μάλιστα τόν καλεῖ ἀποστολικό ἔθιμο⁷¹. Ἐπίσης, ὁ συντοπίτης τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὁ Κυ-

πριανός, ὄχι μόνο ὑποστηρίζει τόν νηπιοβαπτισμό, ἀλλά θέτει καί τή θεολογική βάση τῆς ἀναγκαιότητός του, λέγοντας ὅτι κάθε ἄνθρωπος κληρονομεῖ ἀπό τόν Ἀδάμ τήν «ἀρρώστεια τοῦ θανάτου», ἡ ὁποία θεραπεύεται μόνο μέ τό Βάπτισμα⁷². Ἀπό τά στοιχεῖα πού ἔχουμε φαίνεται ὅτι καί οἱ δύο ἀπόψεις ἐπιβίωσαν πλάι-πλάι μέχρι καί τήν μετά-Κωνσταντινεία ἐποχή, ἀπ' ὅπου μέ τή σταδιακή ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπικρατεῖ καί ὁ νηπιοβαπτισμός.

8.2 Ἡμερομηνία Πάσχα

Κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο σημειώθηκε διένεξη στήν ἀρχαία Ἐκκλησία σχετικά μέ τήν ἡμερομηνία ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Ἀπό τή μία οἱ Ἐκκλησίες κυρίως τῆς Μ. Ἀσίας ἑορτάζαν τό Πάσχα τή νύχτα τῆς 14ης τοῦ μήνα Νισάν (μαζί μέ τό Ἑβραϊκό Πάσχα), ὁποιαδήποτε ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος κι ἂν ἔπεφτε, ἐξ οὗ καί ἡ ὀνομασία τους ὡς «τεσσαρεσκαίδεκαίται». Ἡ θεολογική ἔμφαση τῆς ἑορτῆς ἦταν στό πάθος τοῦ Χριστοῦ. Στίς ἄλλες Ἐκκλησίες τό Πάσχα ἑορταζόταν τήν Κυριακή μετά τή 14η τοῦ μηνός Νισάν καί μέ ἔμφαση ὄχι μόνο στό πάθος ἀλλά καί στήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Μέ τήν Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδο στή Νίκαια τό 325 καθορίζεται ὁ τρόπος ὑπολογισμοῦ τῆς ἡμερομηνίας τοῦ Πάσχα, φέρνοντας ἐνότητα καί ὁμοιομορφία στόν χριστιανικό κόσμο ὅσον ἀφορᾷ στήν ἡμερομηνία τοῦ Πάσχα ἐκάστου ἔτους⁷³.

9. Ἐπίλογος

Ἡ σύγχρονη λειτουργική ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι ἡ λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας τόν δεύτερο καί τρίτο αἰῶνα χαρακτηρίζεται ἀπό ποικιλία καί πολυμορφία, ἡ ὁποία πηγάζει ἀλλά καί ἐκφράζει τήν πολιτιστική, γλωσσική, γεωγραφική καί θεολογική προέλευση καί κατεύθυνση τῆς κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας. Παράλληλα ὅμως βλέπουμε νά διακρίνεται, νά περιφρουρεῖται, καί νά ἐπιδιώκεται ἡ ἐνότητα τῆς πίστεως. Μέσα ἀπό αὐτήν τήν ποικιλία λειτουργικῆς ζωῆς ἀλλά καί ἐνότητος τῆς πίστεως ἀναδείχθηκαν τόν τέταρτο καί πέμπτο αἰῶνα οἱ ξεχωριστοί λειτουργικοί τύποι (λειτουργικές οἰκογένειες) Ἀνατολῆς καί Δύσης, ὅπου ἡ ἴδια πίστη ἐκφράζεται λειτουργικά μέ τρόπους διαφορετικούς, πού ἐξααρτῶνται ἀπό τό πολιτιστικό, γλωσσι-

κό, ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο κάθε Ἐκκλησίας.

Ἐπίμετρο

Διδαχή τῶν Ἀποστόλων

Διδαχή 7:

7.1 Περί δέ τοῦ βαπτίσματος, οὕτω βαπτίσατε· ταῦτα πάντα προειπόντες, βαπτίσατε εἰς τό ὄνομα τοῦ πατρὸς καί τοῦ υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐν ὕδατι ζῶντι. 7.2 ἐάν δέ μή ἔχεις ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δ' οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ. 7.3 ἐάν δέ ἀμφοτέρα μή ἔχῃς, ἔκχεον εἰς τήν κεφαλὴν τρίς ὕδωρ εἰς ὄνομα πατρὸς καί υἱοῦ καί ἁγίου πνεύματος. 7.4 πρό δέ τοῦ βαπτίσματος προνηστευσάτω ὁ βαπτίζων καί ὁ βαπτιζόμενος, καί εἰ τινές ἄλλοι δύνανται. Κελεύεις δέ νηστεῦσαι τόν βαπτιζόμενον πρό μιᾶς ἢ δύο.

Διδαχή 8 :

8.1 Αἱ δέ νηστεῖαι ὑμῶν μή ἔστωσαν μετά τῶν ὑποκριτῶν· νηστεύουσι γάρ δευτέρα σαββάτων καί πέμπτη, ὑμεῖς δέ νηστεύσατε τετράδα καί παρασκευήν. 8.2 μηδέ προσεύχεσθε ὡς οἱ ὑποκριταί, ἀλλ' ὡς ἐκέλευσεν ὁ κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ αὐτοῦ, οὕτως προσεύχεσθε· Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τῷ οὐρανῷ, ἁγιασθήτω τό ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου, γεννηθήτω τό θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπί γῆς. Τόν ἄρτον ἡμῶν τόν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον, καί ἄφες ἡμῖν τήν ὀφειλήν ἡμῶν, ὡς καί ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν, καί μή εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλά ρῦσαι ἡμᾶς ἀπό τοῦ πονηροῦ· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δύναμις καί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 8.3 Τρίς τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε.

Διδαχή 9-10

9.1 Περί δέ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε. 9.2 πρῶτον περί τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμεν σοί, πάτερ ἡμῶν, ὑπέρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαβίδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.3 περί δέ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμεν σοί, πάτερ ἡμῶν, ὑπέρ τῆς ζωῆς καί τῆς γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.4 Ὡσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία

ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τήν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δόξα καί ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.5 μηδεὶς δέ φαγέτω μηδέ πιέτω ἀπό τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου, καί γάρ περί τούτου εἴρηκεν ὁ κύριος· Μή δῶτε τό ἅγιον τοῖς κυσί.

10.1 Μετά δέ τό ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε· 10.2 Εὐχαριστοῦμεν σοί, πάτερ ἅγιε, ὑπέρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καί ὑπέρ τῆς γνώσεως καί πίστεως καί ἀθανασίας ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.3 Σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τά πάντα ἔνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καί ποτόν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοί εὐχαριστήσωσιν· ἡμῖν δέ ἔχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καί ποτόν, καί ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου. 10.4 Πρό πάντων εὐχαριστοῦμεν σοί, ὅτι δυνατός εἶ σὺ· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.5 Μνήσθητι, κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου, τοῦ ρύσασθαι αὐτήν ἀπό παντός πονηροῦ καί τελειῶσαι αὐτήν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καί συνᾶξον αὐτήν ἀπό τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τήν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τήν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δύναμις καί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.6 Ἐλθέτω χάρις καί παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννά τῷ θεῷ Δαβίδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἐστί, μετανοεῖτω· Μαρναναθά. Ἀμήν. 10.7 Τοῖς δέ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.

Διδαχή 14

14.1 Κατὰ κυριακὴν δέ κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καί εὐχαριστήσατε, προεξομολογησάμενοι τά παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ἦ. 14.2 πᾶς δέ ἔχων τήν ἀμφιβολίαν μετά τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μή συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μή κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. 14.3 αὕτη γάρ ἐστίν ἡ ρηθεῖσα ὑπό κυρίου· Ἐν παντί τόπω καί χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεὺς μέγας εἰμί, λέγει κύριος, καί τό ὄνομά μου θαυμαστόν τοῖς ἔθνεσι.

Ἰουστίνου Μάρτυρος, Ἀπολογία Α΄

Ἀπολογία Α΄ 61

61.2 Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καί πιστεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τά ἀφ' ἡμῶν διδασκόμενα καί λεγόμενα

εἶναι, καί βιοῦν οὕτω δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εὐχεσθῆναι τε καί αἰτεῖν νηστεύοντες παρά τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεισιν διδάσκονται, ἡμῖν συνευχομένων καί συνηστευόντων αὐτοῖς. 61.3 Ἐπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ, καί τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καί ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται· ἐπ' ὀνόματος γάρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὄλων καί δεσπότης Θεοῦ καί τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί Πνεύματος ἁγίου, τό ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρόν ποιοῦνται. 61.4 Καί γάρ ὁ Χριστός εἶπεν· «ἂν μή ἀναγεννηθῆτε, οὐ μή εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»... 62.10 ... ἐν τῷ ὕδατι ἐπονομάζεται τῷ ἐλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καί μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τό τοῦ Πατρὸς τῶν ὄλων καί δεσπότης Θεοῦ ὄνομα, αὐτό τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντος τοῦ τόν λουσάμενον ἄγοντος ἐπὶ τό λουτρόν. ... 62.12 Καλεῖται δέ τό λουτρόν φωτισμός, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων. 62.13 Καί ἐπ' ὀνόματος δέ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καί ἐπ' ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου, ὃ διὰ τῶν προφητῶν προεκήρυξε τά κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα, ὃ φωτιζόμενος λούεται.

Ἀπολογία Α' 65

65.1 Ἡμεῖς δέ μετὰ τό οὕτως λούσαι τόν πεπεισμένον καί συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφούς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καί τοῦ φωτισθέντος καί ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καί δι' ἔργων ἀγαθοῖ πολιτευταί καί φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. 65.2 Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος καί κράματος, καί οὗτος λαβὼν αἶνον καί δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καί Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καί εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καί τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν ἐπευφημῆ λέγων, «ἀμήν». Τό δέ ἀμήν τῆ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τό γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δέ τοῦ προεστῶτος καί ἐπευφημήσαντος παντός τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόσασιν ἐκά-

στω τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καί οἴνου καί ὕδατος, καί τοῖς οὐ παρούσιν ἀποφέρουσι.

Ἀπολογία Α' 66

66.1 Καί ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία, ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξόν ἐστὶν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ὑφ' ἡμῶν, καί λουσαμένῳ τό ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καί εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καί οὕτω βιοῦντι ὡς ὁ Χριστός παρέδωκεν. 66.2 Οὐ γάρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καί σάρκα καί αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καί τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καί σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καί σάρκα καί αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. 66.3 Οἱ γάρ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκεν ἐντεταλθῆναι αὐτοῖς· τόν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἶπεν· «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἔστι τό σῶμά μου· καί τό ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καί εὐχαριστήσαντα εἶπεν· τοῦτό ἐστὶ τό αἷμά μου» καί μόνους αὐτοῖς μεταδοῦναι. 66.4 Ὅπερ καί ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκεν γενέσθαι μιμησάμενοι οἱ ποτηροὶ δαίμονες· ὅτι γάρ ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μνουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλογῶν τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

Ἀπολογία Α' 67

67.1 Ἡμεῖς δέ μετὰ ταῦτα λοιπόν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμνησκόμεν· καί οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καί σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ. 67.2 Ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τόν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί διὰ Πνεύματος ἁγίου. 67.3 Καί τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μερόντων ἐπὶ τό αὐτό συνέλευσις γίνεται, καί τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται, μέχρις ἐγχωρεῖ. 67.4 Εἶτα παυσάμενου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστῶς διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καί πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. 67.5 Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πά-

ντες και εὐχὰς πέμπομεν· και, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται και οἶνος και ὕδωρ, και ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως και εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει, και ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τό ἀμήν, και ἡ διάδοσις και ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, και τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. 67.6 Οἱ εὐποροῦντες δέ και βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἐκάστος τὴν ἑαυτοῦ ὁ βούλεται δίδωσι, και τό συλλεγόμενον παρὰ τῶ προεστῶτι ἀποτίθεται, και αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε και χήραις, και τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λει-

πομένοις, και τοῖς ἐν τοῖς δεσμοῖς οὔσι, και τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, και ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι κηδεμῶν γίνεται. 67.7 Τὴν δέ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ Θεὸς τό σκοτὸς και τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, και Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῆ αὐτῆ ἡμέρα ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῆ γάρ πρό τῆς χρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, και τῆ μετὰ τὴν χρονικὴν, ἣτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανεῖς τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῦ και μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν και ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

(ΕΠΕ 77, Ἀπολογηταὶ 1, σ. 180-194)

Τὸ Βάπτισμα στοὺς Β' και Γ' αἰῶνες σύμφωνα με τὶς πηγές

	Διδαχὴ	Ἰουστίνος	Συρία	Αἴγυπτος	Β. Ἀφρική	Ἀποστολικὴ Παράδοση
Προετοιμασία	Κατήχησις: «Δύο ὁδοί» 2ήμερη νηστεία	Κατήχησις Νηστεία Προσευχή	Κατήχησις (ἴσως διαρκείας τριῶν ἐβδομάδων)	Πιθανῶς κατήχησις 40 ἡμερῶν Ἐπιφάνεια (6 Ἰαν.)	Κατήχησις ἀγνώστου διάρκειας με προσευχή, νηστεία, ἀγρυπνίες	Κατήχησις τριῶν ἐτῶν Ἐπιλογή γιὰ τό Βάπτισμα Τελικὴ προετοιμασία με νηστεία, προσευχή και καθημερινούς ἐξορκισμούς
Πριν ἀπό τό Βάπτισμα			Χρῆσις συνυφασμένη με τὴ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	Χρῆσις συνυφασμένη με τὴ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	Καθαγιασμός ὕδατος και ἀπόταξις	Καθαγιασμός ὕδατος και ἐλαίων Ἀπόταξις Χρῆσις/ἐξορκισμός
Βάπτισμα	Βάπτισμα σέ «ζωντανό» Τύπος Α*	Χαρακτηρίζεται «ἀναγέννησις και «φωτισμός Τύπος Α* ἢ Β** (;)	Χαρακτηρίζεται «νέα γέννησις» «υἰοθεσία» Τύπος Α*	Χαρακτηρίζεται «ἀναγέννησις» «νέα γέννησις» Τύπος Α* ἢ Β**	Τύπος Β**	Τύπος Β**
Μετά τό Βάπτισμα		Ὁδηγοῦνται στή συναξί - κοινές προσευχές και ἀσπασμός			Χρῆσις Χειροθεσία Σφράγισμα με τό Σημεῖο τοῦ Σταυροῦ	Χρῆσις ἀπό πρεσβύτερο Χειροθεσία ἀπό ἐπίσκοπο με Χρῆσις ἀπό ἐπίσκοπο με σφράγισμα με τό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ
Θεῖα Εὐχαριστία	Μόνο στοὺς νεοφωτιστοὺς	Συμμετοχὴ στή Θ. Εὐχαριστία	Συμμετοχὴ στή Θ. Εὐχαριστία	Συμμετοχὴ στή Θ. Εὐχαριστία (;)	Συμμετοχὴ στή Θ. Εὐχαριστία + γάλα και μέλι	Συμμετοχὴ στή Θ. Εὐχαριστία + γάλα και μέλι γιὰ τοὺς νεοφωτιστοὺς

* Τύπος Α: Χρῆσις τοῦ Ματθαίου 28:19 και τριπλῆ κατάδυσις

** Τύπος Β: Χρῆσις τοῦ συνδυασμοῦ ὁμολογίας πίστεως με ἐρώτησι-ἀπόκρισι και τριπλῆ κατάδυσις
Ὁ πίνακας εἶναι βασισμένος στόν Maxwell Johnson, *The Rites of Christian Initiation* 111.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιὰ τὴ μέθοδο τῆς συγκριτικῆς λειτουργικῆς βλέπε Anton Baumstark, *Comparative Liturgy* (London/Westminster MD, 1958). Robert Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom vol. "I: The Dyptichs"* *Orientalia Christiana Analecta* 238 (Rome 1991) xxix-xxx. Τοῦ ἰδιοῦ, *Reconstructing the History of*

- the Byzantine Communion Ritual: Principles, Methods, Results στο *Ecclesia Orans* 9 (1994) 355-377. Τοῦ ἰδίου, “The Structural Analysis of Liturgical Units: An Essay in Methodology” στο *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding second edition* (Rome 1997) 187-202. Τοῦ ἰδίου, “How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy” στο *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding* (Rome 1997³) 203-232. Τοῦ ἰδίου, “Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (d. 1948): A Reply to Recent Critics” στο *Worship* 73 (1999) 521-540. Τοῦ ἰδίου *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom vol. V: The Precommunion* (Rome 2000 = *Orientalia Christiana Analecta* 261) 43-52. Τοῦ ἰδίου, “The βηματικὸν in the 6/7th c. *Narration of the Abbots John and Sophronios* (BHGNA 1438w)” στο Hans-Jürger Feulner καὶ Elena Velkovska καὶ Robert Taft (ἐπ.), *Crossroad of Cultures. Studies in the Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* *Orientalia Christiana Analecta* 260 (Rome 2000) 675-692. Τοῦ ἰδίου, “Anton Baumstark’s Comparative Liturgy Revisited” στο Robert Taft καὶ Gabriele Winkler (ἐπ.), *Comparative Liturgy Fifty Years After Anton Baumstark* *Orientalia Christiana Analecta* 265 (Rome 2001) 191-232. Fritz West, *The Comparative Liturgy of Anton Baumstark* (Nottingham 1995).
2. Baumstark, *Comparative Liturgy* 23-32.
 3. Baumstark, *Comparative Liturgy* 59-60, 120.
 4. Paul Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1992) 56-79. Βλέπε ἐπίσης τὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του (2002), 1-20. Γιά τὴν περίοδο αὐτὴ γενικότερα στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία βλέπε Θεοδώρου Εὐαγγελίου: *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α΄ (Ἀθήνα 1993⁶). Τρεμπέλα: Παναγιώτου: *Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτῆρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* (Ἀθήνα, 1993³). Φίλια Γεωργίου. *Λειτουργικὴ Α΄* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2006).
 5. Παναγιώτης Χρήστου: *Ἑλληνικὴ Πατρολογία* Τόμος Β΄ (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1991²) 23-51. Bradshaw, *The Search* 73-97
 6. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι (1) Ἡ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων (β΄ αἰῶνος), (2) Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων (π. 230), (3) Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Διάταξι (γ΄ αἰῶνος), (4) Ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοξι (γ΄ αἰῶνος;), (5) Οἱ Κανόνες τοῦ Ἰππολύτου (ἐ΄/στ΄ αἰῶνος), (6) Οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγές (π. 380), (7) Ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου (ε΄ αἰῶνος).
 7. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, Τόμος Β΄ 23-24.
 8. Παναγιώτης Χρήστου, «Διδαχὴ Ἀποστόλων» *ΘΗΕ* 4:1200-1204. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία* Τόμος Β΄ 25-37 καὶ 45-48 (βιβλιογραφία). Bradshaw, *The Search* 77-78. Παραθέτουμε μόνο μίᾱ ἐπιλογή ἀπὸ τίς πιὸ πρόσφατες δημοσιεύσεις, ὅπου μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει κανεὶς γιὰ πληρέστερη βιβλιογραφία: Clayton Jefford (ἐπ.), *The Didache in Context: Essays on its Text, History and Trasmision* *Novum Testamentum Supplements* 77 (Leiden: Brill, 1995). Jonathan Draper (ἐπ.), *The Didache in Modern Research* (Leiden: Brill, 1996). Kurt Niederwimmer, *The Didache Hermeneia-A Critical and Historical Commentary on the Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1998). Jonathan Draper, “Ritual Process and Ritual Symbol in *Didache* 7-10” στο *Vigiliae Christianae* 54 (2000) 121-158. Huub van de Sandt, *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity* *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum* 3 / *Jewish Traditions in Early Christian Literature* 5 (Assen: Royal Van Gorcum, 2002). Aaron Milavec, *The Didache: Faith Hope & Life of the Earliest Christian Communities, 50-70 C.E.* (New York/Mahwah, N.J.: The Newman Press, 2003). Aaron Milavec, *The Didache Text, Translation, Analysis, and Commentary*, (Collegeville: Liturgical Press, 2003). Alan J.P. Garrow, *The Gospel of Matthew’s Dependence on the Didache*. *Journal for the Study of the New Testament. Supplement series* 254 (New York/London: T & T Clark, 2004). Huub van de Sandt, *Matthew and the Didache: Two Documents from the same Jewish-Christian Milieu?* (Assen, Netherlands: Royal Van Gorcum; Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005). Γιά τὸ κείμενο βλέπε *ΕΠΕ* 114 (Ἀποστολικοὶ Πατέρες 1) 5-31. Γιά τὴν κριτικὴ ἔκδοσι βλ. Willy Rordorf καὶ Andre Tuillier, *La doctrine des douze apôtres* SC 248 (1978) καὶ δευτέρη ἔκδοσι SC 248bis (1998).
 9. Στὸν κώδικα τοῦ Παναγιῶτου Τάφου 54 τοῦ 1056.
 10. Joan Hazelden Walker, “A pre-Marcian Dating for the Didache: Further Thoughts of a Liturgist” στο *Studia Biblica* 1978 III (Sheffield: University of Sheffield, 1980) 403-411. Alan J.P. Garrow, *The Gospel of Matthews Dependence on the Didache*. *Journal for the Study of the New Testament. Supplement series* 254 (New York/London: T & T Clark, 2004).
 11. Bradshaw, *The Search* 78.
 12. Παναγιώτης Χρήστου: «Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων» *ΘΗΕ* 4:1197-1198. Bradshaw, *The Search* 78-80. Alistair

- Steward-Sykes, *The Didaskalia Apostolorum: An English Version with Introduction and Annotation* (Turnhout: Brepols, 2009).
13. Χρήστου Παναγιώτη: 'Ελληνική Πατρολογία Τόμος Β' 44-45. Bradshaw, *The Search* 80. Για τό κείμενο βλ. J.W. Bickel, *Geschichte des Kirchenrechts I* (Giessen, 1843) 107-132. Άπό όσο μπορούμε νά γνωρίζουμε, δέν υπάρχουν πρόσφατες εκδόσεις καί μελέτες.
 14. Vindob. hist. gr. 7 του Ιβ' αιώνας.
 15. Alistair Stewart-Sykes, *Hippolytus, On the Apostolic Tradition* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001). Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition Hermeneia-A Critical and Historical Commentary on the Bible* (Minneapolis: Augsburg Fortress Press, 2002) καί τήν εκεί πλήρη βιβλιογραφία.
 16. Τό άγαλμα μάλλον ανήκει στην Θεμιστα της Λαμψάκου. Βλ. Allen Brent, *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century* (Leiden: Brill, 1995) 3-76.
 17. Bradshaw, *The Search* 80-83 καί τήν εκεί βιβλιογραφία. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition*. Ο Alistair Stewart-Sykes, στό βιβλίο του *Hippolytus, On the Apostolic Tradition* παραδέχεται μέν τόν συμπληρωματικό χαρακτήρα της Άποστολικής Παράδοσης αλλά υποστηρίζει ότι συντάχθηκε από τήν «σχολή» του Ίππολύτου στή Ρώμη καί εκφράζει ρωμαϊκή λειτουργική πράξη.
 18. ΘΗΕ 10: 443. Frans Joseph van Beeck, "The Worship of Christians in Pliny's Letter" στό *Studia Liturgica* 18 (1988) 121-131.
 19. Κωνσταντίνου Καλλινίκου: 'Ο Χριστιανικός Ναός καί τά Τελούμενα εν αυτώ 33-34.
 20. Γεωργίου Φίλια: *Οί Θεομητορικές Έορτές στή Λατρεία της Έκκλησίας* (Άθήνα: Έκδόσεις Γρηγόρη, 2004) 19.
 21. Ματθ. 26:26-29, Μάρκ 14:22-25, Λουκᾶ 22:14-20, Λουκᾶ 24, 'Ιω. 21, Α' Προς Κορινθ. 11:23-26, Πράξεις 2:42,46.
 22. Βλέπε Έπίμετρο 1 για τά σχετικά κείμενα.
 23. Για μία σύντομη παρουσίαση του status questionis βλέπε Paul Bradshaw, *The Search* 118-143 καί τήν εκεί βιβλιογραφία. Βλ. καί Allan Bouley, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts* The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21 (Washington, DC: The Catholic University of America, 1981) 90-99. Βέβαια υπάρχει καί ή άποψη ότι ή Διδαχή 9-10 δέν είναι ευχαριστιακό κείμενο, καί ως εκ τούτου διάφορες εξηγήσεις δίδονται. Βλ. Τρεμπέλας: Άρχαι καί Χαρακτήρ της Χριστιανικής Λατρείας 139-143.
 24. Βλέπε Γεωργίου Φίλια: *Λειτουργική Α'* 122. Βλέπε καί Andrew McGowan, "First Regarding the Cup...": Papias and the Diversity of Early Eucharistic Prayers" στό *Journal of Theological Studies* n.s. 46 (1995) 551-555.
 25. Paul Bradshaw, *The Search* 118-143. Niederwimmer, *The Didache* 144-167.
 26. Niederwimmer, *The Didache* 149-150. Βλέπε τόν πίνακα 10 στή σελίδα 150.
 27. Δέν γνωρίζουμε εάν ή περιγραφή των λειτουργικών πρακτικών αντικατοπτρίζει τή ρωμαϊκή πράξη, ή τήν πράξη της συριακής κοινότητας στή Ρώμη, αφού καί ό ίδιος ό Ίουστίνος ήταν Σύριος.
 28. Α' Άπολογία 67. Βλέπε Έπίμετρο 1 για τό πλήρες κείμενο του Ίουστίνου.
 29. Βλ. Α' Άπολογία 65.
 30. Τρεμπέλας: Άρχαι καί Χαρακτήρ της Χριστιανικής Λατρείας 148. Για τό θέμα αυτό βλέπε τό εξαιρετικό καί κλασικό πιά έργο του Allan Bouley, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts* The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21 (Washington, DC: The Catholic University of America, 1981).
 31. Μετάφραση: «διά νά άξιωθώμεν νά λάβωμεν ταῦτα [δηλ. τά δώρα: άρτο καί οἶνον] από αυτόν» ΕΠΕ 77:191.
 32. «εις ανάμνησιν του πάθους ... ίνα άμα τε ευχαριστώμεν τῷ Θεῷ υπέρ τε του τόν κόσμον εκτετικένας σύν πάσι τοῖς εν αυτώ διά τόν άνθρωπον καί υπέρ του από της κακίας, εν ή γεγόναμεν, ήλευθερωκένας ήμᾶς καί τας άρχάς καί τας έξουσίας καταλελυκένας τελείαν κατάλυσιν διά του παθητου γενομένου κατά τήν βουλήν αυτού» ΕΠΕ 77:372-375.
 33. Οί γάρ Άπόστολοι εν τοῖς γενομένοις υπ' αυτών απομνημονεύμασιν, ά καλείται ευαγγέλια, οὔτως παρεδωκαν εντετάλλθαι αυτοῖς· τόν Ίησοῦν λαβόντα άρτον ευχαριστήσαντα ειπεῖν· «τουτο ποιείτε εις τήν ανάμνησίν μου, τουτ' έστι τό σώμα μου· καί τό ποτήριον ομοίως λαβόντα καί ευχαριστήσαντα ειπεῖν· τουτο έστι τό αίμα μου»· καί μόνοις αυτοῖς μεταδοῦναι. ΕΠΕ 77:192-193.
 34. Andrew McGowan, Is there a Liturgical Text in the Gospel? The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities στό *Journal of Biblical Literature* 118 (1999) 73-87, έδω 86.

35. Βλέπε Τρεμπέλα: *Ἀρχαί καί Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* 148-149.
36. Οὐ γάρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἄλλ' ὄν τρόπον διά λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεῖς Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτήρ ἡμῶν καί σάρκα καί αἷμα ὑπέρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καί τήν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καί σάρκες κατά μεταβολήν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καί σάρκα καί αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. ΕΠΕ 77:192-193.
37. *Πρός Ἐφεσίους* 20:2.
38. *Πρός Σμυρναίους* 6:2,
39. *Adversus Haereses* 4:18,4
40. *Contra Celsum* 8:3. Γενικότερα γιά τό θέμα αὐτό βλέπε Enrico Mazza, *Mystagogy: A Theology of Liturgy in the Patristic Age* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1989).
41. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 37-48. Μάλιστα, ἐάν ἀφαιρέσουμε τά ιδρυτικά λόγια του Κυρίου καί τήν ἐπίκληση, ἀποκαλύπτεται μία διμερῆς ἀναφορά ἀποτελουμένη ἀπό μία χριστολογική εὐχαριστία καί μία ἱκεσία καί καταλήγει μέ δοξολογία. Maxwell Johnson, “The Apostolic Tradition” στό Geoffrey Wainwright καί Karen Westerfield Tucker (ἐπ.), *The Oxford History of Christian Worship* (Oxford: Oxford University Press, 2006) 32-75, ἐδῶ 57.
42. Johnson, *The Apostolic Tradition* 39, καί Gabriele Winkler, “The Original Meaning of the Prebaptismal Anointing and Its Implications” στό Maxwell Johnson (ἐπ.), *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 68-81. Τόν 4ο αἰώνα ὁμοῦς στίς ἐλληνοφώνες περιοχές τῆς Συρίας καί στήν Παλαιστίνη ἐμφανίζεται χρήση καί μετά τό Βάπτισμα, τό ὁποῖο ἀναδεικνύεται ὡς ἡ σφραγίδα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καί ἡ προ-βαπτισματική χρήση παίρνει ἐξοριστικό χαρακτήρα.
43. Merja Merras, *The Origins of the Celebration of the Christian Feast of Epiphany: An Ideological, Cultural and Historical Study* (Joensuu, Finland: Joensuu University Press, 1995) 164 κ.έ.
44. Maxwell Johnson, “From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent” στοῦ ἰδίου, *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 118-138.
45. Κάτι πού προστίθεται μετά τόν τέταρτο αἰώνα. Βλ. Johnson, “The Apostolic Tradition” 39 καί τοῦ ἰδίου, *Liturgy in Early Christian Egypt*. Alcuin/GROW Liturgical Study 33 (Bramcote, Notts.: Grove, 1995).
46. Thomas Talley, *The Origins of the Liturgical Year* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1986²) 163-225.
47. Bradshaw, *The Search* 156.
48. *De baptismo* 19. Τό Πάσχα εἶναι κατάλληλη ἐποχή γιατί μέ τό Βάπτισμα συμμετέχουμε στό πάθος τοῦ Κυρίου, καί ἡ περίοδος τῆς Πεντηκοστής προσφέρεται, διότι συνδυάζεται μέ τίς ἐμφανίσεις τοῦ ἀναστάντος Κυρίου στους μαθητές του καί μέ τήν ἔλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Βλέπε καί Paul Bradshaw, “*Diem baptismo solemniorum: Initiation and Easter in Christian Antiquity*” στό Maxwell Johnson, *Living Water*, 137-147.
49. Ἐξορισμοί (Ep. 69:15-16), καθαγιασμός τοῦ ὕδατος (Ep. 70:1) καί τοῦ ἐλαίου (Ep. 70:2), χρήση μετά τό Βάπτισμα (Ep. 73:9). Βλ. Bradshaw, *The Search* 157-158.
50. Bradshaw, *The Search* 158
51. Ἡ μετάφραση, ἐκτός ἀπό μία μικρή ἀλλαγὴ στήν Ἑρώτηση Α, εἶναι τοῦ Γεωργίου Φίλια, *Λειτουργική, τόμος Α'* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2006) 382-383, καί ἀντικατοπτρίζει κυρίως τή λατινική μετάφραση τῆς *Ἀποστολικῆς Παράδοσης*. Γιά συγκριτικό πῖνακα τοῦ σημείου αὐτοῦ ὄλων τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων τῆς *Ἀποστολικῆς Παράδοσης* βλέπε Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 114-118.
52. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 132.
53. Ὅπως λ.χ. στό Γελασιανό Εὐχολόγιο, ὅπου ἡ δεύτερη ἐρώτηση, σχετικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἦταν πολύ πιό λιτή καί σύντομη: «Πιστεύεις στόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό τόν Υἱόν Τοῦ Θεοῦ τόν Μονογενῆ, τόν γεννηθέντα καί παθόντα;» Βλ. Maxwell Johnson, *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1999) 106.
54. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1993²) 13-29. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, “*The Apostolic Tradition*” 194-215.
55. Maxwell Johnson, “*The Apostolic Tradition*” 60-61. Bradshaw, *The Search*...
56. Σύμφωνα μέ τόν Maxwell Johnson, “*The Apostolic Tradition*” 62, ἡ Κυριακή δέν εἶναι ἓνα «μικρό» Πάσχα· μᾶλλον τό Πάσχα εἶναι μία «μεγάλη» Κυριακή. Ἡ ἄποψη αὐτή ἀντικατοπτρίζει τά συμπεράσματα τῆς σύγχρονης λειτουργικῆς ἐρευνας.

57. Ίουστίνου Ἀπολογία Α΄ 67.7
58. Ἡ κλασική μελέτη γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς στὴν χριστιανικὴ παράδοση εἶναι τοῦ Willy Rordorf, Sunday: *The History of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church* (Philadelphia: The Westminster Press, 1968), ἐδῶ σ. 274-293. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὀγδόης ἡμέρας βλέπε Γεωργίου Φίλια, *Ἡ Ἔννοια τῆς Ὀγδοῦς Ἡμέρας στὴ Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2003), ἐδῶ 19-61. Βλέπε καὶ Νικοδήμου Σκρέττα: «Ἡ Κυριακή» στὸν τόμο *Τό Χριστιανικόν Ἐορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 265-321.
59. Maxwell Johnson, “Apostolic Tradition” 62-64. Βλέπε καὶ Παναγιώτου Σκαλτοῦ: «Ἡ Ἐορτή τοῦ Πάσχα» στὸν τόμο *Τό Χριστιανικόν Ἐορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 99-125.
60. Maxwell Johnson, “Apostolic Tradition” 64, τοῦ ἰδίου, “From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent” στό βιβλίο τοῦ ἰδίου, (ἐπ.), *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 118-136.
61. Maxwell Johnson “Apostolic Tradition” 65. Γιὰ πληροφορίες γιὰ τὴν μετέπειτα κυρίως ἀνάπτυξη τῆς ἑορτῆς βλέπε π. Θεοδώρου Κουμαριανοῦ: «Οἱ Ἐορτές τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς» στὸν τόμο *Τό Χριστιανικόν Ἐορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 211-235.
62. Maxwell Johnson, “Apostolic Tradition” 65-66. Talley, *The Origins of the Liturgical Year* 97-162. Στὴν ἐλληνική βιβλιογραφία βλέπε τὸ ἄρθρο τοῦ π. Νικολάου Ἰωαννίδη: «Ἡ Ἐορτή τῶν Χριστουγέννων-Θεοφανείων» στὸν τόμο *Τό Χριστιανικόν Ἐορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 129-185.
63. Ἀπό ἐκεῖ προῆλθε καὶ ἡ μετέπειτα συνήθεια νὰ τοποθετοῦνται λείψανα ἀγίων στίς Ἀγίες Τράπεζες τῶν καθηγιασμένων ναῶν.
64. *Μαρτύριον Πολυκάρπου* 18.2-3:18.2 «Οὕτως τε ὑμεῖς ὕστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίον ὅσα αὐτοῦ, ἀπεθέμεθα ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν. 18.3 Ἐνθα ὡς δυνατόν ἡμῖν συναγομένοι ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ παρέξει ὁ κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τὴν τῶν προηληθότων μνήμων καὶ τῶν μελλόντων ἄσκησιν τε καὶ ἐτοιμασίαν». Στὴν παρ. 21.1 δίνεται καὶ ἀκριβὴς ἡμερομηνία καὶ ὥρα τοῦ μαρτυρίου. Τὸ μαρτύριο τοῦ Πολυκάρπου, στὴν πραγματικότητα γράμμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης στὴν Ἐκκλησία τοῦ Φιλομιλίου, εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γραπτὴ ἀναφορὰ χριστιανικοῦ μαρτυρίου ἐκτός Κ.Δ. Ἐνδιαφέρον ἀπὸ λειτουργικῆς πλευρᾶς ἔχει ἡ προσευχὴ τοῦ Πολυκάρπου καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν τιμὴ πρὸς τὰ λείψανά του καὶ ἡ ἐτήσια ἀνάμνηση τοῦ μαρτυρίου του.
65. Γιὰ τὸ θέμα τῶν λειψάνων βλέπε Ἀνδρέου Φυτοράκη: *Λείψανα καὶ Τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς Τρεῖς Πρώτους Αἰῶνας* (Ἀθήνα, 1955) καὶ Peter Brown, *The Cult of Saints* (Chicago: The University of Chicago Press, 1981).
66. Killian McDonnell, “The Marian Liturgical Tradition” στό Maxwell Johnson (ἐπ.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year* (Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press, 2000) 385-400. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «Θεοτόκος», ἀπαντᾶται στίς πηγές ἀπὸ τὸν γ΄ αἰῶνα, 386-388. Βλέπε καὶ Φίλια: *Οἱ Θεομητορικὲς Ἐορτές στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας* 19.
67. Ἐπιστολή 71.1. De unitate ecclesiae 5.
68. Johnson, *The Rites of Christian Initiation* 93-95. Βλέπε καὶ ΘΗΕ 7: 1099-1112.
69. Maxwell Johnson, *The Apostolic Tradition* 42.
70. *De baptismo* 18.
71. *In Romanos commentaria* 5
72. Ἐπιστολή 64.
73. Παναγιώτου Σκαλτοῦ: «Ἡ Ἐορτή τοῦ Πάσχα» στὸν τόμο *Τό Χριστιανικόν Ἐορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 99-125, ἐδῶ 101-103. Βλέπε καὶ Raniero Cantalamessa, *Easter in the Early Church* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1988). Paul Bradshaw καὶ Lawrence Hoffman (ἐπ.), *Passover and Easter: Origin and History to Modern Times* στή σειρά Two Liturgical Traditions 5 (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1999) καὶ Paul Bradshaw καὶ Lawrence Hoffman (ἐπ.), *Passover and Easter: The Symbolic Structuring of Sacred Seasons* στή σειρά Two Liturgical Traditions 6 (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1999). Paul Bradshaw, “The Origins of Easter” στό Maxwell Johnson (ἐπ.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 2000) 111-124.

Louis Duchesne, Κωνσταντίνου Καλοκύρη, Εύαγγελίου Θεοδόπου, τὰ ἁγία παρυσιάζουσαν πηγῶν λαιουρικῶν ὀνίων.

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Ὀδοιπορικῶν τῆς Αἰθιοπίας ἡ ἔρευνα ἐστράφη εἰς τὴν προσάθειαν τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ταυρίτης τῆς συγγραμμάτου καὶ τοῦ ἀκριβοῦς τέρτου τοῦ Ὀδοιπορικῶν τούτου, ὅπερ ἔχει τὴν μορφήν ἐπιτολικῶν ἡμερολογίων, τὸ ὁποῖον περιγράφει τὰς ἐκ τῶν Ἀγίων Τόπων ἐντυπώσεις τῆς —πιθανῶς μοναχῆς— συγγραμμάτου, τὰς ὁποίας αὐτὴ θέλει νὰ καταστήσῃ γνωστὰς εἰς πάσας τὰς ἐν Χριστῷ ἀδελφὰς ἢ εἰς τὰς λοιπὰς μοναχὰς τῆς μονῆς, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὴ ἀνήκεν ἢ ἐκ τῆς ὁποίας προήγαγε. Ἡ συγγραμμάτου παραλλήλως θέλει νὰ οἰκοδομηθῇ τὰς ἀδελφὰς τῆς, παρυσιάζουσα πᾶσιβος ἀναφορῶν εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τὴν ὁποίαν αὐτὴ γνωρίζει καλῶς. Χρησιμοποιεῖ διαψάλως τὸ βιβλικὸν κείμενον τῆς Vetus Latina¹², ἐνῶ παραλλήλως δὲν ἀγνοεῖ πολλὰς ἐλληνικὰς λέξεις καὶ ἐκφράσεις¹³.

Ἡ συγγραμμάτου φαίνεται ὅτι προήγαγε μᾶλλον ἐξ ἀνομιῶν καὶ διακεκομμένης κοινωνικῆς τῆξεως, ὡς συνάγεται νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γενομένου, ὅτι αὐτὴ, συμφορῶνως πρὸς τὴν γλαφυρὰν διήγησιν τῆς, ἔγινετο συγχυτικῶς δεκτὴ ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους ἀρχῶν καὶ ἡγερτικῶν ἐκκλησιαστικῶν προσωπικῶν μετὰ πολλῶν τιμῶν καὶ ἀπελάμβανε προστάσεως καὶ ποιικίαν διευκολύνσεων ἐκ μέρους αὐτῶν¹⁴.

Ἐ ἀνακαλύψας τὸ κείμενον τοῦ Ὀδοιπορικῶν Gamurrini ἐθεώρηται ὡς συγγραμμάτου τῆς Σιλβίας (Silvia) ἢ Σελβίας, ἀδελφῆν τοῦ ἐξ Ἀκουβίας Ρουφίνου, ὅστις ἦτο παντοδύναμος ὑπουργὸς τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α' († 395) μ.ε. Ταύτην μνημονεῖ ὁ Παλαμάδος ἐν τῇ Λαυσακῇ Ἱστορίᾳ, Βραδύτρον δὲ M. Ferothin¹⁵ καὶ ἐλλοις ὑπεστήριξαν, ὅτι συγγραμμάτου ἦτο

9. Louis Duchesne, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 472-503.

10. Κωνσταντίνου Καλοκύρη, Πηγῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας (Κείμενα καὶ Μνημεῖα), Θεσσαλονίκη 1967, σ. 446-463.

11. Εύαγγέλιου Α. Θεοδόπου, Μαρτύρια Λαιουρικῆς, Τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 234-251.

12. B. Kötting, ἐνθ' ἀνωτ.

13. Περθ. Α. Ernout, Les mois grecs dans la Peregrinatio Egeriae: Emendata 20, (Madrict 1952), σ. 289-307.

14. B. Kötting, ἐνθ' ἀνωτ.

15. Louis Duchesne, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 472.

16. Παλαμάδος (ἐν: Ἐπευορθεσίς), Ἡ πρὸς Λαύρον Ἱστορία, κερ. ριβ. (Migne P. II., τόμ. 34, σ. 1244). Ὁ Παλαμάδος ἀναφέρει «Σελβίαν, τὴν παρθένον ὑπερτα, ἀδελφὴν δὲ Ρουφίνου τοῦ ἀπὸ ἐπιόχων».

17. M. Ferothin, Le véritable auteur... ἐν Revue des questions historiques, 74 (Paris 1903), σ. 367-397.

18. Περθ. Α. Blundeu, Die Pilgerreise der Aetheria, Paderborn 1927.

ἢ Αἰθιοπία, ἥτις μνημονεῖται εἰς μίαν ἐγκυμμάτουσαν αὐτὴν ἐπιστολήν τοῦ Βαλερίου (Valerius), ἡγουμένου ἰταλικῶν μοναστηρίων. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐδημοσιεύθη μετ' εἰσαγωγῆς ὑπὸ τοῦ Z. Garcia¹⁹. Ἐκτός τοῦ ὀνόματος Aithopia, ὅπερ προτιμᾶται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα Eucheria (Εὐχέρια) καὶ Egeria (Ἐγερία)²⁰. Οἱ A. Lambert, J. Wilkinson²¹ καὶ E. J. Farnold²² προτιμοῦν τὸ ὄνομα Egeria, ὡς μαρτυροῦμενον καλύπτρον ἐν τῇ Δύσει. Ὁ ἰστοριογράφος τοῦ A. Lambert, ὅτι ἡ περὶ τῆς ὀνόματος Egeria ἦτο ἀδελφὴ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου μνημονευσμένης —ἐλλοις ἀγνωστου— Gallia εἶναι τελείως ἀσθηματικῆς²³.

Νομίζομεν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιώμεν τὸ ὄνομα Αἰθιοπία καὶ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ μὲν ὄνομα Egeria (ἢ Eucheria) εἶναι παραλλήλως ἐκείνου, τὸ δὲ ὄνομα Silvia, ἐὰν δὲν ἐχρησιμοποιήθη ἐμφατικῶς²⁴, ἦτο εἶπε τὸ κοσμικὸν ὄνομα, ὅπερ εἶχεν ἴσως ἢ συγγραμμάτου πρὸ τῆς κούρας αὐτῆς εἰς μοναχίην, εἶπε τὸ ὄνομα, ὅπερ ἴσως εἶχεν αὐτὴ μετὰ τὴν κούραν. Τὸ ὅτι ἢ συγγραμμάτου συγκαλεῖ τὸν ποταμὸν τῆς νοτίου Γαλλίας Rodanum (Rhône) πρὸς τὸν Εὐφράτην²⁵ καὶ τὸ ὅτι αὐτὴ γνωρίζει τὴν —περὶ τὴν μόνην Vierzehnπεριοχὴν τῆς βορειοδυτικῆς Ἰταλικῆς²⁶, καθιστᾶ πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι αὐτὴ προήγαγε ἐκ μιᾶς τῶν δύο τούτων περιοχῶν.

Ἐφ' ὅσον ἡ πρόωτη σελὶς τοῦ χειρογράφου τοῦ Ὀδοιπορικῶν ἔχει ἀπολειφθῆ, δὲν γνωρίζομεν τὸν ὄνομα τῆς Αἰθιοπίας θεθέντα ἀκριβῆς τέρτου εἰς τὸ ἐπιτολικῶν τῆς ἡμερολόγιον. Δι' αὐτὸ ὑπόκειται ποιικίαν τῶν συνήθως χρησιμοποιουμένων τέρτων: Ὀδοιπορικῶν τῆς Αἰθιοπίας ἢ τῆς Egeria, Itinerarium Aetheriae ἢ Egeriae, Aetheriae (ἢ Egeriae) peregrinatio (ad loca sancta) κ.τ.τ.

Ἐ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἰστοριογενετικῆς καὶ συγγραμμάτου μείξεως τῆς ἐξελίξεως καὶ διαμορφώσεως τῶν ὑπὸ τῆς Αἰθιοπίας μαρτυροῦμε-

19. Z. Garcia, La lettre de Valerius, ἐν Analecta Bollandiana 29 (Βρυξέλλαι 1910), σ. 377-399.

20. Δημητρίου Μπαλαδίνου, ἐνθ' ἀνωτ.

21. A. Lambert, Egeria, ἐν Revue Mabillon 26 (Ligué 1936), σ. 71-94.

22. J. Wilkinson, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 235-236.

23. E. J. Farnold, Egeria's Pilgrimage, ἐν Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Arnold, The Study of Liturgy, London 1978, σ. 64-65.

24. A. Vaccari, Itinerarium Egeriae, ἐν Bibbia 24 (Ρώμη 1943), σ. 388-397.

25. Περὶ ἐμφατικῆς χρήσεως τοῦ ὀνόματος «Σελβία» ἴσως δὲ Δημ. Μπαλαδίνου, ἐνθ' ἀνωτ.

26. Νικοδμήμου Μπαρούση, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 236.

27. B. Kötting, ἐνθ' ἀνωτ.

ΤΟ ΟΛΟΙΠΟΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΙΘΙΑΣ

ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ*

ΠΠΟ

ΕΠΑΓΓΕΛΙΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ομοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

2. Λειτουργικὰ στοιχεῖα τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθίας.

α) Τό ποί λατρεία.

Πρὸς κατανοήσιν τῶν λειτουργικῶν περιγγραφῶν τῆς Αἰθίας δεῖν ἐν πρώτοις νὰ ἐχθῆ τις ὑπὲρ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ τοῖς περιχώροις αὐτῶν ὑπάρχοντας τόπους λατρείας, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται αἱ περιγραφαὶ αὐταί. Ἐν Ἱεροσολύμοις ὑπῆρχον ὁ ἰ. ναὸς τῆς Ἀναστάσεως, ἦτοι τὸ κεντρικὸν μνημεῖον τοῦ Παναγίου Τάφου τοῦ Κυρίου ἢ πεντάδαλιτος βασιλικῆς, ἦτοι δὲνομιάζετο (μετὰ τὴν ἐκκλησίαν) (ecclesia maior) ἢ «Μαγνησίον», διότι αὐτῇ εὐλοκεῖται εἰς τὸν Πολυθῆν, δηλαδὴ μετὰ τὸν τόπον τοῦ Σταυροῦ· καὶ τὸ μετὰ τὴν Ἀναστάσεως καὶ Μετανοίας ἐκτετατικὸν αἶθριον μετὰ τοῦ βράχου τοῦ Πολυθῆ καὶ τοῦ Σταυροῦ (ad Crucem). Ὁ τελευταῖος οὗτος χώρος ἦτο διπλοῦς, περιλαμβάνων ἀπ' ἐνὸς τὸ μέρος, ὅπερ ἀναφέρεται ὑπὸ τῆς Αἰθίας ὡς ante Crucem, ἦτοι μεγάλην αὐτῇ περιστευγίζομένην ὑπὸ σταῶν, καὶ ἀπ' ἑτέρου ἐν ἐστεγασμένῳ οἰκοδόμημα μικροτέρων ἀναλογιῶν, προσδιοριζόμενον διὰ τῆς ἐκφράσεως post Crucem. Ὡσαύτως αἱ περιγραφαὶ τῆς Αἰθίας προειροθέτων τὸν ἐπὶ τῆς Σιδῶν ἰ. ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὅστις ἦτο ἀνεργημένος ἐπὶ τοῦ κατὰ τὴν παράδοσιν τόπου, ἐνθα οἱ Ἀπόστολοι ἀνέμενον τὴν ἐπιφίτησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τὸν ἰ. ναὸν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν (in monte Eleona). Ἐν Βρυτανίᾳ ἦτο ὁ ἰ. ναὸς τοῦ Λαζάρου, ἐν Βηθλεὲμ ὁ ἰ. ναὸς τοῦ στηλαίου τῆς Γεννήσεως⁴⁴.

β) Ἡ τελεσιουργία τῆς Εὐχαριστικῆς Ἐκείας

Ἄνω ἀναφερόμενα εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς Αἰθίας ἐπιστήμανσις τῶν στοιχείων τοῦ πρώτου τμήματος τῆς Θείας Λειτουργίας, ἦτοι τῆς Λειτουργίας

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 599 τοῦ προηγούμενου τόμου.

43. L. Fend t, μν. ἔ., σ. 72. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 473.

τῶν Κατηχομένων, περὶ τῆς ὁποίας δεῖν γίνεσθαι λόγος ὑπὸ τοῦ Κυρίου Ἱεροσολύμων. Ἡ Αἰθία ἐπισημαίνει μόνον ὅ,τι παραστάζεν ἰδιαιτέρον ὅ αὐτῇ ἐνδιαφέρον. Διὰ τὰ λοιπὰ περιγράφεται νὰ λέγη «ὡς παρ' ἡμῶν», δηλαδὴ ὡς ἐν Νοτίῳ Γαλιλαίᾳ ἢ Βορειοδυτικῇ Ἰσραήλ. Ἐπομένως ἡ Αἰθία δεῖν παρέχει τὴν περιγραφήν, ἀλλὰ παραστάζει σημειώσεις.

Ἰδιαιτέραν ἐντυπωσιν ἐνεπλήσεν εἰς αὐτὴν τὸ —ἀσφαλῶς ἀγνωστον εἰς τὴν πατριὰ τῆς— γεγονός, ὅτι ἀναλόγως πρὸς τὸν τόπον τῆς λατρείας, καὶ τὸ ἐφορολογικὸν περιεχόμενον τῆς ἡμέρας προσρημιόζοντο τὰ ἀναγνώσματα, οἱ ὕμνοι, τὰ ἀντίφωνα καὶ αἱ προσευχαί (πρβλ. κεφ. 35 καὶ 43)⁴⁴. Τὸ γεγονός τοῦτο εἶναι, κατὰ τὴν Αἰθίαν, «σφόδρα εὐάρεστον καὶ σφόδρα θαυμαστὸν (ἄξιον μνησθῆναι): «Illud autem hic ante omnia valde gratum fit et valde admirabile (memorable), ut semper tam hymni quam antiphonae et lectiones, nec non etiam et orationes quas dicit episcopus, tales pronuntiationes habeant, ut et diei qui celebratur, et loco in quo agitur, aptae et convenientes sunt semper» (κεφ. 47)⁴⁵. Ὅθεν τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθίας μαρτυρεῖ τὴν ἑναξίν τῆς ἀναγνώσεως ὁρισμένων περικτοῶν. Τοῦτο ἦτο εὐκολώτερον νὰ συμβῇ ἐν Ἱεροσολύμοις, ἐνθα αἱ ἐκδηλώσεις τῆς λατρείας ἐγένοντο ἐπὶ αὐτῶν τῶν τόπων τῆς λεγόμενης Ἰσραήλ (πρβλ. κεφ. 26, 29, 31-39, 43)⁴⁶. Τὰ ἀναγνώσματα ἀνεγινώσκοντο ἐν ἄλλοις καὶ μετεφράζοντο εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Ὡσαύτως ἐλλήγες καὶ λαῖνοι fratres καὶ sorores μετέφραζον καὶ εἰς τὴν λατινικὴν πρὸς χάριν τῶν ἐνωουσίων μόνον ταύτην⁴⁷.

Τὸ κήρυγμα ἐγένετο πάντοτε ἐλληνιστί, ἀκόμη καὶ ἐὰν ὁ ἐπίσκοπος ᾔδυντο νὰ ὁμιλῇ εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Πάντως καὶ τὸ κήρυγμα μετεφράζετο εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Κατὰ τὴν Κυριακὴν ἐκήρυττον ὅσοι ἤβηλον ἐκ τῶν πρεσβυτέρων καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ ἐπίσκοπος («... de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti voluit, praedicant, et post illos omnes episcopus praedicit») (κεφ. 25, πρβλ. κεφ. 27 καὶ 43)⁴⁸. Συνήθως τὸ κήρυγμα ἐστρεφέτο ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς τῆς ἡμέρας (κεφ. 26)⁴⁹.

44. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 496-497.

45. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 501.

46. L. Fend t, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 73.

47. Louis Duchesne, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 501: «lectiones etiam, quaecumque in ecclesia leguntur, quia necesse est grece legi, semper stat qui sistite interpretatur, propter populum, ut semper discant. Sane quicumque hic latini sunt, id est qui nec sistite nec grece noverunt, ne contendant, et ipsi exponit episcopus, quia sunt alii fratres et sorores greci latini, qui latine exponunt eis».

48. L. Fend t, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 73. Louis Duchesne, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 477-478.

49. L. Fend t, ἐνθ' ἀνωτ.

in Anastase audietis. Qui adhuc eathecumini estis, misteria Dei secre-
tiora diu vobis non possunt) 54.

Ἡ τελευτουργία τοῦ βαπτίσματος γίνεται κατὰ τὰς πασχαλινὰς παν-
νυχίδας (vigiliae paschales), ὡς συνήθεται ἐκ τοῦ Ὀδοπορικοῦ τῆς Αἰθε-
ρίας, ἥτις σημειοῖ: «Αἱ δὲ πασχαλιναὶ παννυχίδες τελοῦνται καθ' ὃν τρόπον
τελοῦνται καὶ παρ' ἡμῶν (τοῖς Ὀρθοκοίς). Μόνον τοῦτο γίνεται ἐπι πλῆθος ἐν-
ταῦθα, ὅτι δηλαδὴ οἱ νεόφυτοι, ἐπειδὴ ἐβαπτίσθησαν καὶ ἐνεδίδθησαν (τὴν
λευκὴν στολὴν), ὅταν ἐξέλθωσιν τῆς κρήνης (πηγῆς, κολυμβήθρας), ὀδη-
γούνται μετὰ τοῦ ἐπισκόπου πρώτον εἰς τὴν Ἀνάστασιν. Ὁ ἐπίσκοπος εἰσεφ-
έεται ἐντὸς τῶν κληρικῶν (τοῦ ναοῦ) τῆς Ἀναστάσεως, λέγεται εἰς ὕμνος,
εἶτα δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἀμυθῶναι ὑπὲρ αὐτῶν (τὴν ἐπι λέγει τοῦ Χριστοῦ),
εὐχὴν καὶ ὄρθου ἐργεται μετ' αὐτῶν εἰς τὸν μελῖθον ναόν (τὴν βασιλικὴν),
ἐνθα, κατὰ τὸ εἰσθῆθαι, σύμφωνα ὁ λαὸς τελεῖ ἀργουριαν. Ἐκεῖ γίνεται ἕτι κατὰ
συνήθειαν γίνεσθαι καὶ παρ' ἡμῶν. Τελεῖται ἡ Θ. Λειτουργία καὶ γίνεται ἀπό-
λυσις) 55. Et post facta missa vigiliarum ἐν τῇ μελῖθον ἐκκλησίᾳ εὐχὴς ἐρ-
γεται (ὁ ἐπίσκοπος) μετ' ὕμνων εἰς τὴν Ἀνάστασιν καὶ ἐκεῖ ἐκ νέου ἀναγιγνώ-
σκειται ἡ περὶ Ἀναστάσεως περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀπαγγέλλεται εὐχὴ
σικται ἡ περὶ Ἀναστάσεως προσφώνη τῆς Θείας Εὐχαριστίας 56, κατὰ τὸν ὅσον
καὶ ἐκ νέου ὁ ἐπίσκοπος προσφῶσι τὴν Θείαν Εὐχαριστίαν 56, κατὰ τὸν ὅσον
ὡς οἶδον τε συντομοῦν πρὸς γέφυρ τοῦ λαοῦ. Ἡ (missa vigiliarum) (Λειτουργία
ἡ ἀπόλυσις τῆς Παννυχίδος) γίνεται, κατὰ τὴν Αἰθερίαν, τὴν αὐτὴν ὥραν καὶ
ἡμέραν, καθ' ἣν γίνεται καὶ ἐν τῇ Ἀνασ. 57.

Ἡ Αἰθερία μεταδίδει πληροφάνειαν καὶ περὶ Μυσταγωγικῶν Κατη-
χίσεων, αἵτινες εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς εἰς τὸν Κηροῦλον Τεροσοῦλῶν (ἡ
τὸν διάδογον αὐτοῦ Ἰωάννην) ἀποδοθεύσας. Αἱ Κατηχίσεις αὐταὶ κατὰ τὴν
διακαινήσιον ἐβδουμάδα ἐκφωνοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου οὐχὶ πρὸς κατήγο-
μένους, ἀλλὰ πρὸς νεοβαπτισθέντας ἢ «νεοφωτιστοὺς» ἢ «νεοφύτους» (neo-
fiti) καὶ πρὸς πιστοὺς, οἱ ὅποιοι θέλουσιν νὰ διαφωτισθῶσιν ἐπι τῶν μυστηρίων
(et fideles qui volunt audire mysteria) καὶ νὰ κατανοήσωσιν «omnia quae
aguntur in baptismum». Πρὸς ἀποκαλεισμένων τῶν ἀμυθῶν κατηχομένων
«καλεῖσθαι αἱ θύραι» (clauduntur ostia) 58.

54. Louis Duchesne, ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 500-501.
55. L. Fendt, ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 73.
56. Εἰς τὴν περὶ τῆς Αἰθερίας ἐπιδοκίμου κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου.
σχημασί: «Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὀνο Λειτουργία ἐτελοῦντο κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Παντόφου.
Μία εἰς τὸ Μαρτύριον (παρόντων τῶν νεοφωτιστῶν) καὶ ἕτερα, σύντομος, εἰς τὸν Παντόφου
Τάγον (Ἀνάστασις). Ἡ παρόντων τῶν Λειτουργιῶν αὐτῶν ὑπόκειται μέρη σήμασιν, ἐπ'
ὅσον τελοῦνται Λειτουργίαν κατὰ τὸν ἑσπερινὸν τοῦ Μ. Σαββάτου (ὅστις, σηματοῦσθαι, ἀν-
λατὲ ἐτελοῦντο τὰς πρώτας ὥρας τῆς νύκτος τοῦ Σαββάτου) καὶ κατόπιν, εὐθὺς μετὰ τὸ μεσο-
νύκτιον, τὴν Λειτουργίαν τοῦ Πάσχα» (ἐπιθ' ἀνωτ., σελ. 461, ὑποσημ. 1).
57. Altheplatz, ἐπιθ' ἀνωτ., σελ. 38.
58. Louis Duchesne, ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 501.

8) Καίρι οἱ προσσευχῆς καὶ καθημεριναὶ ἀκο-
λουθίαι τοῦ Εὐαγγελίου τῆς ὁδοπορικῆς.

Μετὰ τὴν ἐνδιαφέουσαι εἶναι αἱ ὑπὸ τῆς Αἰθερίας παρεχόμεναι πλῆθο-
φορία περὶ τῶν καιρῶν τῆς προσσευχῆς καὶ τῶν καθημερινῶν
πινῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Εὐαγγελίου τῆς ὁδοπορικῆς. Συμφάνως
πρὸς τὴν περιγραφήν τοῦ κατ. 24, «καθ' ἑκάστην πρὸ τῆς ἀλακτορο-
φωρίας ἡσυχάζοντο αἱ θύραι τῆς Ἀναστάσεως καὶ κατήγοντο εἰς αὐτὴν πάν-
τες οἱ μονάζοντες καὶ αἱ παρθέναι («descendunt omnes monachos et
parthenas»), ὡς καὶ οἱ ἐκ τῶν λαϊκῶν βουδόμενοι, ἀδελφοὶ καὶ γυναῖκες.
Ἀπὸ τῆς ὥρας δὲ ταύτης μέχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ φωτός (ex ea hora usque
in lucem) λέγονται ὕμνοι καὶ ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα, ἐπισυναπτουμένης εἰς
ἐκαστον ὕμνον καὶ σχετικῆς εὐχῆς. Δύο ἡ τρεῖς ἑσπεῖς, καθὼς καὶ διακοιοι
ἤρχοντο καθ' ἑκάστην ἀλληλοδιαδόχως προσέφροντες μετὰ τῶν μοναχῶν,
αὐτοὶ δὲ ἀπηγγέλλον τὰς μετὰ τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ἀντιφώνων συνθεμένιας
δευσεῖς ἢ εὐχὰς (orationes). Ὅταν δὲ ἤρχοντο ἡ ἡμέρα ἐθαλλόν τότε τοὺς
ἑσπεῖς ἢ εὐχὰς (orationes). Ὅταν δὲ ἤρχοντο (matutinis hymnos), οἱ ὅποιοι ἀνταρκαζόνται
ἐσπεῖς ἢ εὐχὰς ἡμέρας ἄκων. Συγγρόνως κατήγετο ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ
κλήρου καὶ εἰσῆρχετο εἰς τὸ σπήριον στήλαιον τοῦ ζωνόφου τάφου ὅπουθεν
τῶν κληρικῶν αὐτοῦ. Ἀνεγίνωνε τὰ διπτυχα («dicet orationem pro
omnibus; commemorat etiam ipse nomina, quorum vulva») καὶ γυλόγει
τοὺς κατηχομένους. Ἀπηγγέλλεν ἐν συνελείᾳ καὶ ἕτεραν εὐχὴν (orationem)
καὶ γυλόγει τοὺς πιστοὺς. Μετὰ ταῦτα, ἐξερχομένου τοῦ Ἐπισκόπου ἐκ τῶν
κατηρικῶν, προσερχόντο πάντες, ἕνα ἀστασθῶν τὴν γέφυρα αὐτοῦ καὶ λάβουσιν
εἰς ἑκαστος τὴν εὐλογίαν του) 59.

Κατὰ τὸν Ὀρθρον εἰς ἀστῆς Κυριακῆς καὶ κατὰ τὸ Πά-
σχα ὁ ἑπίσκοπος ἀνεγίνωνε τὴν περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου
εὐαγγελικὴν περικοπὴν: «Et tunc ubi stat episcopus intro cancellos, pren-
det evangelium et accedet ad hostium et legit resurrectionem domnus
episcopus ipse» 60.

Κατὰ τὴν ἑσπερινὴν ὥραν (τὴν μεσημέριαν) κατήγοντο ἐκ νέου
πάντες εἰς τὸν ναόν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἕνα ἕνα ψαλμοὺς καὶ ἀντίφωνα. Κατῆ-
γετο ἐκ νέου καὶ ὁ ἐπίσκοπος, ὅστις καὶ κατηθύνητο ὅπου καὶ τὴν πρῶταν,
ὅπουθεν τῶν κληρικῶν τοῦ ἁγίου τάφου, ἕνα εἰρη εὐχὴν (orationem) καὶ ἕνα
ἐκείθεν εὐλογίαν τοῦς πιστοὺς. Μετὰ ταῦτα, ἐξερχομένου αὐτοῦ ἐκ τῶν κληρικῶ-
νων, ἡσυχάζοντο πάντες τὴν γέφυρά του. Τὰ αὐτὰ ἐπανελαμβάνοντο καὶ κατὰ
τὴν ἐσπερινὴν ὥραν 61.

59. Ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 474. Παν. Προμπελά, ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 300-301.
60. Altheplatz, ἐπιθ' ἀνωτ., σελ. 24. Louis Duchesne, ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 476.
61. Louis Duchesne, ἐπιθ' ἀνωτ., σ. 474-475.

ἐκ τῶν λαϊκῶν ἐπαγγέλλοντο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ἐνθα ἐλέγοντο ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ εὐχαὶ μέγχι τῆς πρῶτης. Μετὰ τὴν ἀνατολήν τοῦ φω-
 ῥοῦ κατὰ τὴν Κυριακὴν πάντες μετέβαινον εἰς τὸ Μαστούριον, ἦτοι τὴν με-
 λῶνα Βασιλικήν, τὴν ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεῖσαν καὶ περιβαλοῦ-
 ῶσαν τὸν τόπον, ἐνθα ἀνευρέθη ὁ τίμιος Σταυρός, συνεχομένης δὲ πρὸς τὸ αἰ-
 θιον ἐνθα ὁ Γολγοθῆς. Ἐνεσθῆεν καὶ ἡ ὀνομασία Post Crucem. Ἡ Θ. Λει-
 τουργία ἐκεῖ, — λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο consuetudo ut de omnibus presbyteris
 qui sedent quanti volunt predicent, et post illos omnes episcopus pre-
 dicat —, παρελείπετο μέγχι τῆς τετάρτης καὶ πέμπτης ὥρας (ἦτοι μετὰ εὖ
 τῆς 10ης καὶ 11ης προσημεριβωμῆς). Ἡ Λειτουργία ἐπεσφραγίσθη διὰ λυ-
 ταιρίας πρὸς τὴν Ἀνάστασιν καὶ κεφαλαιωδίας πρὸ τοῦ Παναγίου Τάφου,
 εἰς τὴν ὅποσον ἐπικολοῦται εὐλογία τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀποστόλων.⁶⁶

στ') Μεγάλα εἰσόρτα.

Περὶ μεγάλων ἑορτῶν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων παρέχει ὠσαύτως
 ἡ Αἰθιοπία πολυτιμότερας πληροφορίες. Ἐν πρώτοις μνημονεύει τὴν ἑορτὴν
 τῶν Ἑπιφανίων, καθ' ἣν ἐορτάζεται ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ διὰ
 διατῆς εὐσεβιστικῆς συνέξεως. «Ἡ μία λειτουργία ἐγένετο κατὰ τὴν διαδο-
 κείαν τῆς νυκτὸς καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἀγρυπνίας τοῦ Πάσχα ἐν τῇ Βασιλικῇ
 τῆς Βηθσέμ, τῇ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθείσῃ, μετὰ τὸ πέρας δ'
 αὐτῆς ἐν ποιητῇ λιτανευτικῇ κατηχηθῆντο πᾶσι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα συνοδούον-
 τες τὸν ἐπίσκοπον, κληῖρος, μοναχοὶ καὶ λαὸς ψάλλοντες: Ἐξόδιον μὲν ὁ ἐπ-
 ῶμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου κ.λ.τ. Καταφθινούσης δὲ τῆς συνοδείας ταύτης
 εἰς Ἱεροσόλυμα ἄμα τῇ πρωτῇ εἰσέρχοντο πάντες οἱ ἀποσταλόντες αὐτὴν
 πρῶτον εἰς τὴν Ἀνάστασιν, ὅπου μετὰ ψαλμῶν καὶ εὐχῆν τινα ἠψάλλοντο
 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀπερχόμου πρὸς βραχέως ἀνάστασιν, τὴν καθολομένην
 καὶ πάλιν περὶ τὴν ὀγδόην πρῶτην εἰς τὴν μετὰ τὴν Βασιλικήν, τὴν καθολομένην
 Μαστούριον, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος ἐτέλει καὶ τὴν δευτέραν λειτουργίαν.⁶⁷

Τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Ἑπιφανίων παρατηρούμενον, κατὰ τὴν μαρτυρίαν

66. Louis Duchesne, ἐθ' ἄνωρ., σ. 476-478. II α ν. Τρεμπέλα, σ. 302-303.

67. Παράφρασις ἐνὸς φύλου ἐκ τοῦ κειμ. 25, συμπληρῶναι τις περὶ τῆς ἑορτῆς ἐκ τῶν συμπροσφωμένων (κειμ. 49). Leonard Fendt, ἐθ' ἄνωρ., σ. 74.

68. II α ν. Τρεμπέλα, ἐθ' ἄνωρ., σ. 305, ἐνθα ἐν τῇ ὑποσημ. 21 ποστθῆνται καὶ τὰ ἑξῆς: «O B a u m s t a r k ἐπὶ τῇ βῆσσι τῆς περὶ τῆς τῆς Αἰθιοπίας ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς ἐπιπέρας τοῦ Ἀρμενικοῦ ἀναγνωστικοῦ ἢ συνεκέρτου (lectionarium) καὶ τοῦ Ἑθιόπιανου Κανονικοῦ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ θῆσθς ὄστος διὰ τῆς λειτουργίας ἑορτασμοῦ τῶν Ἑπιφανίων εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Βηθσέμ ἐκρημίσαντες ὡς

τῆς Αἰθιοπίας, ἐπὶ ὀνόμαζον ἐβδόμηδα, ὁ ἐπίσκοπος ἐτέλει τὴν Θείαν Εὐχα-
 ριστίαν κατὰ τὰς δύο μὲν ἐπομένους ἡμέρας, ἦτοι τὴν δευτέραν καὶ τρίτην, ἐν
 τῇ αὐτῇ μετῶν Βασιλικῇ, τὴν τετάρτην δὲ ἡμέραν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἵερου τῶν
 Ἑθιῶν (in Eleona) καὶ τὴν πέμπτην εἰς τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Λαζάρου καὶ
 εἰς ἀπόστασιν χιλίων πεντακοσίων βημάτων μακρῶν τῶν Ἱεροσολύμων ἀνε-
 γερθεῖσαν ἐκκλησίαν (quinta die in Lazariu, quod est ab Jerusalem
 forstian ad mille quingentos passus), τὴν ἕκτην εἰς Σιών, τὴν ἐβδόμην
 εἰς τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν ὀγδόην εἰς τὸν Σταυρόν. Κατὰ τὰς αὐτὰς ὁκτὼ ἡμέ-
 ρας ἐορτάζεται ἡ ἑορτὴ καὶ ἐν Βηθσέμ κατὰ τὸν αὐτὸν παραγγελοῦσαν τρόπον,
 ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τῶν προσεβυτέρων, τὸν κλήρον καὶ τῶν μοναχῶν τοῦ τόπου
 τούτου, τοῦ ἐπισκόπου ὄντος ἐν Ἱεροσολύμοις.

Τὴν πεσσοακοστήν ἀπὸ τῶν Ἑπιφανίων ἡμέραν διεξήγετο μετὰ μεγα-
 λῆς ἐπιστημότητος καὶ μετὰ λιτανευτικῆς ποιμητῆς πρὸς τὴν Ἀνάστασιν, ὡς
 κατὰ τὸ Πάσχα, ἡ ἑορτὴ τῆς παραστάσεως τοῦ Κυρίου εἰς τὸν ναόν, τῆς κα-
 τὰ τὴν Ἑπιφανίαν ἀπολυθῆσθαι. Κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην κηρύττουσαν πάντες
 οἱ προσεβύτεροι καὶ ὁ ἐπίσκοπος, πάντοτε διεσφραγίζοντο τὸ αὐτὸ χωρίον τοῦ
 Ἐθιόπιανου, ὅπερ ἐξιστορεῖ τὰ εἰς τὴν Ἑπιφανίαν ἀναφερόμενα. Ἡ ἑορτὴ
 τῆς Ἑπιφανίων, περὶ τῆς ὁμοίως ἡ Αἰθιοπία, διεσθῆ ἐκ τῆς Παλαιστι-
 νῆς εἰς ὅσον τὸν χριστιανικὸν κόσμον.⁶⁸

Περὶ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθιοπίας
 μαρτυρεῖ, ὅτι αὐτὴ περιελάμβανε ὅκτω ἐβδόμηδα, διότι κατὰ τὰ Σάββατα
 καὶ τὰς Κυριακάς, πλὴν τοῦ Μ. Σαββάτου, κατελείπετο ἡ νηστεία εἰς τὸν

πρόσπου πρὸς διαμνηστικὸν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Χριστουγέννων ἐν Πόλει διὰ τῶν κατὰ
 τὴν αὐτὴν ἡμέραν λειτουργῶν. Ἰδιαιτέρως παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐπιπέρας ἡ ψάλλουμένη καθ'
 ὅλην τὴν διαδρομὴν ἀπὸ Βηθσέμ εἰς Ἱεροσόλυμα «Ἐξόδιον μὲν ὁ ἐπὶ τῶν ἀποσταλόντων
 τὸ graduale τῆς δευτέρας λειτουργίας τῶν Χριστουγέννων, τὴν ὅποσον ὁ πᾶσις ἐτέλει
 καθ' ἑἑῶν βαδίζων ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς ἑτίας Μαρίας Magiore πρὸς τὸν τόπον τοῦ ἁγίου Πέ-
 τρου. Ἐπὶ πάλιν τὸ ἀποσταλόντων ἀνερπνοστικῶν κατὰ τὴν λειτουργίαν αὐτῆν ἦτο τὸ Tr. 6',
 11-15, τὸ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἑπιφανίων ἀνεγνωστικῶν καθ' ἑπτασὴν τῆν Ἀνατολήν
 τῆς 6η ἡμερομηνίας. Καὶ ἐτέλει: «Πίσις νὰ ἐξήγησιν τὴν σύμπτωση ταύτην, εἰ μὴ ὑπο-
 θέτομενος, ὅτι εἶναι συνέπεια τῆς μηχανικῆς μεταφοράς εἰς Πόλιν ταυτοσημῆς τῆς ἑ-
 πομένης ἐξ Ἐκκλησιολογίας, ὅπου ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων ἐν ἕξει ἀκρίβη χωροθῆ ἀπὸ
 τῆς ἀρχαίας παραγγέλλου τῶν Ἑπιφανίων.» Anton Baumstark, Liturgie Com-
 parée. Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes, 3e
 éd. revue par Dom Bernard Botte, Chevetogne 1953, σ. 166 ἔξ. Louis
 Duchesne, μν. ἔ., σ. 478-479. Σημειώσαντες ὅτι οἱ Ἀρμένιοι διετήρησαν ἄχρι τοῦ νῦν
 τὴν συνήθειαν τῶν Χριστουγέννων μετὰ τῶν Ἑπιφανίων, καὶ τὴν μὲν ἑτέραν τῆς 5ης ἡμε-
 ρομηνίας τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Ἑπιφανίων, τὴν δὲ πρῶτην τῆς 6ης ἡμερομηνίας
 τῆν Ἀνατολικὴν Ἱστορίαν, Ἀθήναι 1948, σ. 288).
 69. Louis Duchesne, ἐθ' ἄνωρ., σ. 305-306. Anton Baumstark,
 ἐθ' ἄνωρ., σ. 160.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ, Τόμος ΕΑ', Τεύχη 1-2

ἐπιτοκος προπέμπεται ἐν συνοδείᾳ κατὰ τὸν αὐτὸν τύπον, καθ' ὃν τότε προσ-
πέμθη ὁ Κύριος). Γνωμένως πλῆθος ἀναπαρασάσεως τῆς θριαμβευτικῆς,
ἀλλὰ καὶ τελευταίας εἰσοδου τοῦ Κυρίου εἰς Ἱεροσόλυμα, ἐκ τῆς κυρωθῆς τοῦ
ῥόθου τῶν ἑλαιῶν μέγρι τῆς πόλεως πάντες, ἀκόμη καὶ θεσποῦναι καὶ ἔργον-
τες, πομπέμπουν ἐν συνοδείᾳ τὸν ἐπιτοκος, ἀποκρινόμενοι εἰς ὕμνος καὶ
ὄρω, βραδέως καὶ οὐχὶ ἐν σπουδῇ, ἕνα μὴ καταπονθῆ ὁ λαός, φθάρου περὶ
τὴν ἑσπέραν εἰς τὴν Ἄναστασιν, ἐθθα τελεῖται Ἀγγλικὸν καὶ γίνετα εὐχῆ
ad Gruesum μετ' ἀπολύσεως (κεφ. 31)⁷⁴.

Ἔσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Μ. Δευτέρα, Μ. Τρίτην καὶ Μ. Τε-
τάρτην, τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθρίας πληροφορεῖ, ὅτι αἱ ἀκοινοθλαί
δεξιγγυτο κατὰ τὴν συνήθη τέλει, μόνον δὲ κατὰ τὴν Μ. Τρίτην, μετὰ τὴν
ἐν τῷ ναῶ τοῦ Μαρτυρίου ἀκοινοθλαί, ἐγένετο κατὰ τὴν νύκτα συνοδείᾳ εἰς τὸ
ῥος τῶν Ἑλαιῶν. Ἐκεῖ κειτέρεται ὁ ἐπιτοκος εἰς τὸ στήλαιον, ἐν τῷ ὁποίῳ
ὁ Κύριος συνήθιζε νὰ διδάσκη τοὺς μαθητάς, λαμβάνει τὸν κώδικα τοῦ Εὐαγγε-
λίου (codicem Evangelii) καὶ ἰστέμενος ῥθθιος ἀναγινώσκει τοὺς (ἔργον-
λογικὸς) λόγους τοῦ Κυρίου, ὄφινως εἶναι γεγραμμένους εἰς τὸ κατὰ Μαρθαί-
ου Εὐαγγέλιον (Ματθ. κδ', 4 εἰς.): «Βλέπετε, μὴ τις ὑμᾶς πλανήσῃ». Ἀκοινο-
θλαί λέγεται εὐχῆ (oratio) καὶ εἰλογοῦνται οἱ καταγγυόμενοι καὶ ἐν συνοδείᾳ
οἱ πιστοί. Μετὰ τὴν ἐπακοινοθλαίαν ἀπόλυται ἐπιστρέφει ἕκαστος εἰς τὸν
οἶκόν του εἰς προκεχωρημένην ὄραν τῆς νυκτός. Ἐξ ἄλλου τὴν Μ. Τετάρτην,
ὄκων του εἰς προκεχωρημένην ὄραν τῆς νυκτός, ἐκ τοῦ Μαρτυρίου πρὸς τὴν Ἀνά-
στασιν, μὲνως οἰστέθη εἰς τὸ εὐδοκίμεσον εἰς τὸν Ἄναστασιν στήλαιον
σταθῆ ῥθθιος ἐν τῷ τῶν καγγέλων, εἰς τῶν προσβύτων, ῥθθιος πρὸ τῶν
καγγέλων, λαμβάνει τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἀναγινώσκει ἐκείνην τὴν περικοπῆν,
ῥθθιος ἀναφέρεται εἰς τὴν μετὰ τῶν Ἰουδαίων συμφορῶν Ἰουδα τοῦ Ἰσκαριώ-
του περὶ τοῦ ρηήματος τῆς προδοσίας (Ματθ. κατ', 14). Ἡ ἀνάγνωσις τῆς
περικοπῆς ταύτης προσκάνει εἰς τὸν λαὸν οἰμωγὰς («... tantus rugitus et
mugitus est totius populi, ut nullus sit qui moveri non possit in laeni-
miss») ⁷⁵.

Κατὰ τὴν Μεγάλην Πέμπτην, ἕκτος τῶν ἄλλων καθημερινῶν
ἀκοινοθλαί, ἐγένετο συνοδείᾳ πρὸς τέλειαν τῆς προσφορῆς (oblatio) «κατὰ
τὸ εἰσόδον, ἀλλ' ἐνωρίτερον τῶν ἄλλων ἡμερῶν, ῥθθιοι τὴν θην ὄραν (2 μ.μ.),
δοθέντος ὅτι ἡ ἀπόλυσις δὲν πρέπει νὰ βραδύνη τοῦ, ἕνα μετὶ γρόνος διὰ τὰς
ἐπομένους λατρευτικὰς συνοδείας. Ἡ ἀπόλυσις γίνετα περὶ τὴν 10ην ὄραν
(4 μ.μ.). Ἀλλὰ πρὸ τῆς ἀπολύσεως ὁ ἀρχιδιάκονος ὕψοι τὴν φωνὴν λέγων:
«Τὴν πρώτην ὄραν τῆς νυκτός (θῆλ. 7 μ.μ.) συναθροίσηθε πάντες εἰς τὴν

Ἐκκλησίαν τοῦ Ἑλαιῶνος, ἐπειδὴ μέγας κόπος ἀναμένει ἡμᾶς τὴν νύκτα ταύ-
την) (...mittet vocem archidiaconus et dicet: «Hora prima noctis omnes
in ecclesia quae est in Eleona conveniamus, quoniam maximus labor
nobis instat hodie nocte ista») ⁷⁶. Καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν εἰς τὸ Μαρτυρίον,
ἔργοντα ἔκτατον τοῦ Στραυροῦ, ἐκεῖ δὲ λέγονται εἰς ὕμνος καὶ εὐχῆ (ῥθθιοι,
oratio). «Ἐν συνοδείᾳ ὁ ἐπιτοκος προσφέρει τὴν Θ. Εὐχαριστίαν καὶ κοινω-
νοῦν πάντες. Ἐκαιομένην δὲ τῆς ἡμέρας ταύτης οὐδέποτε καθ' ὄρον τὸ ἔρος
προσφέρειται (offertur) (ἡ ἀναμίκατος θυσία) ἔκτατον τοῦ Στραυροῦ (post
Gruesum, ἐπὶ τοῦ Πολυθῶ). Μόνον τὴν ἡμέραν ταύτην» (κεφ. 35). Ἡ περι-
γραφή αὐτῆ ἔδωκε ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι «κατὰ τὸ ἀπόγευμα
εἰς τὸ παρεκλήσιον τοῦ Πολυθῶ, κατὰ τὴν δευτέρα δὲ ταύτην λατουργίαν,
τελομένην ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, ἐκοινώνουν πάντες. Ἐφ' ὅσον ἡ δευτέρα αὐτῆ
λατουργία, καὶ λόγῳ τοῦ πρὸς τὴν ἑσπέραν ἐγγίζοντος χρόνου τῆς τελέσεως
αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι κατ' αὐτὴν ἐκοινώνουν πάντες, ἀπετέλει τὴν κυ-
ρίως καὶ καθ' αὐτὸ ἀνάμνησιν τοῦ τελευταίου δείπνου καὶ τῆς παραδόσεως τοῦ
μυστηρίου, θὰ ἀνεμένε τις νὰ τελεῖται ἐν Σιών, ἐν τῷ ὑπερῷ, ὅπου κατὰ τὴν
ἡμερῶσαν τότε παραδόσαν ἐτέλεσεν ὁ Κύριος τὸ κανὼν Πάσχα μετὰ τῶν μα-
θητῶν αὐτοῦ, συστάσεως καὶ παραδόσεως τὸ μυστήριον. Καθὼς ὅμως παρετήρη-
σεν ὁ J. B. Thibaut ⁷⁷, «διὰ λόγους δογματικὰς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἱερουσα-
λῆμ ἐτέλει κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην τὴν ἀνάμνησιν τοῦ δείπνου τοῦ Κυρίου ἐπὶ
τοῦ Πολυθῶ, ἕνα καταδεικνύηται ἡ ἐνόστις τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας καὶ τῆς
θυσίας τοῦ Στραυροῦ» ⁷⁸.

Χαρακτηριστικῶς ἡ Αἰθρία περιγράφει τὴν —κατὰ τὴν πρώτην ἑστε-
ρωτην ὄραν— συνοδείαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ στήλαιου τοῦ Ἑλαιῶνος. Μετὰ τὴν ἀπό-
λυσιν τῆς Θ. Λατουργίας, ῥθθιοι τελεῖται ἐν τῷ παρεκλήσιῳ τοῦ Πολυθῶ,
«ἕκαστος σπειδεὶ εἰς τὸν οἶκόν του, ἕνα φάγη, δίσει εὐθὺς ὡς φάγῃ, μετα-
βαίνουσαν πάντες εἰς τὸν Ἑλαιῶνα, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐθθα τὸ στήλαιον, ἐν
τῷ ὁποίῳ τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ Κύριος εὐλόγηκε μετὰ τῶν Ἀποστόλων. Καὶ
ἐκεῖ σγεδὸν μέγρι τῆς 5ης ὄρας τῆς νυκτός λέγονται συνοδείᾳ ὕμνοι καὶ ἀντί-
φωνα, προσηρημομένη εἰς τὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸν τόπον, ὁμοίως καὶ ἀναγνώ-
σιματα, ταπεινῶνται δὲ καὶ εὐχαί (orationes), ἀναγινώσκονται δὲ προσέτι
ἐκεῖναι αἱ περικοπῆαι τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν ταῖς ὁποίαις ὁ Κύριος προσέτετε
(καὶ παρεμυθετο) τοὺς μαθητάς του τὴν αὐτὴν ἡμέραν καθήμενος ἐν τῷ αὐτῷ
στήλαιῳ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ. Ἐντεῦθεν περὶ τὴν θην

74. Louis Duchesne, *ἑθ' ἄνωρ.*, σ. 484-487. Κωνστ. Καλοκρύφου,
ἑθ' ἄνωρ., σ. 446-449. Πέβλ. Παν. Πεμπτεία, *ἑθ' ἄνωρ.*, σ. 307-309.
75. Athanasius, *μν. ἐ.*, κεφ. 33-34. Louis Duchesne, *μν. ἐ.*, σ. 487-488.

76. Louis Duchesne, *ἑθ' ἄνωρ.*, σ. 488.
77. J. B. Thibaut, *Orde des offices de la semaine sainte à Jerusalem du
Ive au Xe siècle*, Paris 1926, σ. 27 καὶ 49-50.
78. Παν. Πεμπτεία, *ἑθ' ἄνωρ.*, σ. 309-310.

δραν τῆς νυκτός (μεσονύκτιον) ἀνέρχονται ὑμνοῦντες ὑψηλότερον εἰς τὸ Im-
bomon, εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον, ἐξ οὗ ὁ Κύριος ἀνελήφθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς.
Καὶ ἐκ νέου ἐκεῖ λέγονται ὑμνοὶ ἀναγνώσματα καὶ ὕμνοι καὶ ἀντίφωνα,
προσηρμοσμένα εἰς τὴν ἡμέραν, πρὸς τὴν αἰ εὐχαί ἐκεῖναι, τὰς ὁποίας
λέγει ὁ ἐπίσκοπος προσηρμοσμένας πάντοτε εἰς τὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸν τόπον.
Τουτοσημῶς λοιπὸν, ὅταν ἀρχίσουν αἱ ἀλεκτροφορῶναι, κατέρχονται ἐκ
τοῦ Imbomon μεθ' ὕμνων καὶ προχορῶν μέχρι τοῦ τόπου, ἔνθα ὁ Κύριος
προσηγγίθη, ὡς εἶναι γεγραμμένον εἰς τὸ Εὐαγγέλιον: «Καὶ αὐτὸς ἀπεστράφη
ἀπ' αὐτῶν ὡσεὶ λίθου βολῆν καὶ προσήχετο...» (Λουκ. xβ', 41). Ἐν αὐτῷ
τῷ τόπῳ ὑπάγει κοίμη ἐκκλησία (ecclesia elegans). Ἐκεῖ λέγονται ἐπι-
καιροὶ ὕμνοι, ἀντίφωνα, εὐχαὶ καὶ ἀναγνώσματα (Μάρκ. ιδ', 38: «Πηροπεῖτε,
ὡς μὴ εἰσέλθῃτε εἰς πειρασμόν»). Ἐν συνεχείᾳ (ὡμνοῦντες πάντες μέχρι τοῦ
μικροτέρου παιδίου, κατέρχονται περὶ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὴν Ἐθρημάνη).
Ἡ καθόδοσ γίνετα βραδέως καὶ ἄνευ σπουδῆς πρὸς χάριν ἐκεῖνων, οἵτινες
εἶναι καταπετονημένοι καὶ ἐξηγητῆται ἐκ τῶν ἀγρευτῶν καὶ τῶν νηστειῶν.
«Ἵπερδιδάσκονται ἐκκλησιαστικαὶ λαμπάδες (candelae ecclesiasticae super
ducente) ἔχουν ἐτοιμασθῆ ἑνταῦθα, ἵνα φωτίσῃν ὄλον τὸν λαόν». Ὅταν
φθάσῃν εἰς Ἐθρημάνη, ἦτοι εἰς τὸν τόπον ἐνθα συνελήφθη ὁ Κύριος, ἀκούον-
ται ὕμνοι, εὐχαὶ καὶ ἡ περικοπή τοῦ Εὐαγγελίου περὶ τῆς συνλήψεως τοῦ
Κυρίου. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς περικοπῆς ταύτης τόσαι εἶναι αἱ κραιναὶ
καὶ οἰμωγαὶ ἐξ ὄλου τοῦ λαοῦ, (αἱ ὁποῖαι ἀναμνησθῶνται) μετὰ τῶν διακόνων,
ὡστε οἱ θεοῖοι ὄλου τοῦ πῆφθους γίνονται ἀκούστοι σχεδὸν μέχρι τῆς πόλεως
(«Qui loous ad quod lectus fuerit, tantus rugitus et mugitus gemitus populi omnis
puli est cum fleitu, ut forsitan porro ad civitatem gemitus populi omnis
auditus sit»)⁸⁰. Μετὰ ταῦτα πάντες ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν πόλιν περὶ μεθ'
ὑμῶν καὶ «φθάνουσιν εἰς τὴν πόλιν τὴν ὅσαν ἐκεῖνη, καθ' ἣν μὲν ἀρχίσει νὰ
διακρίνη ὁ ἀνθρώπος τὸν ἀθροῦτον. Ἀκολούθως εἰς τὸ ἑσπερακὸν τῆς πό-
λεως, πάντες μέχρις ἐνός, μετακλίνοσται καὶ μικρότεροι, πλῆουσαι, πτωχοί,
πάντες ἐκεῖ εἶναι προσηρμοσμένοι· εἰδικῶς τὴν ἡμέραν ταύτην οὐδεὶς παραμέ-
νει εἰς ἀγρευτῶν ἄχρι πρῶτας. Τουτοσημῶς συνοδεύεται ὁ ἐπίσκοπος ἐκ
τῆς Ἐθρημάνη μέχρι τῆς πόλεως καὶ ἐκεῖθεν δι' ἄλης τῆς πόλεως μέχρι τοῦ
Στραυροῦ (Πολυπόδας). Ὅταν δὲ ἔρχῃ φθάσει πρὸ τοῦ Στραυροῦ, ἀρχίσει τὸ
φῶς τῆς ἡμέρας νὰ γίνετα σχεδὸν λαμπρόν. Ἐκεῖ ἀναγνώσκονται ἡ εὐαγγε-
λικὰ περικοπή, καθ' ἣν ὁ Κύριος ὁδηγεῖται εἰς τὸν Πλάστρον». Ἐπειτα ὁ ἐπι-
σκοπος ὁμολογεῖ παραμυθούμενος καὶ ἐνθροῦν τὸν λαόν, ἔπειθ' οὗτος καθ'
ὄλον τὴν νύκτα κατεπονήθη καὶ ἐπειθ' ἀκόμη θὰ καταπονήθῃ ἐκεῖνη τὴν
ἡμέραν. Χαλασθησικὴ εἶναι ἐν συνεχείᾳ ἡ προσοπή τοῦ ἐπισκόπου: «Πη-
γαῖερε ἐν τῷ μεταξὺ τόσῃ ἐκαστος εἰς τὰς οἰκίας σας, ἀναπαύθητε ἐπ' ὄλων

79. Louis Duchesne, μ. ε., σ. 489.

καὶ περὶ τὴν δευτέραν ὄραν τῆς ἡμέρας (δὴλ. 8 π.μ.) νὰ εἰσθε πάντες ἔτοιμοι
ἐνταῦθα, ἵνα ἀπὸ τῆς ὄρας ταύτης μέχρι τῆς θῆς (δὴλ. τὴν μεσημβρίαν) δυνη-
θῆτε νὰ ἴδῃτε τὸ Ἅγιον Εὐάιον τοῦ Στραυροῦ (sanctum lignum Crucis), πι-
στεύοντες, εἰς ἕκαστος, ὅτι τοῦτο θὰ εἶναι λυσταλὲς διὰ τὴν σωτηρίαν του.
Διότι ἀπὸ τῆς θῆς ὄρας πρέπει ἐκ νέου πάντες νὰ συνέλθουσιν εἰς τὸν τόπον
ταύτον, διακρίθ' πρὸ τοῦ Στραυροῦ (ante Crucem), ἵνα ἐπιδοθῶμεν μέχρι τῆς
νυκτός εἰς ἀναγνώσματα καὶ δεήσεις. Μετὰ ταῦτα, ὅταν γίνῃ ἡ ἀπόλυσις
εἰς τὸν Στραυρόν, ἦτοι πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, μεταβάνουσιν οἱ πιστοὶ εἰς
Σιδόν, ἵνα προσευχθῶσιν ἐκεῖ πρὸ τοῦ κίονος ἐκεῖνον, παρὰ τὸν ὅσον ἐπαγγε-
λῶθη ὁ Κύριος. Ἐκεῖθεν ἐπιστρέφουσιν εἰς τοὺς οἴκους καὶ ἀναπαύονται ἐπ'
ὄλων, ἵνα εἶναι πάλιν ἔτοιμοι διὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.⁸⁰
ὄλων, ἵνα εἶναι πάλιν ἔτοιμοι διὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.⁸⁰

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὴν Μεσσηνίαν Πανακτουσίαν, ἡμεῖς
λευτορηλικὴν προῶν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, τὸ Ὁδοπορικὸν τῆς Αἰ-
θίας τὴν προφορᾷ, ὅτι τὴν δευτέραν προῶν τὴν ὄραν παραπερίσκονται πάντες
εἰς τὸν Πολυπόδα, ἔπειθεν τοῦ Στραυροῦ (post Crucem), ἔνθα τοποθετεῖται
ἡ καθέδρα τοῦ ἐπισκόπου. Καθήμενος ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὴν καθέδραν, ἔχει
ἐνώπιόν του τράπεζαν κεκαλυμμένην δι' ὀθόνης (mensa sublinata). «Ἰσταν-
ται κινῶν τῆς τραπέζης διάκονοι καὶ (ἀκολούθως) φέρεται ἡ ἐπίγυρος ἀρ-
γυρᾷ θήκη, ἐν τῇ ὁποία εὐλοκεται τὸ Ἅγιον Εὐάιον τοῦ Στραυροῦ. Ἀνοίχεται
(ἡ θήκη), ἐξέρχεται (τὸ ἱερὸν τεμάχιον τοῦ ξύλου) καὶ τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς
τραπέζης ὅσον τὸ ξύλον τοῦ Στραυροῦ ὅσον καὶ ὁ (ἐπιτεθείς ἐπ' αὐτοῦ κατὰ
τὴν σταβάσαν) τῆλοσσι. Τότε «ὁ ἐπίσκοπος καθήμενος στρεφίει τὰς χεῖρας
του εἰς τὰ ἄκρα τοῦ Ἁγίου Εὐάιου, οἱ διάκονοι δὲ, οἵτινες κινῶν ἴστανται,
ἐπιτηροῦν. Καὶ ἐπιτηροῦν διὰ τὸν ἐξῆς λόγον: Εἶναι συνήθεια ὅπως ἀνὰ εἰς,
ὄλος ὁ λαός, προσέγγηται, ὅσον δὴλ. οἱ πιστοὶ, ὅσον καὶ οἱ κατηγούμενοι,
νὰ υποκλίνωνται πρὸ τῆς τραπέζης, νὰ ἀσπάζωνται τὸ Ἅγιον Εὐάιον καὶ νὰ
πατέρχωνται. Καὶ καθὼς διηγούνται, ἔπειθ' ἄποιοι, ἀγνοῶ πότε, ἐπέτηξεν
ὁδόντα καὶ ἐκλεψε (τεμάχιον) τοῦ Ἁγίου Εὐάιου, διὰ τοῦτο τόσῃ οἱ διάκονοι,
οἱ πέριξ ἰστάμενοι, ἐπιβλέπουσιν οὕτως ὡστε νὰ μὴ ἀποτολήμῃση, τὴν πλῆυσιά-
ζων νὰ προῶν ὁμοίως ἐκ νέου. Τουτοσημῶς λοιπὸν διὰ τὸν μετῶπον, ἔπειτα διὰ
Πάντες δηλαδὴ ὑποκλίνονται, ἐγγίξουσιν πρῶτον διὰ τοῦ μετῶπον, ἔπειτα διὰ
τῶν ἀσπάζων τὸν Στραυρόν καὶ τὸν τῆλοσσι, ἀσπάζονται κατόπιν τὸν Στραυρόν
καὶ πατέρχονται, ἀλλ' οὐδεὶς θέτει χεῖρα, ἵνα ἐγγίση αὐτόν. Ὅταν δὲ ἀστα-

80. Αἰθίαις Ὁδοπορικόν, κεφ. 35, 36 καὶ 37. Louis Duchesne, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 488-490. Κωνσταντ. Κ. α. λ. ο. κ. ο. η. ἔνθ' ἀνωτ., σ. 451-455.

81. Ἡ ἐπὶ τοῦ Στραυροῦ εὐλοκεῖται ἐπιγυρᾷ θήκη κατὰ τὰς ἀνωκατωτάτας ἐπέσεις τῆς ἀγίας Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ Πολυπόδα. Διὰ τῆς ἐπιγυρᾷς ἀνεγνωσθῆ ὁ συνεπεθεῖς Στραυ-
ρός ὡς ὁ παρρηματικὸς Στραυρός τοῦ Κυρίου. Ὁ Στραυρός οὗτος διεμορφώθη εἰς τεμάχια, σταδόντα εἰς ὄλον τὸν κόσμον, κατὰ βεβαίωσιν Κυρίου Ἱεροσολύμων (Κατὰ Δ', 10', 10. Migne 'E. II. 33, 469, 688, 776) (Κ. Κ. α. λ. ο. κ. ο. η. ἔνθ' ἀνωτ., σ. 457).

μενοι, ἔπειτα οἱ πιστοὶ καὶ ἐπιστρέφει ἕκαστος εἰς τὸν οἶκόν του ἕνα ἕνα περὶ ὧραν ἰσως δευτέραν τῆς νυκτός (8 μ.μ.)⁸⁶.

Διὰ τὰς ἡμέρας τῆς Διευκρινιστικῆς Ἐπιθεωρήσεως τῶν ἑκείνων τῶν ἡμερῶν περὶ ἧρα μαρτυρεῖ, ὅτι ἐγένετο καθήμερον κατ'ἐπισημοῦς συνέλευσις. Ἡ σχετικὴ περιγραφή τῆς Αἰθελίας ἔχει ὡς ἑξῆς: «Αἱ πασχάλιναι ἀπολοθίαι (ἐν Ἱεροσολύμοις) παρατείνονται ἄργα, ὡς καὶ παρ' ἡμῶν (τοῖς θυμαῖς), καὶ αἱ λειτούργια τελοῦνται κανονικῶς κατὰ τὰς ἑκείνων ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ὅπως τελοῦνται πανταχοῦ κατὰ τὸ Πάσχα, μέχρι τῆς ὀγδοῆς (ἡμέρας Δαυκάλου). Εἶναι δὲ ἐνταῦθα ὁ αὐτὸς διακοσμος καὶ ἡ αὐτὴ διάταξις διὰ τὰς ἑκείνων ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ὡς καὶ κατὰ τὰ Ἐπισημοῦς, τὸσον εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἀνάστασιν, εἰς τὸν Στραυρὸν καὶ εἰς τὸν Ἐλαιῶνα, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν Βηθσέμ και, πρὸς τοῦτοισ, εἰς τὸ Λαζάρου καὶ πανταχοῦ, ἕνεκα τοῦ ὅτι εἶναι πασχάλιναι ἡμέραι. Αὐτανεῖον δὲ τὴν αὐτὴν ἡμέραν, δηλ. τὴν προῦτην Κυριακὴν, εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἦτοι εἰς τὸ Μαρτύριον καὶ (κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Δευτέρας καὶ τὴν ἐορτὴν τῆς Τρίτης, ὅπου ἕμεις πάντοτε μετὰ τὴν ἀπόστασιν εἰς τὸ Μαρτύριον ἐργονταί εἰς τὴν Ἀνάστασιν ἡμεῖς). Κατὰ δὲ τὴν ἐορτὴν τῆς Τετάρτης λυτανεῖον εἰς τὸν Ἐλαιῶνα, τὴν Πέμπτην εἰς τὴν Ἀνάστασιν, τὴν Παρασκευὴν εἰς τὴν Σιών καὶ τὸ Σάββατον πρὸ τοῦ Στραυροῦ, τὴν δὲ Κυριακὴν, δηλ. τὴν ὀγδοὴν (τοῦ Θωμᾶ), ἐκ νέου μεταβιβῶν εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἦτοι εἰς τὸ Μαρτύριον. Κατὰ τὰς ἑκείνων ἡμερῶν τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, καθήμερον μετὰ τὸ πρόγευμα, ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τὸν ἑαυτοῦ καὶ πάντων τῶν νεοφύτων, δηλαδὴ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι (προσφάθου) ἐβαπτίσθησαν, μετ' ἑαυτῶν τῶν ἀποστακτικῶν, ἀνορθῶν καὶ γυναικῶν, καὶ τῶν ἐπίσκοπων (μετὰ) τοῦ πατρός τοῦ ἐπιθυμούντος, ἀπέχονταί εἰς τὸν Ἐλαιῶνα. Ἄδον ἕμους, τελῶν δεήσεις τὸσον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἦτοι εὐχαριστοῦν ἐν τῷ Ἐλαιῶνι..., ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἰμβομον... Καὶ ἀποῦ ἀναγινώσκουσι οἱ ψαλμοὶ τοῦ Ἐλαιῶνι..., ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἰμβομον... Καὶ ἀποῦ ἀναγινώσκουσι οἱ ψαλμοὶ καὶ γίνῃ εὐχὴ, καταβαίνουσι ἐκεῖθεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ἡμεῖς οὖν, κατὰ τὴν ὥραν τοῦ Ἀγγλικοῦ. Τοῦτο γίνεται κατὰ πάσας τὰς ἑκείνων ἡμέρας» (κεφ. 39)⁸⁷.

Κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Ὁμοιωτικῶν, συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ αὐτοῦ Ὁμοιωτικῶν, μετὰ τὴν πέρας τῆς ἀπολοθίας τῆς ἑκτῆς ὥρας (κατὰ τὸ λαὸς μετὰ τοῦ ἐπισκόπου ἀναβαίνει εἰς τὸν Ἐλαιῶνα). Εἰς τὸν ἕκτον ναὸν λέγονται ἐπισημοῦς ἀντιφῶνα καὶ εὐχαί. Ἐν συνεχείᾳ ψάλλοντες ἕμους μεταβαίνουσι εἰς τὸ Ἰμβομον, ἕθλα λέγονται νέαι εὐχαί. Μετὰ τοῦτο περὶ τὴν ὥραν τοῦ Ἀγγλικοῦ κατέχονταί ἐν πομπῇ μετ' ἡμῶν εἰς τὴν Ἀνάστασιν. Τελοῦντες τοῦ Ἀγγλικοῦ ὁ λαὸς μετ' ἡμῶν συνοδεύει τὸν ἐπίσκοπον εἰς τὴν Σιών, ἕθλα λέγονται ἡμῶν καὶ ἀναγινώσκουσι ἢ εὐαγγελικὴν περι-

86. Αἰθελίας, ἐθ' ἄνωτ., κεφ. 39.

87. Ἀποθ. Κωνστ. Καλοκρή, ἐθ' ἄνωτ., σ. 461-463.

ορτή, ἦτις ἀναφέρεται εἰς τὸν Θωμᾶν. Ἐν συνεχείᾳ εὐλογοῦνται οἱ κατήχου-μενοι καὶ οἱ πιστοί, μετ' ἑκαστος μεταβαίνει εἰς τὴν οἶκίαν του κατὰ τὴν δευτέραν ὥραν τῆς νυκτός (8 μ.μ.)⁸⁸.

Κατὰ τὴν περιόδον αὐτὴ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς οὐδεὶς ἐνηρθευεν, οὐδ' αὐτοὶ οἱ Ἀποστακτικοί (nec ipsi Apudactitiae)⁸⁹.

Κατὰ τὴν τεσσαρακοστὴν αὐτὴ τοῦ Πάσχα ἡμέραν, αὐτὴ τῆς παραμο-νῆς, τ.ε. τῆς Τετάρτης, οἱ πιστοὶ συνήγοντο εἰς Βηθσέμ, ἕνα τελῶσον ἀργου-πλιαν ἐν τῷ ναῷ, ἐν τῷ ὅπολῳ εὐλογεῖται τὸ στήλαιον, ἕθλα ἐγενήθη ὁ Κυ-ριος (ubi natus est Dominus). Τὴν ἐπομένην (Πέμπτην), κατὰ τὴν Θείαν Δευτερολογία, οἱ προσβύτεροι καὶ ὁ ἐπίσκοπος κηρύττουσι ἐπισημοῦς (presby-teri et episcopus predicant, dicentes apud dei et loco)⁹⁰. Ἡ μνηστὴ ἐπισημοῦς κηρύξις ἐπισημοῦς ἐπισημοῦς, ὅτι ὅπως ἀναφέρεται ὡς πρῶτος ἐπὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ἦτις δὲν ἀναφέρεται ὡς πρῶτος ἐπὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ τεσσαρακοστὴ αὐτὴ τῆς Ἀναστάσεως ἡμέρα ἐσορτάζετο εἰς τὴν Βηθσέμ, προσβλήθησαν πολλοὶ ἐπισημοῦς, ἐκ τῶν ὅπολων «προβανωτέρα παρασημοῦς ἢ συχετίλῳσα τὰ δύο γεγονότα τῆς ζώης τοῦ Κυρίου, τὴν ἔννεον δηλαδὴ καὶ τὴν Ἀνάστην αὐτοῦ, τὴν κατὰ τὴν ἐναυθώρησιν κάθου τοῦ Κυρίου ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ τὴν ἐκ τῆς γῆς ἐξόδου καὶ ἐπὶ τὸν ναὸν αὐτοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἐὰν εἰς τὴν Βηθσέμ, λέγει ὁ Κύριος⁹¹, κατήλθεν ὁ Κύριος ἐκ τῶν οὐρανῶν, εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν ἐπανέ-κρυσεν αὐτοῦ⁹²»⁸⁸.

Ὁ ἐσορτασμὸς τῆς Πεντηκοστῆς, κατὰ τὴν Αἰθελίαν, εἶναι μέγιστος κόπος διὰ τὸν λαόν (maximus labor est populo). Ἡ συνάξις ἐγένετο ἥδη κατὰ τὴν νύκτα, καθ' ἣν ὁ ἐπίσκοπος ἀνεγίνωσκε τὴν «πάντοτε κατὰ τὴν Κυριακὴν ἡμέραν» (semper dominica die) ἀναγινώσκουμένην ἐπισημοῦς ἀναστάσιμον εὐαγγελικὴν περικορτήν. Ἄμα τῇ πρώτῃ (cum mane) πορεύεται ὁ λαὸς ἐν πομπῇ εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, τ.ε. τὸ Μαρτύριον. Μετὰ τὸ πέρας τῆς Θείας Δευτερολογίας, καθ' ἣν κηρύττουσι οἱ προσβύτεροι καὶ ὁ ἐπίσκοπος, πάντες συνοδεύουσι μετ' ἡμῶν τὸν ἐπίσκοπον εἰς τὴν Σιών,

88. Αἰθελίας, Ὁμοιωτικῶν, κεφ. 40. Louis Duchesne, ἐθ' ἄνωτ., σ. 494-495.

89. Αἰθελίας, ἐθ' ἄνωτ., κεφ. 41. Louis Duchesne, μν. ἐ., σ. 495.

90. Αἰθελίας, αὐτόθι, κεφ. 41-42. Louis Duchesne, αὐτόθι.

91. Αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ πρὸς μαρτυροῦν, ὅτι «αὐτὸ τῆς πρώτης Κυριακῆς (τοῦ Πάσχα) ἀπέδησαν τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν, ἀπὸ Κυριακῆς μέχρι Πέμπτης ἐσορτά-σατε τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου» (Ε', 20, ἐν BEHNE, τόμ. 2, σ. 91).

92. Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς XIV, § 23, Migne PL II, 38, 856.

93. Π. α. ν. Περιεχόμενα, ἐθ' ἄνωτ., σ. 314-315.

ἐπιθα φθάσαντων τὴν τρίτην ὥραν τῆς πρωίας, καθ' ἣν ἐγένετο ἡ κρόθος τοῦ ἄγγελου Πνεύματος, ὃς ἀναφέρεται ἐν τῇ περικοπῇ τῶν Πράξεων, ἦτις ἀναγγεῖλαι σκεταὶ ἐν συνεχείᾳ. Τελεῖται ἐκ νέου ἡ Θεία Εὐαγγελιστία. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν δὲν ἔπαιχε τοὺς χάρους πρὸς λήψην φωνητοῦ καὶ ἀνταρρασίαν, διότι ὁ ἀρχιδιάκονος ἐκάθει εἰς τὸ Imbomon, ἦτοι ἐπὶ τοῦ τόπου, ἐξ οὗ κατὰ τὴν παραδόσιν τῶν Ἑκκλησίων εἰς τὸ Imbomon, ἦτοι ἐπὶ τοῦ τόπου, ἐξ οὗ κατὰ τὴν παραδόσιν ὁ Κύριος ἀνεκήφθη εἰς οὐρανούς. Ὅταν τοῦτο γίνεται, καθήμενων πάντων, ἡ ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἀναφερομένη εὐαγγελιστικῇ περικοπῇ⁹⁴, ὡς καὶ ἡ σχετικῇ ἐπιλογίᾳ περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν οἱ πιστοὶ κατέρχονται ἐν ποιμνίῃ καὶ ψάλλοντες, ἕνα μετὰ τὴν δεκάτην ἀπογευματινὴν ὥραν (4 μ.μ.) φθάσαντες εἰς τὸν ὄρον τοῦ Ἑλαιῶνος, ὅπου εὐλοκεῖται τὸ στήλαιον, ἐν τῷ ὄρει ὃ Κύριος ἐβίβασκε τοὺς μαθητάς. Ἐκεῖ ἐπαλεῖτο ἡ ἀκούσθαια τοῦ Λυχνικοῦ, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁροίας ἡ Ἀρραβία, συνεχιζομένη μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίαν βραδέως, κατέληγεν εἰς τὸ Μαργάριον περὶ τὴν δευτέραν νυκτερινὴν ὥραν, ἕνα, ἄφωι ψάλλον πάντων ἕνωι καὶ λαχθῶν εὐχαί, κατεσθῆθη πρὸς τὴν Ἀνάστασιν. Ἐκείθεν, ἄφωι ἐψάλλοντο ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί, ἡ Ἀρραβία προὔγει περὶ εἰς τὸν Γολγοθῆν (ad Crucem), ἐπιθα ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτὰ, καὶ ἐκαίθειν κατέληγε τέλος εἰς τὴν νύκτα τῆς Σιδῶν, ἐπιθα ἐκ νέου ἠκούοντο ἐπίκαιρα ἄναγγεῖλαια, ψαλλοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί. Ἐνομένης ἀπολύσεως, ἦσταξάντο πάντες τὴν γέφυρα τοῦ ἐπιστάτου καὶ ἐπέστρεψον εἰς τοὺς οἴκους των περὶ τὸ μεσονύκτιον (hora noctis forsitam media)⁹⁵.

⁹⁴ Ἡ Ἀθελία ὑμναεῖται καὶ περὶ νηστείας, ἀρχομένης τὴν ἐπισημένην τῆς Πεντηκοστῆς, τοῦθ' ὅτιπρ δὲν εἶναι ἐξ ὀνομαζήσου ἀκριβέας⁹⁶.

⁹⁵ Ἐκείθεν, ὅπου εὐλοκεῖται τὸ στήλαιον, ἐν τῷ ὄρει ὃ Κύριος ἐβίβασκε τοὺς μαθητάς. Ἐκεῖ ἐπαλεῖτο ἡ ἀκούσθαια τοῦ Λυχνικοῦ, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁροίας ἡ Ἀρραβία, συνεχιζομένη μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίαν βραδέως, κατέληγεν εἰς τὸ Μαργάριον περὶ τὴν δευτέραν νυκτερινὴν ὥραν, ἕνα, ἄφωι ψάλλον πάντων ἕνωι καὶ λαχθῶν εὐχαί, κατεσθῆθη πρὸς τὴν Ἀνάστασιν. Ἐκείθεν, ἄφωι ἐψάλλοντο ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί, ἡ Ἀρραβία προὔγει περὶ εἰς τὸν Γολγοθῆν (ad Crucem), ἐπιθα ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτὰ, καὶ ἐκαίθειν κατέληγε τέλος εἰς τὴν νύκτα τῆς Σιδῶν, ἐπιθα ἐκ νέου ἠκούοντο ἐπίκαιρα ἄναγγεῖλαια, ψαλλοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί. Ἐνομένης ἀπολύσεως, ἦσταξάντο πάντες τὴν γέφυρα τοῦ ἐπιστάτου καὶ ἐπέστρεψον εἰς τοὺς οἴκους των περὶ τὸ μεσονύκτιον (hora noctis forsitam media)⁹⁵.

⁹⁶ Ἡ Ἀθελία ὑμναεῖται καὶ περὶ νηστείας, ἀρχομένης τὴν ἐπισημένην τῆς Πεντηκοστῆς, τοῦθ' ὅτιπρ δὲν εἶναι ἐξ ὀνομαζήσου ἀκριβέας⁹⁶.

⁹⁷ Ἐκείθεν, ὅπου εὐλοκεῖται τὸ στήλαιον, ἐν τῷ ὄρει ὃ Κύριος ἐβίβασκε τοὺς μαθητάς. Ἐκεῖ ἐπαλεῖτο ἡ ἀκούσθαια τοῦ Λυχνικοῦ, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁροίας ἡ Ἀρραβία, συνεχιζομένη μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίαν βραδέως, κατέληγεν εἰς τὸ Μαργάριον περὶ τὴν δευτέραν νυκτερινὴν ὥραν, ἕνα, ἄφωι ψάλλον πάντων ἕνωι καὶ λαχθῶν εὐχαί, κατεσθῆθη πρὸς τὴν Ἀνάστασιν. Ἐκείθεν, ἄφωι ἐψάλλοντο ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί, ἡ Ἀρραβία προὔγει περὶ εἰς τὸν Γολγοθῆν (ad Crucem), ἐπιθα ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτὰ, καὶ ἐκαίθειν κατέληγε τέλος εἰς τὴν νύκτα τῆς Σιδῶν, ἐπιθα ἐκ νέου ἠκούοντο ἐπίκαιρα ἄναγγεῖλαια, ψαλλοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί. Ἐνομένης ἀπολύσεως, ἦσταξάντο πάντες τὴν γέφυρα τοῦ ἐπιστάτου καὶ ἐπέστρεψον εἰς τοὺς οἴκους των περὶ τὸ μεσονύκτιον (hora noctis forsitam media)⁹⁵.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ὑπό τῆς Αἰθελίας γνωμένη περὶ γαλαφῆ τῆς ἐορτῆς τῆς ἐπισημένης τῶν νῶν ἐν τῷ Μαργάριον καὶ τῆς Ἀναστασεως, καθ' ἣν συγγενεθῶνται πλῆθη μοναχῶν καὶ πιστῶν ἐκ διαφόρων ἐπαρχιών («de diversis provinciis, id est de Mesopotamia vel Syria, vel de Egypto aut Thebaida, ubi plurimi monachos sunt, sed et de diversis omnibus locis vel provinciis»⁹⁷). Οἱ δὲ τὴν ἐορτὴν ἐρχόμενοι εἰς τὸν Ἑλαιῶνα ἐπίστατον, ὄκτινες ὑπερβάντων τοὺς τεσσαράκοντα ἡ πενήκοντα, συνδεύονται ὑπὸ τοῦ ἄγγελου ἐκ τῶν ὑπὸ ἀντοῦ κληρικῶν («Epi-scopi autem, quando parvi fuerint, hisdem diebus Ierosolima plus quadraginta aut quinquaginta sunt; et cum illis veniunt multi clerici sui»⁹⁸). Ἡ ἡμέρα τῆς ἐορτῆς ἐστὶν ἑξήκοντα, κατὰ τὴν Αἰθελίαν, πρὸς τὴν ἡμέραν καὶ ἡ νύκτα ἐπὶ τὴν ὅτι τὸ ἑξήκοντα, δι' αὐτὸ δὲ καὶ τὰ ἐγκαινία τῶν ὄρων νῶν ἐπισημῶν καὶ συμπεσοῦν πρὸς αὐτὴν («Horum ergo ecclesiarum sanctarum enecenia cum summo honore celebrantur, quoniam crux Domini inventa est ipsa die. Et ideo propter hoc ita ordinatum est, ut quando primum sanctae ecclesiae suprascripetae consecrarentur, ea dies esset qua crux Domini fuerat inventa, ut simul omni laetitia eadem die celebrarentur»⁹⁹).

(⁹⁷ 20, ἐν ΒΕΠΗΣ 2, 93), καθ' ἣν μετὰ τὸ ἐορτάσαι ὑμᾶς τὴν Πεντηκοστὴν, ἐορτάσατε καὶ ἐξομαζήσαι, καὶ μετ' ἐκείνην νηστεύσατε μίαν ἡμέραν γὰρ καὶ εὐχαρισθῆσαι ἐπὶ τῇ ἐκ Θεοῦ δωρεῇ καὶ νηστεύσατε μετὰ τὴν αἴνεσιν. («Μετὰ τὴν ἐξομαζήσαι τῆς νηστείας πᾶσαν τὴν ἡμέραν καὶ πᾶσαν ἡμέραν νηστεύσατε μετὰ τὴν αἴνεσιν, ὅτι ἡ ἐκστασις τῆς μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν νηστείας ἦτο ἐξομαζήσαι») (Π α ν. Τ ρ ε μ π ε λ α, ἐκθ' ἄνωτ., σ. 316).

⁹⁸ Ἐκείθεν, ὅπου εὐλοκεῖται τὸ στήλαιον, ἐν τῷ ὄρει ὃ Κύριος ἐβίβασκε τοὺς μαθητάς. Ἐκεῖ ἐπαλεῖτο ἡ ἀκούσθαια τοῦ Λυχνικοῦ, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁροίας ἡ Ἀρραβία, συνεχιζομένη μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίαν βραδέως, κατέληγεν εἰς τὸ Μαργάριον περὶ τὴν δευτέραν νυκτερινὴν ὥραν, ἕνα, ἄφωι ψάλλον πάντων ἕνωι καὶ λαχθῶν εὐχαί, κατεσθῆθη πρὸς τὴν Ἀνάστασιν. Ἐκείθεν, ἄφωι ἐψάλλοντο ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί, ἡ Ἀρραβία προὔγει περὶ εἰς τὸν Γολγοθῆν (ad Crucem), ἐπιθα ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτὰ, καὶ ἐκαίθειν κατέληγε τέλος εἰς τὴν νύκτα τῆς Σιδῶν, ἐπιθα ἐκ νέου ἠκούοντο ἐπίκαιρα ἄναγγεῖλαια, ψαλλοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί. Ἐνομένης ἀπολύσεως, ἦσταξάντο πάντες τὴν γέφυρα τοῦ ἐπιστάτου καὶ ἐπέστρεψον εἰς τοὺς οἴκους των περὶ τὸ μεσονύκτιον (hora noctis forsitam media)⁹⁵.

⁹⁹ Ἐκείθεν, ὅπου εὐλοκεῖται τὸ στήλαιον, ἐν τῷ ὄρει ὃ Κύριος ἐβίβασκε τοὺς μαθητάς. Ἐκεῖ ἐπαλεῖτο ἡ ἀκούσθαια τοῦ Λυχνικοῦ, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁροίας ἡ Ἀρραβία, συνεχιζομένη μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίαν βραδέως, κατέληγεν εἰς τὸ Μαργάριον περὶ τὴν δευτέραν νυκτερινὴν ὥραν, ἕνα, ἄφωι ψάλλον πάντων ἕνωι καὶ λαχθῶν εὐχαί, κατεσθῆθη πρὸς τὴν Ἀνάστασιν. Ἐκείθεν, ἄφωι ἐψάλλοντο ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί, ἡ Ἀρραβία προὔγει περὶ εἰς τὸν Γολγοθῆν (ad Crucem), ἐπιθα ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτὰ, καὶ ἐκαίθειν κατέληγε τέλος εἰς τὴν νύκτα τῆς Σιδῶν, ἐπιθα ἐκ νέου ἠκούοντο ἐπίκαιρα ἄναγγεῖλαια, ψαλλοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ ἠμολογῶντο οἱ κατηγούμενοι καὶ οἱ πιστοί. Ἐνομένης ἀπολύσεως, ἦσταξάντο πάντες τὴν γέφυρα τοῦ ἐπιστάτου καὶ ἐπέστρεψον εἰς τοὺς οἴκους των περὶ τὸ μεσονύκτιον (hora noctis forsitam media)⁹⁵.

κὴν γλῶσσαν καλεῖται «μυσταγωγία»¹. Εἰς τὴν πατερικὴν περίοδον ἡ «μυσταγωγία» ἐγένετο μαζί με τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνημέρωσιν τῶν κατηχομένων πρῶτα καὶ ἔπειτα τῶν νεοφωτιστῶν. Ἔτσι ἡ μυστηριακὴ μὴσις παρουσιάζει δύο σκέλη· 1) ἐσχετίζεται μετὰ τὴν προφορικὴν κατατόπισιν τοῦ μυουμένου αὐτοῦ καὶ 2) ἐπραγματοποιεῖτο μετὰ τὴν ὀπτικὴν ἐμπειρίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν βίωσιν τοῦ φωτισθέντος.

Εἰς τὴν πρῶτον βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ ὕστερα ἀπὸ μερικὸς αἰῶνας χριστιανικῆς ζωῆς, μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀναπτύσσεται ἓν εἶδος φιλολογικῆς αὐτῆ τὴν φορὰν μῆσεως τὸ ὄποιον ὀνομάζεται «μυσταγωγικὸν Ὑπόμνημα» ἢ «μυσταγωγικὰ σχόλια». Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ νέον εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας διαφέρει ἀπὸ τὸ προηγουμένον· δὲν ἀναφέρεται καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὴν μῆσιν τῶν πιστῶν εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς ὅλην τὴν δομὴν τοῦ μυστηρίου, εἰς τὴν ἀκολουθίαν καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ καθόλου, εἴτε εἶναι λογοτεχνικὴ, εἴτε θεολογικὴ, εἴτε συμβολικὴ, εἴτε πρακτικὴ. Ἀπὸ τὸ νέον εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς δὲν ἀπευθύνεται πλέον εἰς τὸν κατηχομένον, ἀλλὰ εἰς χριστιανοὺς βαπτισμένους, ἱερεῖς καὶ θεολόγους, μορφωμένους καὶ εἰς ἀπλοὺς θρησκευομένους χριστιανοὺς. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἱερεῖς ἐνδιαφέρεται νὰ ὀλοκληρώσῃ τὰς λειτουργικὰς καὶ θεολογικὰς τῶν γνώσεως καὶ ἐμπειρίας γύρω ἀπὸ τὰς τελετὰς τὰς ὁποίας εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τελοῦν (ἐξομολογία, τὴν ἀπαρχὴν τῆς ὁμοιομόρφου καὶ ὀργανωμένης τελετουργικῆς). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς πιστοὺς ἐνδιαφέρεται νὰ τοὺς προσφέρει τὸ βαθύτερον νόημα τῶν μυστηρίων, τὸ ὄποιον ἐκλήθησαν νὰ παρακολουθήσουν διὰ νὰ συναντήσουν τὸν Θεάνθρωπον - Λυτρωτὴν.

Ἐπίσης, πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ παρουσία τῶν Ὑπομνημάτων προϋποθέτει καὶ τοῦτο τὸ πρῶτον: ὅτι ἡ δομὴ τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὰ ἱερά τῶν κείμενα εἶχον πλέον διαμορφωθῆ καὶ λάβει τὴν ὀριστικὴν τῶν μορφῶν. Ἡ ὀ. Λειτουργία δὲν εἶναι ἀκατανόητος, ἀλλὰ καὶ οὐτε αὐτονόητος. Ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ συμβολικὰ τῆς στοιχεῖα, τὰ ὁποία ἀναπτύσσονται διαρκῶς, δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις διὰ μίαν ζωντανὴν συμμετοχὴν τῶν πιστῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεανθρώπου, τὸ ὄποιον ὀλοκληρῶνεται κατὰ τὴν τέλεσίν τῆς. Πρέπει ἀκόμη νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ «μυσταγωγικὴ ἐξήγησις» σημαίνει διὰ τὸν λαὸν μῆσιν εἰς

1. RENÉ BORNERT, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VII au XV siècle*, Paris 1966, σ. 29-32.

Κληρονομία α (1977): 318-337.

ΤΑ ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

ΥΠΟ

Γ. Θ. ΒΕΡΓΙΠΗ

Γύρω εἰς τὸν 6^ο μ.Χ. αἰῶνα ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν τῆς μία μορφή ὀπομνημάτων ἢ ὀποία συνεχίσθη μέχρι τὴν πτώσιν τῆς Κων/πόλεως. Πρόκειται διὰ τὰ ἄλλα πῶς ὀνομασθέντα λειτουργικὰ Ὑπομνήματα. Διὰ τὴν παρουσία τῶν εἶναι τῶσον ὀπότομος μέσα εἰς τὸν χρόνον τῆς πατερικῆς γραμματείας; Δὲν ἐδόθη ἀκόμη ἐπαρκῆς ἐξήγησις. Τὶ ὄθησε τοὺς συντάκτας τῶν νὰ τὰ συνθέσουν; Καὶ αὐτὸ εἶναι πρόβλημα. Τὶ συγκεκριμένον σκοπὸν ἐπέδιωκαν μετὰ τὰ Ὑπομνήματα; Δὲν φαίνεται καθαρά. Κοντὰ εἰς αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἢμπορεῖ νὰ προσθέσῃ ἀκόμη κανεὶς; Εἶναι γεννήματα θεολογικῶν ἀναπροσαρμογῶν; Εἶναι ἀπόρροια τοῦ λειτουργικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς; Εἶναι ἐκκλησιαστικὴ ἀνάγκη μετὰ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν ἐνημέρωσιν κλήρου καὶ λαοῦ ἐπάνω εἰς θέματα λειτουργικὰ; Εἶναι ἀνάγκη νέου λειτουργικοῦ προσανατολισμοῦ; Εἰσέρχεται μετὰ ὀλίγα λόγια καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς ὀ. Λειτουργίας εἰς τὸν τραγέλαφον τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τῆς πάλης ἀνάμεσα εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς διατηρήσεως τοῦ πνεύματος τῆς Π. Δ. ἢ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν προϋποθέσεων τῆς Καινῆς Διαθήκης; Ἡ λειτουργικὴ πράξις προχωρεῖ ὡς ἐκκλησιαστικὸς θεσμὸς ἢ ἐμπλέκεται εἰς τὴν διαμάχην τοῦ μοναχικοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ μετὰ τὰ συναφῆ θεολογικὰ, συμβολικὰ καὶ λειτουργικὰ ἐπακόλουθα; Εἰς τὰς παραπάνω σκέψεις θὰ ἢποροῦσε κανεὶς νὰ προσθέσῃ καὶ πολλὰς ἄλλας. Σκοπὸς ὀμως τῆς ἐργασίας αὐτῆς δὲν εἶναι ὀ στοχασμὸς κατὰ τὴν ἀνίχνευσιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἡ θέσις τοῦ προβλήματος. Διὰ αὐτὸ θὰ προσπαθήσω νὰ ξαναγῆσω τὸν ἀναγνώστην γύρω ἀπὸ τὸν σκοπὸν τοῦ ἐρημνευτικοῦ (;) αὐτοῦ εἶδους.

Τὸ μυστήριον ὡς σημείον αἰσθητὸν, τὸ ὄποιον ἀποκαλύπτει ἢ ὀποκρύπτει μίαν πνευματικὴν πραγματικότητα, ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς μῆσεως διὰ νὰ ἐνεργήσῃ. Ἡ μῆσις αὐτῆ εἰς τὴν λειτουργίαν

την εδωριστιακήν λειτουργίαν, πράγμα τὸ ὅποιον θεωρεῖται βασικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας.

1) Λειτουργία καὶ ἐρμηνευτικὴ

Ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μεγάλη καὶ ἀρκετὰ περιπλεγμένη. Ἡ ἅγια Γραφή κατὰ παγίαν παράδοσιν ἐρμηνεύεται κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ἡ ἐξήγησις αὐτῆς τῆς Γραφῆς εἶναι ὁ βασικὸς σύνδεσμος μεταξὺ τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία διαρκῶς πορεύεται. Ἔτσι τὰ συγκροτημένα λειτουργικὰ κείμενα εἶναι αἱ πηγὶ αἱ ὁποῖαι περικλείουσι τὰ πλέον παλαιὰς παραδόσεις. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτοῦρα στοιχεῖα πηγάζοντα ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τοῦ λόγου. «Ἡ Ἐκκλησία ὡς ζῶσα καὶ ἀκροωμένη τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ὑπομνηματίζει καὶ ἐρμηνεύει τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος... Ὑψίστη ἀρχὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ κηρυττόμενος καὶ ἐρμηνεύομενος ὑπὸ τῆς κοινωνίας τῆς Ἐκκλησίας»². Ἡ κοινωνία αὐτῆ καθορίζει τὴν ἀλήθειαν κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας καὶ ὑπομνηματισμὸν αὐτὸν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἁγίας Γραφῆς γενικὰ κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἡ Ἐκκλησία ἐχρησιμοποίησε διαφόρους μεθόδους αἱ ὁποῖαι ἠμποροῦσαν νὰ ἐφαρμοσθοῦν κατὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς μαρτυρίας τῆς Θ. Ἀποκαλύψεως³.

Ἐκτινόντες ἀπὸ τὸν ἀπόστολον Παῦλον παρατηροῦμεν ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἐχρησιμοποίησε τὸν ἐρμηνευτικὸν τρόπον τῆς ἐποχῆς του καὶ μάλιστα ὅπως τὸν ἐδιδάχθη ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του Γαλιλιῆλ, ἀφοῦ προσέδωκεν εἰς αὐτὸν τέλειον χριστιανικὸν περιεχόμενον. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἶδε τὸ πρόβλημα τῶν χριστιανικῶν κειμένων κατὰ τὸ ἀπὸ καθαρὰ χριστιανικὰς ἀρχάς. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἔγκειται ἡ διαφοροποίησις του ἀπὸ τὴν μέθοδον τῶν Ραββίνων τῆς ἐποχῆς του. Εἰς γενικὰς γραμμὰς ἐφήρμοσε τὰς ἐρμηνευτικὰς μεθόδους: 1) τῆς ἀλληγορίας καὶ 2) τῆς τυπολογίας, διὰ νὰ διδάξῃ εἰς τοὺς χριστιανοὺς τὸ νόημα τῆς λατρείας.

Τὰ λειτουργικὰ κείμενα ὁμοῦς ἤρχισαν νὰ συστηματοποιοῦνται

2. ΝΙΚ. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ ἀρθοδόξου δόγματος*, Θεσ/νίκη 1966, σ. 57.

3. R. GANT, *L'interprétation de la bible des origines à nos jours*, Paris 1967, σ. 7-87.

ἀπὸ τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα. Ἀπὸ τότε λοιπὸν πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ὑπομνηματισμὸν εἰς αὐτά. Βέβαια ὄχι εἰς τὴν μορφήν καὶ τὴν ἔκτασιν ἡ ὁποία παρουσιάζεται εἰς τοὺς ἐπομένους χρόνους. Τὰ πρῶτα ἴχνη ὑπομνηματισμοῦ λειτουργικῶν κειμένων συναντοῦμεν, νομίζω, εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς Θ. Εὐχαριστίας τοῦ Ἰουστίνου. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ Εὐχαριστία καὶ Γραφὴ παρουσιάζονται ὡς πηγαὶ γνώσεως, δι' αὐτὸ καὶ ἔχουν ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύωνται. Ἡ Ἐκκλησία εἶδε τὰ μυστήρια καὶ τὴν Θ. Λειτουργίαν ὡς εἰκόνα τῶν οὐρανίων πραγματικότητων ὅχι ὁμοῦς ἀποκλειστικὰ ἀνήγαγε δηλ. τὰ πάντα εἰς τὴν θείαν πραγματικότητα. Τὴν ἐρμηνευτικὴν αὐτὴν μέθοδον ἐφήρμοσε καὶ ἐκαλλιέργησεν ἡ ἀλεξανδρινὴ θεολογία. Παράλληλα ὁμοῦς ἡ Ἐκκλησία εἶδε τὰ μυστήρια καὶ τὴν Θ. Λειτουργίαν ὡς γεγονότα τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ προσπάθεια αὐτῆ ἐξυπηρετήθη ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴν τάσιν τὴν ὁποίαν ἐκαλλιέργησεν ἡ ἀντιοχειανὴ θεολογία, διότι ἐστὶν ἐρμηνευτικὸν ζήτημα περισσότερο εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἱστορίας. Ἔτσι παρατηροῦμεν μίαν ἐξελικτικὴν διαδρομὴν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ λόγου μέσα εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας καὶ πάντοτε μετὰ τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως αὐτῆς. Ἡ πορεία αὐτῆ εἶναι μία «μυσταγωγία», εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ζωὴν τῶν δύο πρώτων αἰώνων. Ἔπειτα ὁμοῦς τὰ πράγματα ἀλλάζουσι καὶ γεννᾶται 1) ἡ ἀναγωγικὴ μυσταγωγία τῆς Ἀλεξανδρείας μετὰ κυρίως ἐκπροσώπους τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ὀριγένη καὶ ὡς προέκτασιν τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην καὶ 2) ἡ ἱστορικὴ μυσταγωγία τῆς Ἀντιοχείας, ἡ ὁποία στηρίζεται ἀποκλειστικὰ εἰς τὰς *Κατηχήσεις* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, εἰς τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, εἰς τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας καὶ εἰς τὸν Ἰσίδωρον Πηλουσιώτην.

2) Γένεσις τῶν λειτουργικῶν ὑπομνημάτων

Ἡ γένεσις τῶν λειτουργικῶν ὑπομνημάτων δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὸν ζ' μ.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ πολὺ προηγουμένως⁴. Δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συνδεθῇ τὸ πρόβλημα τῶν μυσταγωγικῶν ὑπομνημάτων μετὰ τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν Σειρών⁵. Ὑπομνήματα καὶ Σειραὶ παρουσιάζουσι βέβαια κοινὰ αἴτια καὶ παράλληλον ἐρμηνευτικὴν πορείαν δὲν ἔχουν ὁμοῦς τὸν ἴδιον ἀντικειμενικὸν σκοπὸν. Βεβαίως εἶναι

4. RUDOLF PFEIFFER, *Ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1972, σ. 34.

5. Χρ. Θ. ΚΕΙΚΑΝΗ, «Περὶ ἐρμηνευτικῶν σειρῶν (Catene)», ἐν *Βυζαντινὰ* 8 (1976) 91-139. ΑΝΤ. ΣΙΓΑΛΑ, *Ἱστορία τῆς ἐλληρικῆς γραφῆς*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 328.

γεγονός ότι τα λειτουργικά Ὑπομνήματα δὲν παρουσιάζουν ποικιλίαν, πλὴν ὅμως δὲν ἀποτελοῦν καὶ ἀνασταλτικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς λατρείας. Ἰσως στεροδύνηται πρωτοτυπίας· ἔχουν ὅμως ἀλληγορικὴν φαντασίαν. Ἡ ἔλλειψις πρωτοτυπίας ὀφείλεται μᾶλλον εἰς τὸν 19ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου μὲ τὸν ὅποιον ἐθεσπίζετο νὰ μὴ παραβγαίνωνται οἱ ἥδη τεθέντες ὅροι καὶ ἡ παράδοσις τῶν θεοφόρων πατέρων. Βασικὸν πρόβλημα ἀπὸ τὸν στ' μ.Χ. αἰῶνα καὶ μετὰ δὲν ἦτο ἡ σύνταξις νέων Ὑπομνημάτων ἀλλὰ ἡ ταξινομήσις καὶ ἡ ἀξιολόγησις τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου, ἀφοῦ ὅλοι πλέον ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν διδασίαν τῆς παραδόσεως. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς γενέσεως τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων παραμένει· καὶ εἶναι μάλιστα ἄγνωστον· ἡ ἱστορία τῶν παραμένει εἰς τὸν χρόνον τῆς ἀπομονώσεως διότι δὲν ὑπάρχει ἀκόμη καμία συλλογικὴ ἐργασία, ἡ ὁποία θὰ δώσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἐκκαιρίαν νὰ ἀντιληφθῇ τὸν ρόλον τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων καὶ τὴν μυσταγωγικὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἄς ἴδωμεν ὅμως πῶς ἐξελίχθησαν τὰ πράγματα καὶ πῶς διεμορφώθη ἡ ὀρθόδοξος λειτουργικὴ παράδοσις. Τὰ μυσταγωγικά Ὑπομνήματα πρέπει νὰ τὰ μεταθέσωμεν εἰς τὸν γ' μ.Χ. αἰῶνα. Ἡ ἀρχαϊκὴ τῶν μορφῶν φαίνεται εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως. Ὁ Ἀλεξανδρινὸς αὐτὸς συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀλληγορικῶς τὴν Θ. Εὐχαριστίαν (γάλα - μήτηρ - τροφή). Νομίζω ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Κλήμεντος εἶναι ἡ ἐμβρυώδης ὑπομνηματικὴ προσπάθεια λειτουργικῆς ἐρμηνείας. Πέραν τοῦ γ' μ.Χ. αἰῶνος δὲν ἔχωμεν δυστυχῶς ἔγγραφον μαρτυρίαν. Ἡμποροῦμεν ὅμως νὰ κάμωμεν μίαν ὑπόθεσιν: ἔφ' ὅσον αἱ κατηγορήσεις θεωροῦνται ὡς ἡ γενεσιουργὸς ἀρχὴ τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων ἡμποροῦμεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι σπερματικὰ συνυπάρχουν μὲ τὴν τελετουργίαν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἀφοῦ εὐρίσκονται εἰς ἀλληλοεξάρτησιν: Τὸ πρόβλημα θεωρητικὰ ἐξεταζόμενον ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὑπομνηματισμὸς ἀφέρα εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ νοήματος τῶν τελουμένων περισσότερον παρὰ εἰς τὸ βιοῦμενον· ἂν αὐτὸ εἶναι ἀληθές, τότε πρέπει νὰ διεδραμάτιζε προτεῦοντα ρόλον ὁ συμβολισμὸς τῶν τελουμένων καὶ δευτερεύοντα ὁ τύπος τῶν βιουμένων (βάπτισμα - Τερτυλιανὸς - γενικὰ ἡ Δύσις). Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων δίδει κατὰ τὸν δ' μ.Χ. αἰῶνα τὸ κλασικὸν παράδειγμα κατηγορικῆς καὶ λειτουργικῆς μυσταγωγίας. Νομίζω ὅτι ἡ μορφή αὐτῆ δίδει τὴν βάσιν διὰ τὴν παρακάτω ἀνάπτυξιν τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων. Εἰς πολὺ πῶς γενικὴν μορφήν παρουσιάζεται ἡ *Οὐράνιος Ἰεραρχία* τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ

Ἀρεοπαγίτου. Ἡ συγκροτημένη ὅμως μορφή τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων ἀρχίζει νὰ φαίνεται εἰς τὸν θεολογικὸν ὀρίζοντα τὴν ἐποχὴν τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ἀπὸ τὸν στ' μέχρι καὶ τὸν ιε' μ.Χ. αἰῶνα διὰ τὴν Θ. Λειτουργίαν δὲν εἶναι περίοδος διαμορφώσεως ἀλλὰ ἐποχὴ καθορισμοῦ τῆς. Τὸν στ' μ.Χ. αἰῶνα ἔχομεν καθορισμένα πλαίσια διὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Εὐχαριστίας· εἶναι ὅμως ἀκόμη πολὺ κοντὰ εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν οἱ ἐπόμενοι χρόνοι θὰ ἐπιφέρουν ἀνανεώσεις καὶ ὀρισμένας ἀλλαγὰς (Πρόβσεις - Προσκομιδὴ), αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν ιε' μ.Χ. αἰῶνα θὰ περιγράψουν πλεόν τὴν τελικὴν μορφήν τῆς Θ. Λειτουργίας. Αἱ ἀλλαγαι αὐταὶ ἀφοροῦν εἰς τὴν ἀκολουθίαν γενικὰ τῆς Θ. Λειτουργίας. Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν θὰ παρουσιασθοῦν τὰ ἐξῆς Ὑπομνήματα: 1) τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου 2) τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, 3) τοῦ Ψευδογερμανοῦ, 4) τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδων, 5) τοῦ Ψευδοσωφρονίου, 6) τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, 7) τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης καὶ 8) τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ.

3) Προβλήματα τῶν Μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων 6

α) Τὸ ἱστορικὸν πρόβλημα

Τὰ μυσταγωγικά Ὑπομνήματα θέτουν τὸ πρόβλημα τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ γενικὰ τῆς φιλολογικῆς τῶν ἱστορίας. Τὰ γνωστά π.χ. Ὑπομνήματα εἶναι τὰ μόνον τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν; Ποῖα κείμενα ἔμειναν ἀνέκδοτα καὶ ποῖα ἐξεδόθησαν κακόμορφα; Ποῖα κείμενα διέτηρσεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, καὶ ποῖα διέφυγον τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου; Ἡ ἀπάντησις καὶ δύσκολος εἶναι καὶ πρόωρος, ἀφοῦ δὲν ἠρρευήθη εἰς βάθος τὸ ὅλον θέμα τῶν Ὑπομνημάτων.

Ἀνάμεσα εἰς τὰ διασπασθέντα Ὑπομνήματα ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτησις τῶν κειμένων φαίνεται συχνὰ σκοτεινὴ καὶ ἡ γνησιότης τῶν ἀμφιβόλων. Ἡ *Μυσταγωγία* τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἡ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης δὲν παρουσιάζουν προβλήματα γνησιότητος. Συνεπῶς αὐτὰ ἡμπορεῖ νὰ τὰ ἴδη κανεὶς μέσα ἀπὸ τὰς πηγὰς τῶν καὶ ἔστι νὰ καθορίσῃ τὴν ἐπίδρασιν ἢ ἔσχον εἰς τὰ μεταγενέστερα παρόμοια ἔργα. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον μὲ τὰ ἄλλα Ὑπομνήματα. Ἡ περίπτωση τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* τοῦ Ψευδογερμανοῦ εἶναι πάρα πολὺ περιπλεγμένη· πρόκειται διὰ μίαν φιλολογικὴν ἐξήγησιν καὶ μυστικὴν θέωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θ. Λειτουργίας. Τὸ κεί-

μενον αυτό ἐδέχθη πολλὰς ξένας παρεισφρήσεις και ὁ καθορισμὸς τοῦ συγγραφέως εἶναι δόσκολος. Ὑποψήφιοι συνάκται του θεωροῦνται: ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ὁ Μ. Βασίλειος και οἱ Γερμανοί, Πατρίάρχαι και Κοιν/πόλεως (ζ' και ιβ' μ.Χ. αἰῶνα). Σχετικὰ μὲ την Προθεωρίαν τίθεται τὸ ἐρώτημα· συντάκτης του εἶναι ὁ Νικόλαος ἢ ὁ Θεόδωρος Ἀνδιδων; Πρόκειται διὰ μίαν γενικὴν μέθεξιν τῶν συμβόλων και τῶν μυστηρίων τῆς Θ. Λειτουργίας. Τὰ δύο παραπάνω Ὑπομνήματα ἐπιστεῖδο ὅτι εἶχαν πηγὴν τὴν *Ἐξήγησιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* και τὴν λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ Πατριάρχου Σωφρονίου. Ὁ Ν. Κρασνοσελίτσαν ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Σωφρόνιος ἔγραψεν ἐν καιμένον, τὸ ὁποῖον εἶναι συμπλήρημα(ς) τῶν καιμένων τοῦ Γερμανοῦ και τοῦ Θεοδώρου.

β) *Λειτουργικο-ἱστορικὸν πρόβλημα*

Πρόκειται διὰ τὴν διπλὴν μορφήν τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου, ἥτις παρουσιάζεται προγενεστέρᾳ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ πρώτου Ὑπομνήματος. Αἱ τελευταῖαι ἔρευνοι ἀποδίδουν τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸν Μ. Βασίλειον. Αἱ δύο ὁμως μορφαί, μία ἔκτενης και μία σύντομος, θέτουν ἐπὶ τάπητος τὸ ἐρώτημα: Ποία ἀπὸ τὰς δύο ἀναφορὰς προήλθεν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μ. Βασιλείου; Ἄλλοι θέλουν τὸν Μ. Βασίλειον συγγραφεὰ τῆς ἔκτενος μορφῆς και ἄλλοι ἀποδίδουν εἰς αὐτὸν τὴν σύντομον. Ἄλλοι, τέλος, ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος ἐπεξεργάσθη τὴν σύντομον μορφήν, ἢ ὁποία ταυτοχρόνως εἶναι και ἀρχαιότερα, ἀπὸ φιλολογικὴν και δογματικὴν ἐποψιν.

Ἐπειτα ἔγινε συζήτησις διὰ τὸν συγγραφεὰ τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· ἡ κριτικὴ ἀπεδέχθη ὅτι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τῆς. Ἡ ἀναφορὰ ἢ φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου σχετίζεται μὲ τὴν συριακὴν ἀναφορὰν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, ἢ ὁποία τοποθετεῖται κατὰ τὴν παράδρσιν μεταξὺ τοῦ ἧ' και θ' μ.Χ. αἰῶνος. Τελικὰ αἱ δύο ἀναφοραὶ πρέπει μᾶλλον νὰ εἶχον κοινὴν ἑλληνικὴν πηγὴν, ἢ ὁποία προήρχετο ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Συρίας και φθάνει ἴσως μέχρι τὸν δ' μ.Χ. αἰῶνα.

γ) *Λειτουργικο-θεολογικὸν πρόβλημα*

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι βασικὸν και οὐσιώδες. Ὁ συμβολισμὸς ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν λειτουργικῶν δεδομένων εἶναι τυχαῖος; Ἀξίζει τὸν κόπον νὰ προσέξῃ κανεὶς τὸ γεγονός αὐτὸ ἢ πρέπει νὰ τὸ παραθεωρήσῃ; Μήπως μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν προβάλλεται μία θεολογία τῆς τελετουργικῆς; Βασικὸν ὁμως εἶναι· τοῦτο: ὅτι ἡ

συμβολικὴ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας εἶναι ἀποτελέσμα ἐμπειρίας αἰῶνων. Διὰ τοῦτο εἶναι ἐπιβεβλημένον νὰ ἐρευνηθῇ και νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γένεσις τῆς, νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἀνάπτυξις τῆς και νὰ δειχθοῦν οἱ στόχοι τῆς. Πρὶν ὁμως προβῆ κανεὶς εἰς οἰανδήποτε κριτικὴν γύρω ἀπὸ τὴν ἀξίαν τῆς, πρέπει νὰ προσπαθήσῃ νὰ τὴν ἐννοήσῃ.

Τὰ μυσταγωγικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἤδη ἐσημειώθη, προήλθον ἀπὸ τὴν βαπτισματικὴν κατήχησιν, ἐπήγασαν μέσα ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας και τὸ Βυζάντιον. Βασικὰ πρέπει νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ἐκφράζουν τὴν αὐθεντικὴν κατὰ τὸ μᾶλλον παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας. Παρὰ τὴν ποικίλιαν τῶν ὁμῶς παρουσιάζουν ἐνιαῖον τρόπον λειτουργικῆς δράσεως και θεολογικῆς ἐννοιολογίας. Τὸ τελούμενον μυστήριον εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτει ἡ ἅγια Γραφή. Συνεπῶς, διὰ νὰ πλησιάσῃ κανεὶς τὸν Θεὸν ὀφείλει νὰ χρησιμοποιεῖ τὰ ἴδια μέσα. Διὰ τοῦτο ἡ Θ. Λειτουργία χρησιμοποιεῖ τὴν ἐξηγητικὴν μέθοδον προσηρμοσμένην εἰς τὴν ἰδιομορφίαν τῆς.

Ἡ χριστιανικὴ πίστις ἔχει ἐν ἀντικείμενον τὸν θάνατον και τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Τὸ μοναδικὸν αὐτὸ μυστήριον ἐνυπάρχει κάτω ἀπὸ διαφόρους τρόπους: προεικονίσθη εἰς τὴν Π. Δ., ὠλοκληρώθη ἱστορικῶς μὲ τὴν ἐπίγειον παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, περιέχεται εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, βιωθαι μὲ τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν και τελιοῦται ἐσχολογικῶς εἰς τὴν Βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν. Ὁ χριστιανὸς διαθέτει διαφόρους τρόπους διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν μοναδικὴν αὐτὴν πραγματικότητα μὲ κάποιον συμβολισμόν, ὁ ὁποῖος ἔχει περισσοτέρως διαστάσεις. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου εἰς τὴν ἅγιαν Γραφήν ὀνομάζεται πνευματικὴ ἐξήγησις και εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν «μυσταγωγία». Ἡ διαμόρφωσις τῆς μυσταγωγίας μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀνάγεται εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν σκέψιν, ἢ ὁποία τὸσον ἐπηρέασε τὴν ζωὴν και τὸ δόγμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογικὴ δομὴ τῆς Θ. Λειτουργίας συνθετοιοεῖται, ὁῖοτι συμπλέκεται μὲ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν και τὴν βιβλικὴν τυπολογίαν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σημασία τῆς εἰκόνας, τοῦ συμβόλου, τῆς μορφῆς και τοῦ τύπου παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν πνευματικὴν ἐρμηνεύειαν τῆς ἅγιας Γραφῆς και τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἡ ἐξήγησις και ἡ μυσταγωγία ἔχουν διαφορετικὸν προσανατολισμὸν προσερχόμενον ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἢ ὁποία συνέβαλεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν. Δύο παραδόσεις διεκδικοῦν τὸν ρόλον αὐτὸν· ὁ ἀριστοτελισμὸς και ὁ πλατωνισμὸς. Ἡ εἰκὼν διὰ τὸν ἀριστοτελισμὸν εἶναι διάβασις ἀπὸ μίαν αἰσθητὴν πραγματικότητα εἰς τὴν ὑπεραισθητὴν τάξιν. Διὰ τὸν πλατωνισμὸν πάλιν εἶναι ἡ ἐκδήλωσις μιᾶς ὑπεραισθητῆς πραγματικότητος μέσα εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον.

Τελικώς ή χριστιανική μυσταγωγία εστράφη περισσότερο προς τον πλατωνισμόν. Ο άριστοτελικός ρεαλισμός εφρεν δλίγους μύστας και ή επίδρασις του ήτο δευτερεύουσα. Διαχωρισμός των διαφόρων φιλοσοφικών ρευμάτων, άπομόνωσις τής άρχής τής συλλήψεως του συμβολισμού αυτού, εκθεσις τής τελετουργικής θεολογίας, την όποιαν περικλείουν τά μυσταγωγικά Ύπομνήματα, είναι εις γενικάς γραμμάς τό λειτουργικο-θεολογικών των πρόβλημα. Γενικώς τό μυσταγωγικόν Ύπόμνημα έχει στενήν έπαφήν με τό λειτουργικόν κείμενον. Έτσι παραμένει άνευδής μάρτυς τής εξελίξεως του τυπικού τής Έκκλησίας. Τό σύνολον των μυσταγωγικών Ύπομνημάτων άποτελει μαρτυρίαν άναντικατάστατον τής μελέτης τής Θ. Λειτουργίας του βυζαντινού τύπου. Παράλληλως όμως ό συμβολισμός είναι βασικός παράγων τής λειτουργικής εξελίξεως των μεταγενεστέρων χρόνων.

4) Τό πρόβλημα τής βυζαντινής θεολογίας

Διά την κατανόησιν τής βυζαντινής μυσταγωγίας και την γένεσίν της ειδικότερον πρέπει κανείς νά παρακολουθήσῃ τās πατερικάς γενικά προπαρασκευάς διά την διαμόρφωσιν τής λειτουργικής θεολογίας. Η βυζαντινή θεολογία έμεινεν ήνωμένη με τās πατερικάς πηγάς. Παρ' όλα αυτά εδημιουργήθῃ μία διαφοροποίησις εις τον τρόπον τής διδακτικής έν σχέσει προς την μυσταγωγίαν. Ο παραδεδομένος κατηγορητικός τρόπος διδασκαλίας αντικαθίσταται με τον μυστικόν εις την περίπτωσιν αυτήν κλασικόν παράδειγμα παραμένει τό φαινόμενον του Διονυσίου του Άρεοπαγίτου, ό οποίος με την σκέψιν του έπηρέασε την κατωπινή θεολογικήν διατύπωσιν εις μεγάλον μάλιστα βαθμόν. Έπειτα ό Μάζιμος ό Όμολογητής άνοίγει τον δρόμον διό την δημιουργίαν μιάς σειράς μυσταγωγικών Ύπομνημάτων· ή σειρά αυτή κλείεται με τό λειτουργικόν έργον του Σπυριδών Θεσσαλονίκης. Η διαδρομή αυτή θά έτηρεάσῃ θεολογικά την λειτουργικήν δομήν και την πνευματικότητα τής λατρείας από τότε και μέχρι σήμερα.

Άς ίδωμεν όμως συνοπτικά τά διάφορα Ύπομνήματα, έπισημαινοντες συγχρόνως τά ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των.

1) Εις τά τέλη του ε' μ.Χ. αιώνος παρουσιάσθησαν εις την Συρίαν ή την Άλεξάνδρειαν τά συγγράμματα τά όποια φέρουν τό όνομα του Διονυσίου του Άρεοπαγίτου⁷. Ο πρῶτος συγγραφεύς των όμως

7. Περί Έκκλησιαστικῆς Ίεραρχίας, PG 3, 369-384. Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Έκκλησιαστική Ίστορία, Αθήναι 1959, σ. 331-332. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Έκκλησιαστική Γραμματολογία, Θεσσαλονίκη 1971, τόμ. Α', σ. 288-292. ΕΛΕΝΗ ΓΑΥΚΑΤΖΗ-

παραμένει άγνωστος· τά έργα αυτά περιέχουν σύστημα μυστικής θεολογίας. Ο μυστικισμός γενικά δέν ζητεί νά κατανοήσῃ τον Θεόν με τον νούν, αλλά νά ένωθῇ μαζί του με τό συναισθήμα. Ο Χριστιανισμός εΐχεν από την άρχήν μυστικά στοιχεία· αυτά όμως ένισχύθησαν έπειτα με τον μοναχισμόν ειδικά εις την Άνατολήν. Ο μυστικισμός είναι είδος θρησκευτικότητας, πρακτικής δηλ. ρυθμισεως των σχέσεων του άνθρώπου προς τον Θεόν· άποτελεί δέ και θεολογίαν διακρινομένην κατά τούτο: ότι χρησιμοποιεΐ και αυτή τό λογικόν· δέν είναι όμως θεολογία τής γνώσεως του Θεού, αλλά τής άγνωσίας του Θεού. Αί κεντρικά ιδέαι των συγγραμμάτων του Διονυσίου είναι ειλημμένα από την πλατωνικήν φιλοσοφίαν και μεμυγμένα με χριστιανικά στοιχεία. Ο Διονύσιος μεταχειρίζεται τά νεοπλατωνικά και τά χριστιανικά στοιχεία κατά τρόπον πρωτότυπον. Ο Θεός είναι εις και άπλος, άλλ' έξ αυτού προεβλήθη ή άγία Τριάς και έξ αυτής προς τό κάτω ή προς τό έξω προεβλήθη ό κόσμος, κυρίως ή ούράνιος και ή επίγειος ίεραρχία. Η επίγειος Ίεραρχία (έπισκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι) διοχετεύει την θείαν γνώσιν και τās θείας δυνάμεις εις την έπίγειον Έκκλησίαν και έτσι την έπαναφέρει εις τον Θεόν. Τέλος τά συγγράμματα του Διονυσίου εσχολίασεν ό Μάζιμος ό Όμολογητής· τό κύρος δέ του Μάζιμου προσέδωσεν εις αυτά την μετέπειτα άκτινοβολίαν των εις τον χώρον τής θεολογικής σκέψεως.

2) Η Μυσταγωγία του Μάζιμου⁸ είναι τό πρῶτον από τά μυσταγωγικά Ύπομνήματα, τά όποια μάς διεφύλαξεν ό χρόνος. Ο Μάζιμος λέγει ότι με την μυσταγωγίαν θά δείξῃ πῶς αϊ άκολουθίαι των συνάξεων τās όποιās τελεί ή Έκκλησία είναι σύμβολα· τελικά όμως άσχολεΐται με την μυστικήν ζωήν. Παρά τό γεγονός αυτό ή Μυσταγωγία είναι πρότυπον Ύπόμνημα και συνέχεια παραδοσιακόν. Πρόκειται διά έργον του στ' μ.Χ. αιώνος, τό όποϊον άφιερούται εις τον Θεόφραστον, κυβερνήτην τής Άφρικής. Είναι έργον τής νεότητός του· διαιρείται εις δύο άνισα μέρη· τό Α' μέρος (κεφ. 1-7) άναφέρεται εις την έννοιαν του συμβολισμού τής Έκκλησίας ως οικοδόμημα και οικοδομή ψυχών· τό Β' μέρος (κεφ. 8-23) παρέχει την πνευματικήν έξήγησιν των άκολουθητών τής εύχαριστιακής λατρείας κατά σειράν έκτυλίξεως. Δέν όμλεει ό ίδιος με τό Ύπόμνημα άλλα μέσφ κάποιου γέροντος ένημερώνει τον άναγνώστην ότι διά τά ίδια θέματα ήσυχολήθη και ό Διονύσιος ό Ά-

ΑΡΒΑΛΕΡ, Η πολιτική ιδεολογία τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήναι 1977, σ. 153-161.

8. Μυσταγωγία περὶ του τίνων σύμβολα τά κατά την άγίαν Έκκλησίαν επί της συνάξεως τελούμενα καθέστηκε, PG 91, 657-718. R. BORNERT, σ. 82-124.

ρεοπαγίτης, κάτω όμως από διαφορετικόν πρίσμα. Ἡ μυσταγωγία διὰ τὸν Μάξιμον δὲν εἶναι μύησις εἰς τὸ μυστήριον τῆς Θ. Λειτουργίας ἀλλὰ εἰσαγωγή εἰς τὸ μυστήριον με βάσιν τὴν Θ. Λειτουργίαν. Διὰ τὴν λειτουργικὴν μύησιν εἰς τὸ μυστήριον γνωρίζει δύο δρόμους: 1) ὁ πρῶτος διέρχεται ἀπὸ τὴν θέωσιν τῆς δημιουργημένης φύσεως· διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ αὐτὴ τὸ πνεῦμα ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν θέωσιν τῆς φύσεως· πρόκειται διὰ τὴν φυσικὴν θεωρίαν. Ἀκολουθεῖ ἡ συμβολικὴ θέωσις, δηλ. ἡ συμβολικὴ θεωρία, καὶ ἔπειτα ἡ εἰσοδος τοῦ πνεύματος εἰς τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ· πρόκειται διὰ τὴν θεολογικὴν μυσταγωγίαν. 2) Ὁ δεύτερος δρόμος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὰ ἱερά βιβλία· πρόκειται διὰ τὴν ἀγιογραφικὴν μυσταγωγίαν· αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὴν πνευματικὴν ἔννοιαν τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ προβάλλει τὸ βαθύτερον νόημα τῶν γεγραμμένων. Μετὰ ὀλίγα λόγια ὁ Μάξιμος γνωρίζει τριπλῆν μύησιν εἰς τὸ μυστήριον· 1) τὴν λειτουργικὴν, 2) τὴν κοσμικὴν, καὶ 3) τὴν ἀγιογραφικὴν μυσταγωγίαν, αἱ ὁποῖα μέσα ἀπὸ διαφόρους δρόμους ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἕνα καὶ μοναδικὸν μυστήριον: τὴν κατέληξιν τοῦ Θεοῦ. Τελικὰ ἡ *Μυσταγωγία* δὲν εἶναι μία ἀπλὴ περιγραφή τῶν στοιχείων τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἀπὸ τὴν σὺναξιν τῆς Ἐκκλησίας κρατεῖ μόνον ὁ, τι τοῦ προσφέρεται διὰ νὰ κάμῃ πνευματικὰς πηγήσεις. Ἔτσι παρουσιάζει μίαν μόνον εἰκόνα, μερικὴν μάλιστα, τῆς Θ. Λειτουργίας ὅπως αὐτὴ ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἐπαρχίαν του. Παρὰ τὸ γεγονός τοῦτο ἡ *Μυσταγωγία* εἶναι ἡ πλέον σπουδαία λειτουργικὴ μαρτυρία τοῦ 5' μ.Χ. αἰῶνος· αἱ πηγαὶ τῆς ὁμοῦ φθάνουν μέχρι τὸν 8' μ.Χ. αἰῶνα. Κατὰ τὸν Μάξιμον ὁ ἐπίσκοπος πρῶτισταται κατὰ τὴν τέλεισιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Εἰσέρχεται εἰς τὸν ναὸν ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς πιστοὺς (μικρὰ εἰσοδος). Παραλείπεται τὸ τρισάγιον. Εἰσερχόμενος ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸ ἄγιον βῆμα ἀνέρχεται εἰς τὸν θρόνον καὶ λέγει· εἰρήνη ὑμῖν· καὶ δέχεται τὴν ἀπάντησιν· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου. Ἀκολουθοῦν τὰ ἀναγνώσματα· δύο ἀπὸ τὴν Π.Δ. — ἕνα ἀπὸ τὸν Νόμον καὶ ἕνα ἀπὸ τοῦς Προφῆτας — καὶ ἕνα ἀπὸ τὴν Κ.Δ., ὁ Ἀπόστολος. Πρὶν ἀπὸ κάθε ἀνάγνωσμα λέγεται τὸ εἰρήνη πᾶσι καὶ ἔπειτα ἕνα ᾠσμα. Μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Εὐαγγελίου ὁ ἐπίσκοπος κατέρχεται ἀπὸ τὸν θρόνον καὶ οἱ ἱερεῖς προτρέπουν τοὺς κατηχομένους νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ νὰ ἀρχίσῃ ἡ Θ. Λειτουργία. Ἐπειτα ἡ μεγάλη εἰσοδος· ἀκολουθεῖ ὁ ὁσπασμὸς τῆς εἰρήνης· τὸ Χερουβικὸν δὲν ἀναφέρεται· ἀπαγγέλλεται τὸ σύμβολον τῆς πίστεως· χωρὶς νὰ κἀν σχολίον διὰ τὴν ἀναφορὰν, ὁμιλεῖ διὰ τὸν τρισάγιον Ὑμνον καὶ τὸ Πάτερ ἡμῶν. Τέλος, χωρὶς νὰ παραθέσῃ ἄλλας σημειώσεις ἐρχεται εἰς τὸ Κοινωνικόν. Γενικῶς ἤμποροῦμε νὰ εἰπωμεν

ὅτι ἡ μυσταγωγία εἶναι μία ἐπιστημονικὴ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἐγράφη ἀπὸ μοναχὸν διὰ μοναχούς, διὰ τὸν λόγον ὅτι αὐτοὶ θεωροῦνται πλέον εὐαίσθητοι εἰς τὰς μυστικιστικὰς ἐξηγήσεις τῆς Θ. Λειτουργίας.

3) Κατὰ τὸν ἑαῖωνα ἐκυκλοφόρησεν ἡ *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*, ἡ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὸν Πατριάρχην Γερμανόν⁹. Εἶναι ἔργον τὸ ὁποῖον ἔγινεν εὐχαριστικῶς ἀποδεκτὸν ἀπὸ τὸ εὐρὸ κοινόν. Πρόβλημα ὁμοῦ δημιουργεῖ ὁ συντάκτης του. Ἡ ὑπαρξὶς δύο Πατριαρχῶν μετὰ τὸ ἴδιον ὄνομα, οἱ ὁποῖοι ἐξήσαν εἰς διαφορικὰς ἐποχάς, ἐγέννησεν, τὸ πρόβλημα τοῦ συντάκτου. Ἔτσι ἄλλοι δέχονται ὡς συντάκτην τοῦ ἔργου τὸν Γερμανὸν Α', ὁ ὁποῖος ἐξήσε τὸν 7' μ.Χ. αἰῶνα, καὶ ἄλλοι τὸν Γερμανὸν Β', ὁ ὁποῖος ἐξήσε τὸν 18' μ.Χ. αἰῶνα. Δίπλα εἰς τὰς ἐκδοχὰς αὐτὰς ἐρχεται νὰ πάρῃ θέσιν ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία θέλει τὸ κείμενον αὐτὸ ἔργον ἄλλοτε τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ ἄλλοτε τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὸν Μ. Βασίλειον. Τὸ θέμα τοῦ συντάκτου ὁμοῦ ἀκόμη συζητεῖται: Ἡ συζήτησις, τέλος, κλίνει ὑπὲρ τοῦ Γερμανοῦ τοῦ Α' (733).

Ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* παρουσιάζει τὴν ἐπεληθούσαν ἐν τῷ μεταξῷ ἀλλαγὴν εἰς τὴν δομὴν τῆς Θ. Λειτουργίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Μαξίμου μέχρι τοὺς χρόνους τοῦ Γερμανοῦ. Ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ ἔγκεται εἰς τὴν ἑναρξιν τῆς Θ. Λειτουργίας· προστίθεται ἡ προσκομιδὴ εἰς τὴν πλέον ἀπλῆν τῆς μορφῆν καὶ τὰ ἀντίφωνα. Μαρτυρεῖται ἡ πρόθεσις, ἡ ὁποία συνδέεται μετὰ τὴν μεγάλην εἰσοδὸν· ἡ προσκομιδὴ σχετίζεται μετὰ τὴν Π.Δ. καὶ ἡ πρόθεσις μετὰ τὴν Κ.Δ. Σημειώωνται ἐπίσης τὰ ἀντίφωνα καὶ παρατίθεται ἡ χρῆσις τῶν ψαλμῶν 92,1 καὶ 94,6. Τὸ δεύτερον ἀντίφωνον ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν Ὑμνον: «Ὁ Μονογενής...». Πρόκειται διὰ τὴν πρώτην μαρτυρίαν τοῦ ὕμνου μέσα εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν. Ὁ τρισάγιος ὕμνος θεωρεῖται ὕμνος τῆς εἰσοδου. Ἀναφέρεται ἔπειτα ἡ χρῆσις τοῦ ἀέρος, δηλ. πότε καλύπτεται τὰ τίμια δῶρα (ἐναπόθεσις) καὶ πότε τὰ ἀποκαλύπτεται (πρὸ τῆς ἀναφορᾶς). Ἀλλαγαὶ παρουσιάζονται εἰς τὴν ἐκφώνησιν τῆς ἐκτενοῦς καὶ μετὰ τὴν εὐλογία τῆς ἐναρξέως τῆς ἀκολουθίας τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἔπειτα ἀπὸ κάθε ἀντίφωνον ἀκολουθεῖ αἴτησις, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ὁ λειτουργὸς ἀναγινώσκει μυστικὰ τὰς σχετικὰς διὰ τὴν περίστασιν εὐχὰς. Τέλος ἀναφέρει τὴν χειρονομίαν πρὸ τῆς προσκομιδῆς. Μετὰ δὲν γὰ λόγια ἡ Θ. Λειτουργία εἰς τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 7' μέχρι τοῦ 17' μ.Χ. αἰῶνος ὑπέστη βασικὰς ἀλλαγὰς.

Ἡ Θ. Λειτουργία κατὰ τὸν Γερμανὸν εἶναι ἡ παρουσίασις τοῦ πάθους, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Ἐν τούτοις ὀρισμένα στοιχεία τῆς ἐνθυμίζουσιν τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ Χριστοῦ. Συνάμα εἶναι ἡ ἀνάμνησις τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως· ὀλοκληρώνει τὰ πρόσωπα τῆς Π. Δ.: εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς οὐρανόθεν Λειτουργίας. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀξιοποιεῖ τὰς διαστάσεις τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας μετὰ ἄλλα λόγια. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ Ὑπομνήματος αὐτοῦ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ ἱστορικά ἐπίπεδα τοῦ σωτηριώδους σχεδίου τοῦ Θεοῦ. Αἱ εἰδικαὶ ἔννοιαι αἱ ἀνταποκρινόμεναι εἰς ὀρισμένα λειτουργικὰ στοιχεία εἶναι μᾶλλον δευτερεύουσαι· ἀεῖζουσιν μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ γενικὸν πλάνον, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετοῦν: Ἀποχωρισμένα ἀπ' αὐτὸ χάνουσιν τὴν ἀξίαν των.

Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Γερμανοῦ συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως· ἐπιμένει εἰς τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας καὶ σχετίζει τὰ διάφορα λειτουργικὰ δεδομένα μετὰ τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὴν πράξιν ὁμοῦ προηγεῖται ἡ ἱστορία καὶ ἀκολουθεῖ ἡ θεωρία. Εἰς τὸ σημείον αὐτὸ ἐρχεται εἰς ἀντίθεσιν μετὰ τὴν μυσταγωγίαν τοῦ Μαξιμίου, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν ἀλεξανδρινὴν μυσταγωγικὴν παράδοσιν.

4) Μεταξὺ τῶν Ὑπομνημάτων ἀριθμεῖται καὶ ὁ *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων* ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Πατριάρχην Σωφρόνιον¹⁰. Τὸ ἔργον αὐτὸ δὲν ἐγράφη ἀπὸ τὸν Σωφρόνιον, ἀλλὰ ἀπεδόθη εἰς αὐτὸν ἀπὸ τὸν πρωτεκδότῃν του Α. Μαί. Ἡ γνησιότης τοῦ ἔργου ἔγινεν ἀντικείμενον μελέτης τοῦ Ν. Κρασνοσελ'τον, ὅστις κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ἐγράφη ἀπὸ τὸν Σωφρόνιον τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ καὶ ὅτι κακῶς ἀπεδόθη εἰς αὐτόν· Εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται δι' ἔργον τοῦ ἱβ' μ.Χ. αἰῶνος τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς πρότυπον τὸ ἔργον τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδων. Ὁ σ. προτοῦ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἀναλύσῃ τὴν Θ. Λειτουργίαν, ὅπως ὑπόσχεται εἰς τὴν ἀρχὴν, προβαίνει εἰς τὴν ἀνάλυσιν ὀρισμένων βασικῶν ἐννοιῶν π.χ. Ἐκκλησία, κόγχη, σύνθρονον. κ.λ.π. Ἐπειτα ἀναλύει τὸν συμβολισμὸν τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Λειτουργίας· συνεχίζει μετὰ τὴν σημασίαν τῶν ἐμφῶν τοῦ ἱερέως, τοῦ διακόνου, τῆς κοῤῥας, τῆς προσφορᾶς, τῆς προθέσεως, τὴν ὁποῖαν ταυτίζει μετὰ τὸ σπήλαιον τῆς Βηθλεὲμ. «Οὕτω τοιγαροῦν ἀφίεται τὸ θεῖον σῶμα ἐν τῇ προθέσει ὡσπερ ἐν Βηθλεὲμ, ἐνθα γεγένηται ὁ Χριστός»· ὁ-

10. PG 87,3, 3982-4002. ΕΥΑΓ. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, Ἀθῆναι 1975, σ. 279.

μοῦ δὲ καὶ ὡς ἐν τῇ Ναζαρέτ, ἡ ὡς ἐν τῇ Καπερναοῦμ καὶ ἄπλως εἰπεῖν τὸν τριακονταετῆ χρόνον τὸν πρὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς διατριβῆς ἢ πρόθεσις ἀποπληροῦ». Ἐν συνεχείᾳ ἀναλύει μίαν μίαν τὰς κινήσεις τοῦ ἱερέως διὰ νὰ προβῇ ἔπειτα εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς Θ. Λειτουργίας ἀρχίζων ἀπὸ τὸν καιρὸν καὶ παραθέτων διαφόρους συμβολικὰς ἀναφορὰς. «Χρὴ δὲ γινώσκειν ὅτι ἐν ἀρχῇ πάσης ἐωθινής τε καὶ λυγνικῆς τελετῆς, πρῶτον τῆς Παλαιᾶς ψάλλονται οἱ ψαλμοί, εἶτα τῆς νέας χάριτος ἔσματα, ἵν' ἔχοιεν εἰδέναι πάντες, ὡς εἰς καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς καὶ δεσπότης ἐστὶν ὁ ταῦτα κακεῖνα νομοθετήσας Χριστός». Κατόπιν ὁμιλεῖ διὰ τὸ Α' ἀντίφωνον, τὸ ὁποῖον ψάλλεται μετὰ τὴν ἑσπέρην καὶ καταλήγει μετὰ τὸ «ταῖς πρεσβείαις τῆς θεοτόκου»· τὸ Β' ἀντίφωνον λήγει μετὰ τὰς πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου» καὶ ἔπεται τὸ τροπάριον ὁ «Μονογενῆς», ὁ «στὰρ τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ ἐμπροσθέντα». Ἀκολουθεῖ ἡ εἰσοδος μετὰ εὐαγγέλιον, τὴν ὁποῖαν παραλληλίζει μετὰ τὴν ἐπί τοῦ Ἰορδάνου ἀνάδειξιν τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν». Συγχρόνως ὁμιλεῖ μετὰ τὸν τρόπον γίνεται ἡ εἰσοδος (ὁ διάκονος βασιτάζει τὸ εὐαγγέλιον καὶ ὁ ἱερεὺς ἀκολουθεῖ ἐνῶ προπορεύονται κηρία). Ἀκολουθεῖ τὸ εἰσοδικόν, ὁ τρισάγιος ὕμνος, ὁ ἀπόστολος καὶ τὸ εὐαγγέλιον, αἱ εὐχαὶ καὶ αἱ αἰτήσεις μέχρι τοῦ χειρουργικοῦ ὕμνου, αἱ ὁποῖαι ὑπεμφαίνουσιν «τὴν ἐπὶ τρισὶ χρόνοις διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ τὴν πρὸς τὸ ἅγιον βάπτισμα εὐτρεπισμένον κατὰ τὴν ἑσπέρην», τὸ «ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου» καὶ ἀρχεται ὁ χειρουργικὸς ὕμνος. Ἐντὸς τοῦ βήματος γίνεται ἡ προσκομιδὴ παρὰ τὸ σκευοφυλάκιον. Ἡ Μ. εἰσοδος γίνεται προπορευόμενον τοῦ ἀρχidiaκόνου κρατούντος τὸ ἄμφορον. Τὸ Ὑπόμνημα σταματᾷ ἐδῶ, διότι τὸ ὑπόλοιπον κείμενον δὲν ἐσάθη.

Σχολιάζοντες τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ ἠμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν ὅτι πρόκειται διὰ μίαν λεπτομερῆ τυπικὴν διέταξιν τῆς Θ. Λειτουργίας ἐμπλουτισμένην μετὰ πλῆθος συμβολικῶν ἐννοιῶν τοῦ ἱβ' μ.Χ. αἰῶνος, πολλὰς μάλιστα φορὰς ὑπερβολικὰ παραφορτωμένων. Φαίνεται ὅτι πρόκειται διὰ μίαν Κωνσταντινουπολιτικὴν τάξιν, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο μετὰ μεγαλοπρέπειαν. Ὁ σ. τῆς ἔχει ἐπ' ὄψει τοῦ τῶς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· δὲν ἀγνοεῖ συνάμα καὶ τὴν προηγουμένην, τὴν ὁποῖαν ἀποδίδει ἄλλοτε εἰς τὸν Ἰάκωβον, ἄλλοτε εἰς τὸν Πέτρον ἡ ἀκόμη καὶ εἰς ἄλλους. Εἰς τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἡ τυπικὴ διέταξις τῆς Θ. Λειτουργίας εἶναι ὀλοκληρωμένη· τελεῖται μέσα εἰς τὸν ναὸν καὶ μάλιστα μετὰ τὴν συμμετοχὴν τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης. Κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Λειτουργίας πρωτοστατεῖ ὁ ἀρχιερεὺς· σημαντικὸν ρόλον διαδραματίζει καὶ ὁ ἀρχidiaκόνος. Μετὰ ὀλίγα λόγια πρόκειται διὰ μίαν ἐρμηνευτικὴν προστάθειαν, ἡ ὁποία συνεχίζει τὴν

συμβολικήν ἀνάλυσιν τῆς Θ. Λειτουργίας χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

5) *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ γνωμένων συμβόλων καὶ μυστηρίων* τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων¹¹. Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι ὀλιγότερον γνωστὸν ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Γερμανοῦ. Πρόκειται διὰ μίαν καθολικὴν ἐξήγησιν τῶν συμβόλων καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Λειτουργίας. Ὁ σ. ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κλῆρον διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν σκοπὸν τῶν τελουμένων μυστηρίων. Φαίνεται μάλλον ὡς ποιμαντορικὴ ἐγκύκλιος ἐνὸς Ἐπισκόπου πρὸς τὸν κλῆρὸν του.

Ἡ *Προθεωρία* διακρίνεται ἀπὸ τὴν μυσταγωγίαν εἰς τοῦτο: ὅτι προωριζέτο διὰ μοναχοῦς· καὶ ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* διότι ἀνεφέρετο εἰς τὸ σύνολον τῶν πιστῶν. Ζήτημα ἐγεννήθη διὰ τὸν χρόνον καὶ τὸν συγγραφέα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, διότι τοῦτο διεσάθη εἰς δύο διαφορετικὰς μορφάς· μίαν σύντομον καὶ μίαν μακροσκελῆ. Ἡ πρώτη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων καὶ ἡ δευτέρα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων. Ἡ ἔρευνα τελικὰ ἐποθετέησε τὸ κείμενον γύρω εἰς τὸ 1055-1063 μ.Χ. Οἱ ἐπίσκοποι Ἀνδίδων ἐξ ἄλλου χρονολογικὰ δὲν ἀπέχουν καὶ πολὺ μεταξὺ τῶν· ὁ ἕνας θεωρεῖται διάδοχος τοῦ ἄλλου. Πιθανώτερος συγγραφεὺς φαίνεται ὁ Νικόλαος· ὁ Θεόδωρος ὅμως πρέπει νὰ ἔκαμε νέαν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου καὶ διὰ τοῦτο τελικὰ ἐπεβλήθη καὶ καθιερώθη.

Πηγαὶ τῆς *Προθεωρίας* θεωροῦνται ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἡ *Μυσταγωγία* τοῦ Μαξίμου, ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Γερμανοῦ. Ἐκτὸς αὐτῶν παρουσιάζεται καὶ τὴν ζωντανὴν ἐπίδρασιν τῆς παραδόσεως. Ὁ σ. χρησιμοποιοῖ τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνόν, τὸν Μ. Βασίλειον (*Περὶ βαπτίσματος*). Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων ὁ Γρηγόριος παραθεωρεῖται καὶ μαζί του χάνεται τὸ πλῆθος τῶν ἀναφορῶν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων. Ἡ *Προθεωρία* εἶναι δεῖγμα τῆς θεολογικῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία δὲν φημίζεται διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ἀλλὰ διὰ τὴν προσκόλλησιν τῆς εἰς τὴν παράδοσιν παρουσιάζει τὴν πρᾶξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὸ κείμενον εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἐπίδρασις τοῦ τυπικοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας· περιγράφει μίαν ἀρχιερατικὴν ἀκολουθίαν. Σκοπὸς τοῦ σ. εἶναι νὰ παρουσιάσῃ τὸ πάθος, τὸν θάνατον, τὴν ἀνάστασιν, τὰς ἰδιωτικὰς καὶ δημοσίας ἐκδηλώσεις τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἱστορικὸς συμβολισμὸς χάνει τὴν

11. PG 140, 417-468. R. BORNERT, σ. 181-206.

σημασίαν του μέσα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ σ. εἶναι ἡ συσχέτισις τῆς Θ. Λειτουργίας μετὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ Κυρίου. Ἡ *Προθεωρία* ἐπιμένει εἰς τὴν πολλαπλῆν ἔννοιαν τοῦ συμβόλου καὶ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσιν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου· εἶναι δηλ. συνέχεια τῆς ἀλεξανδρινῆς παραδόσεως.

6) *Ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας* τοῦ Νικολάου Καβάσιλα¹². Μετὰ τὸ ἔργον αὐτὸ ἡ βυζαντινὴ μυσταγωγία φθάνει εἰς τὸ ἀπόγειόν της. Ὁ 18^{ος} αἰώνας δείχνει τὴν ἔξαρσιν τῆς θεολογικῆς καὶ λειτουργικῆς σκέψεως τῆς βυζαντινῆς θεολογίας. Σκοπὸς τοῦ Ν. Καβάσιλα εἶναι νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν κόσμον τὸ γεγονός τῆς ἐνανθρωπήσεως, τῆς Θ. Οἰκονομίας· νὰ τὴν καταστήσῃ ὀρατὴν διὰ νὰ ἀγιασθοῦν αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τοῦ λειτουργικοῦ συμβολισμοῦ ὁ Ν. Καβάσιλας καθιστᾷ τὴν ἱστορίαν βάσιν τῆς θεωρίας. Ἔτσι παρουσιάζει εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν κληρονομίαν τῆς ἐξηγητικῆς μεθόδου καὶ τὴν ἀντιοχειακὴν μυσταγωγίαν. Ὁ Ν. Καβάσιλας παρουσιάζει οἰκειότητα μετὰ τὴν ἄγιαν Γραφήν· τὴν χρησιμοποιοῖ κατὰ λέξιν καὶ κατὰ πνεῦμα· πάρα πολλὸν χρησιμοποιοῖ τὸ ψαλτήριον διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν Θ. Λειτουργίαν, ἡ ὁποία τοῦ δίδει μάλιστα χριστιανικὸν ἢ εὐχαριστηριακὸν περιεχόμενον· ἀκολουθοῦν οἱ συνοπτικοὶ καὶ ὁ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης μαζί μετὰ τὰς ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἀπὸ τοὺς πατέρας προτιμᾷ ἰδιαίτερος τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην καὶ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον. Ἀπὸ τὰ μυσταγωγικὰ Ὑπομνήματα χρησιμοποιοῖ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Γερμανοῦ, διότι θεωρεῖ τὴν Θ. Λειτουργίαν ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία δὲν ἐπεκτείνεται εἰς τὰ θαύματα, ἀλλὰ περιορίζεται εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν. Εἰς ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπὶ τοῦ Ν. Καβάσιλα ὁ Ἡσαχασμός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἄλλωστε τόσον ἐμφανὲς εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς Θ. Λειτουργίας του. Τὸ μυσταγωγικὸν Ὑπόμνημα τοῦ Ν. Καβάσιλα τοποθετεῖται εἰς τὸ σταυροδρόμιον πολλῶν καὶ ποικίλων ἐπιδράσεων, χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτάς· σχετικῶς μετὰ τὴν ἱστορίαν τῆς λατρείας τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν διεμορφώθη ἡ βυζαντινὴ Θ. Λειτουργία.

Ἡ *Ἐρμηνεία τῆς Θ. Λειτουργίας* τοῦ Ν. Καβάσιλα παρουσιάζεται πραγματικῆ. Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Ν. Καβάσιλα τονίζει περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα τὴν ἀξίαν τῆς μυστηριακῆς καὶ λειτουργικῆς σημασίας·

12. PG 150, 367-492. R. BORNERT, σ. 215-244. SEVERIEN SALAVILLE, *Nicolas Cavasilas. L'explication de la divine liturgie*, Paris 1967, τόμ. 4 bis (Sources Chrétiennes).

σχετικώς με τὸν συμβολισμὸν τῶν ἀκολουθιῶν προβάλλει τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας πλεόν συστηματικῶς καὶ περισσώτερον ἑντόμως. Ὁ μυστηριακὸς ρεαλισμὸς τοῦ Ν. Καβάσιλα ἀποβλέπει εἰς τὴν πρακτικὴν καὶ παιδαγωγικὴν χρῆσιν τῶν ἀκολουθιῶν· δὲν παραγνωρίζει τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν πρὸς ὄφελος τῆς τυπολογίας· ἐπιμένει εἰς τὸν ρόλον τῆς προσευχῆς καὶ τῶν τελετῶν· αἱ προσευχαὶ προσανατολίζουν τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν Θεόν, ἡ ψαλμοδία ἐπιδιώκει τὴν ἐκμείωσιν τῆς εὐσπλαγγίας του· τὰ ἀναγνώσματα ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του. Εἶναι δηλ. τὰ μέσα καὶ ἡ προετοιμασία τῶν πιστῶν διὰ τὴν καθάγιασιν τοῦ μυστηρίου. Συμμετοχὴ εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν σημαίνει ἀνακάλυψιν καὶ κατανόησιν τῶν λόγων καὶ τῶν κινήσεων αἱ ὁποῖαι πλασιάζουσιν καὶ πλουτίζουν τὴν ἀκολουθίαν της.

Ἡ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Ν. Καβάσιλα εἶναι ἔργον ἑνὸς καλλιεργημένου οὐμανιστοῦ, ἑνὸς θεολόγου καὶ συνάμα μυστικοῦ θεολόγου ὁ ὁποῖος ἀφομοίωσε τὴν παράδοσιν καὶ ἐκυριάρχησεν εἰς τὴν ἐποχὴν του, χωρὶς νὰ χάσῃ τὴν δημιουργικὴν του συγχρόνως ἐλευθερίαν.

7) Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης¹³. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἐν συγκρίσει με αὐτὸ τοῦ Ν. Καβάσιλα θεωρεῖται ἄγνωστον· παρὰ τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ Συμεὼν ἔδωσε νέαν ὄθησιν εἰς τὴν λειτουργικὴν πνευματικότητα τῆς ἐποχῆς του. Ἐκληρονόμησε μίαν παράδοσιν καὶ τὴν ἔμειξε με τὴν προσωπικὴν του ἐμπειρίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μυστήριον τῆς τελέσεως τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ὁ Συμεὼν συνέχισε τὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν καὶ ἐπιτυχάνει νὰ δημιουργήσῃ μεγάλον ἔργον στηριζόμενον εἰς τὸν ἐκλεκτισμὸν του. Τὸ ἔργον τοῦ Συμεὼν παρουσιάζεται παραδοσιαρχικόν· ὁ Συμεὼν συγκεντρώνει τὸ ὄλικόν τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὸ ἐπεξεργάζεται· ἡ Θ. Εὐχαριστία παρουσιάζεται ὡς συνέχισις τῆς ἐνανθρωπήσεως· ἡ τυπολογία τοῦ Συμεὼν εἶναι ἐπιηρεασμένη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ· διὰ τὸν Συμεὼν ἡ τυπολογία εἶναι ἡ παράστασις τοῦ μυστηρίου. Τὸ μυστήριον αὐτὸ γίνεται φανερόν μέσα εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν, ὅπου με σύμβολα δεικνύει τὰς ἐνεργείας τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, διότι ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας. Ἡ τυπολογία τοῦ Συμεὼν εἶναι παραδοσιαρχική.

Τὸ μυστηριακὸν καὶ λειτουργικὸν δτοιχεῖον εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Συμεὼν ἔχει τέσσερας διαστάσεις· τὸ μυστήριον προεικονίζεται εἰς

τὴν Π. Δ., ἐκδηλώνεται με τὸν Χριστόν, εἶναι παρὸν μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν καὶ τελειοῦται εἰς τὴν οὐρανίον Ἱερουσαλήμ. Ὁ Συμεὼν, τέλος, κλείει τὴν πορείαν τῆς βυζαντινῆς μυσταγωγίας.

Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν προεκλήθη ἀπὸ τὰς κατὰ καιροὺς ἐρωτήσεις τὰς ὁποίας τοῦ ἀπηύθυναν οἱ κληρικοί τῆς ἐπισκοπῆς του. Ὁ σκοπὸς τοῦ Συμεὼν ἦτο πρακτικὸς καὶ μάλιστα «τὸ εἶρηκέναι τῶν χρησίων καὶ ἀναγκαίων καὶ πρὸς ὀφέλειαν συντεινόντων, εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ ἡμῶν τῶν ταπεινῶν σωτηρία». Διὰ τοῦτο αἱ ἀπαντήσεις του παρουσιάζουσιν ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτήρα. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸν Συμεὼν νὰ διατηρῆ εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον τὴν ἔκθεσίν του, ἄλλοτε θεολογῶν καὶ ἄλλοτε ἀναζητῶν τὴν ἱστορικὴν ἀφετηρίαν τῶν λειτουργικῶν τύπων ἢ συγκρίνων αὐτοὺς πρὸς παλαιότερους ἢ πρὸς ἄλλας παρὰλλήλους λειτουργικὰς μορφάς.

Πηγὰς διὰ τὸ λειτουργικὸν ἔργον του ὁ Συμεὼν ἐχρησιμοποίησε τὴν ἄγιαν Γραφήν καὶ τοὺς πατέρας. Ἀπὸ τοὺς πατέρας συμπαθεῖ τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, τὸν Μ. Βασίλειον, τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, τὸν Ἀμβρόσιον, τὸν Γρηγόριον Διάλογον, τὸν Γερμανὸν Κωνσταντινουσίτην, τὸν Μαξίμον τὸν Ὁμολογητὴν, τὸν Γερμανὸν Κωνσταντινουπόλεως, τὰς Διατάξεις τοῦ Κλήμεντος, τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, τὸν Ἰωάννην τῆς Κλίμακος, τὸν ἀσκητὴν Νικηφόρον, τὸν Διάδοχον Φωτικῆς, τὸν Συμεὼν τὸν νέον Θεολόγον, τὸν Κάλλιστον καὶ Ἰγνάτιον Ξανθόπουλον, τὸν Πέτρον Ἀλεξανδρείας, τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον, τὸν μάρτυρα Εὐστράτιον καὶ τὸν Παχῶμιον.

Κατὰ τὴν παράθεσιν τῶν λειτουργικῶν στοιχείων ὁ Συμεὼν ἀναφέρει εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν καὶ τὴν θαυμάζει. Ἡ πράξις τῆς Βασιλευποῦσης διὰ τὸν Συμεὼν εἶναι ὑπεράνω πάσης ἄλλης τυπικῆς διατάξεως· τὴν συνδέει με τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν διὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀρχαιότητά της πρῶτον καὶ κατόπιν υπογραμμίζει ὅτι αὐτὴ ἐπεκυρῶθη ἀπὸ τοὺς πατέρας καὶ τὰς Συνόδους· αἱ ὑπόλοιποι περιοχαὶ πλουτίζουν τὸ τυπικὸν τῶν ἀνταλῶσαι στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσαν. Ὁ Συμεὼν χρησιμοποιοῖ τὴν συμβολικὴν καὶ μυστικὴν θεολογίαν τὴν ὁποῖαν καθιέρωσεν ἡ λειτουργικὴ παράδοσις με μυσταγωγικά ὕπομνήματα. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ Συμεὼν ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν Κ. Δ. καὶ μέσα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων, τῶν πατέρων καὶ τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας καταλήγει εἰς τὸν Ἡσαχασμόν. «Ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας τὰ ἱερὰ κεί-

13. PG 155, 176-750. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 115-141. R. BORNERT, σ. 245-263.

μενα και ταυτα ἔχων ὡς ὀδηγὸς ὑπομνηματίζει και συστηματικῶς ἐρμηνεύει αὐτά. Σητηρίζομενος δὲ εἰς παλαιότερους ὑπομνηματιστάς, δὲν ἀκολουθεῖ και τὴν βασικὴν ἐκάστου ἀρχὴν, ἀλλὰ παραλλήλως παραθέτει τὰς διαφορὰς εἰς ἐκάστην περίστασιν ἐρμηνείας, ἰδίως ἢ ξένας, ἀδιαφορῶν ἂν οὕτω δημιουργεῖται ποιά τις σύγχυσις και ἀπόλλυται ἢ βασικὴ ἐκάστου τούτων ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ. Τοῦτο ὁμως προφυλάσσει τὸν Συμεῶν ἀπὸ τὰς ἐκ τῶν προτέρων ἐσηματισμένας θεωρίας, αἱ ὁποῖαι, ἂν και ὀρθαί, ἐγίνοντο αἰτία ἐξεζητημένων ἐνίοτε συμβολισμῶν, ὀφειλομένων εἰς τὴν ἐκδηλον προσπάθειαν τῶν διαφορῶν συμβολιστῶν, ὅπως υπαγάγον τὰς ἐπὶ μέρους λειτουργικὰς πράξεις εἰς γενικὰς αὐτῶν ἀρχάς. Κατὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ μιᾶς ἐνιαίας κατευθυντηρίου ιδέας εἰς τὸν Συμεῶν, ἀλλὰ περὶ πολλῶν, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις τῶν πηγῶν αὐτοῦ και πρὸς τὰς εἰς ἐκάστην ἐπὶ μέρους λειτουργικὴν πράξιν διδομένας ἐπ' αὐτοῦ ἐννοίας»¹⁴.

8) *Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας* τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ¹⁵. Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι τὸ τελευταῖον εἰς τὴν σειράν τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων· ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ δεῖξῃ εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν ἀνάγκην τῆς προσευχῆς και «πόσον ἡδέα ἐστὶν ἢ ἐν καρδίᾳ συνεχῆς και ἄπαυστος ἰησοῦ μνήμη, και ὃ ἐξ αὐτῆς γινόμενος ἄρρητος φωτισμός». Ἡ διαρκὴς αὐτῆ προσευχὴ γίνεται μέσα εἰς τὸν ναὸν και προσδιορίζεται ἀπὸ βασικά χρονικά διαστήματα· τὰ διαστήματα αὐτὰ εἶναι ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν και καλύπτουν τὴν νυχθημέρον προσευχὴν τῶν πιστῶν. Ὁ Μᾶρκος Εὐγενικός ἀρχίζει νὰ σχολιάζῃ τὸν χρόνον τῆς προσευχῆς ἀπὸ τὸ Μεσονυκτικὸν μέχρι τὸ Ἀπόδειπνον. Τὸ Ὑπόμνημα τοῦτο διέπεται ἀπὸ τὸν σχετικὸν λειτουργικὸν συμβολισμόν. Εἰς κάθε μίαν χωριστὰ ἀκολουθίαν ἀναλύει τὸ τυπικὸν τῆς μέρους και κάμνει τοὺς σχετικὸς συμβολικοὺς και τυπολογικοὺς συλλογισμοὺς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν βάσιν τὴν Π. Δ. και τὴν καινοδιαθηκικὴν πράξιν. Εὐρισκόμεθα ἐμπρὸς εἰς μίαν πλέον καθωρισμένην τυπικὴν διάταξιν τῆς νυχθημέρου προσευχῆς, ἢ ὅποια ἀρχίζει μετὰ τὸ Μεσονυκτικὸν ἀκολουθεῖ δ' Ὁρθρος, ἔπονται οἱ Α', Γ', Στ' ὄραι, παρεμβάλλεται τὸ μεσημέρι μία ἀκολουθία πρὸς τιμὴν τῆς Παναγίας, κατ'ἀκολουθοῦν ἢ Θ' ὄρα, ὃ Ἐσπερινὸς και τέλος ὃ ἡμερονύκτιος αὐτὸς κύκλος κλείει μετὰ τὸ Ἀπόδειπνον.

¹⁴ Ὁ Μᾶρκος Εὐγενικός ἐπισημαίνει τὸν σκοπὸν τῶν ἐκφωνήσεων

14. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, σ. 128-129.

15. PG 160, 1163-1194.

τοῦ ἱερέως· λέγει μάλιστα ὅτι ἔχουν σκοπὸν «τὰ τε ἄλλα τὰ περὶ Θεοῦ ὑμνούμενα ἐξαγγέλλειν, ἐνίοτε δὲ και δοξολογεῖν ἐπ' αὐτοῖς λαμπρῶ τῆ φωνῆ, τοῦ ἱερέως, ἂν εἴη, τοῦ τῆς θεαρχικῆς δικαιοσύνης ὑποφύτου, φησὶ Διονύσιος ὃ πολλὸς τὰ θεῖα. Τὰ μὲν οὖν αἰτήματα κοινῆ σὺν τοῖς ἄλλοις ἢ μόνος ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἐκείνων ἔδόντων εἶσθεν ἐκτελεῖν, ἐπὶ δὲ τοῖς ἀκροτελευτήτοις αὐτὸς ἀνακρούεται μόνος μεγάλη φωνῆ, πρὸς Θεὸν μὲν ἀποτεινόμενος, εἰς ὃν δῆπου και ἡ εὐχὴ, διδάσκων δὲ ἡμῶς τὰς αἰτίας, ἐξ ὧν ἀκουσθῆναι μέλλομεν, εἰς ὑπόθεσιν ταπεινοφροσύνης ἅμα και ἐλπίδος βεβαίως». Ἐπὶ πλέον παρατηρεῖ· «Ἀπόκρισιν οὖν τινα θεῖαν εἰκονίζει τοῖς αἰτουμένοις ἢ τοῦ ἱερέως φωνῆ, και πληροφορίαν ἐμβάλλει ταῖς τῶν νοσούντων ψυχαῖς, ἅμα δὲ και κοινωνεῖ τρόπον τινὰ τῶν ἡμετέρων φῶδων, δι' ὧν ἐκφωνεῖ και ἡμεῖς αὐθις αὐτῶ τῶν εὐχῶν, ἐν οἷς ὑπέχομεν ἐκφωνοῦντι τὰ ὄσα σιγῆ, και προσεπιφωνοῦμέν γε τό, "Ἀμήν"». Τέλος διδὲ ἐρμηνείαν διὰ τὰ τροπάρια, τοὺς εἰρημούς, τοὺς κανόνες, τὰς Καταβασίας, τὰ Προκείμενα, τοὺς Στίχους, τὰ Κοντάκια, τοὺς Οἴκους, τὰ Ἀντίφωνα. Τὸ Ὑπόμνημα κατακλείεται μετὰ τὰς γονυκλισίας κατὰ τὰς νηστησίμους ἡμέρας και μετὰ τὸ Κοινωνικὸν τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν (Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι). Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ εἶναι κείμενον τὸ ὁποῖον στρέκεται ἀνάμεσα εἰς τὰ Τυπικά και εἰς τὰ Ὑπομνήματα και ἀπεικονίζει τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Βασιλευούσης. Ἐξ ἐπόψεως δὲ ἐρμηνευτικῆς ἀκολουθεῖ τὴν συμβολικὴν μέθοδον ἐρμηνείας τῶν λειτουργικῶν κειμένων· τίθεται δηλ. εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει μάλιστα και δνομαστικῶς.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΕΒΕΣΤΙΑΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΓΙΩΣ ΔΑΝΙΑΛ

Ἐναφορὰ εἰς μνήμην
Μητροπολίτου Σάβδων Μαξίμου
1914 - 1986

. ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΓΕΝΕΥΗ 1989

«ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΑΡΙΟΝ»
- «ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΡΙΟΝ» - «ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ»
ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Υπό
ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΚΑΡΑΒΙΜΟΠΟΥΛΟΥ
Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Ποιῶ συχνά συναντοῦμε σέ ἑλληνόγλωσσα ἢ ξενόγλωσσα ἐγγεγραμμένα *Εισαγωγῆς στήν Καινή Διαθήκη* ἢ και σέ ἄλλες εἰδικές μελέτες τοῦς ὅρους *Εὐαγγελιστάριον* και *Εὐαγγελιστήριον* πρὸς δήλωσι χρονογράφου ἢ ἐντύπου κειμένου που περιέχει τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς τῆς ἀναγιγνωσκόμενης στή θεία Λειτουργία ἢ σέ ἄλλες λατρευτικές συνάξεις τῆς ἐκκλησίας. Οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι ἔχουν ἐπικρατήσει σχεδὸν ὁμοσχερῶς.

Τὰ φρονήματα που θέτομε ἐδῶ και με τὰ ὅποια θά ἀσχοληθοῦμε σύντομα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ὑπάρχουν μορτυρίες ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι χρησιμοποιήθηκαν στὰ ἴδια τὰ χρονογράφα που περιέχουν τῆς λατρευτικῆς περικοπῆς; Πότε ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά; Ἡ ἔννοια τῆς λέξεως *Εὐαγγελιστάριον* που τὴ βρίσκουμε στῆς πρώτες ἐντυπες ἐκδόσεις τῶν «*Ἱερῶν Εὐαγγελίων*» — τῶν βιβλίων δηλαδὴ που περιέχουν τὰ εὐαγγελικά ἀναγνώσματα — συμπήττει με αὐτήν που ἐπικράτησε ἀργότερα; Τέλος, ποιὰ εἶναι ἡ σωστή ὀνομασία τῶν χρονογράφων ἢ ἐντύπων βιβλίων που περιέχουν τὰ ἀναγιγνωσκόμενα εὐαγγέλια;

Τὸ ἑκαθέρισμα τῶν ὀρων τόσο στήν ἱστορικὴ τους πορεία ὅσο και στήν τεχνική τους ἐπικράτησι εἶναι μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαδικασία και ἐπιφυλάσσει ποιά συχνά εὐχάριστες ἐπιλήψεις στὸν ἐρευνητὴ τους. Μπορεῖ βέβαια παράλληλα νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς: Ὅταν ἔχει ἐπιβληθεῖ ἕνας ὀρος με τὴ συνεχῆ χρήση του στή νεώτερη ἔρευνα, εἶναι σωστό νὰ παρατηρηθοῦμε ἀπ' αὐτὸν με τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι δὲν ἀπαντᾷ στὰ χρονογράφα ἢ με τὸ ἄλλο αἰτιολογικὸ ὅτι ἦλθε στήν Ἀνατολή ἀπὸ τὰ Δυτικὰ ἐγγεγραμμένα; Νομιζῶ πως ἡ σωστή γνώσι τῆς χρονογραφικῆς μας παραδόσεως ἐπιβάλλει ἕνα ἑκαθέρισμα στήν ὀρολογία. Ἀκόμη και στήν περίπτωση που δὲν κλονίζουμε τὴν ἐπικρατοῦσα νεώτερη χρήση τοῦ ὀρου, εἶναι χρονομο νὰ ἔβρουμε πως ὀνομαζόταν στοὺς προηγούμενους αἰῶνες αὐτὸ που ὀνομάζουμε σήμερα με κάποιο τεχνικὸ ὄρο που ἐπικράτησε. Και γιά νὰ ἐλάβουμε στοὺς ὀρθὸ συζήτηση ὀρους, εἶναι χρονομο νὰ ἔβρει κανεὶς πως τὰ χρονογράφα

αυτά, που ονομάζουμε σήμερα *Επιταγελιστάρια* ή *Επιταγελίσματα*, ονομάζονταν αυτά τότε τον έαυτο τους, πώς δηλ. επιγράφονται και συνεπώς ποιά ήταν στην εποχή τους η ονομασία τους; ονομασία που δόθηκε κατόπιν και στις πρώτες έντυπες εκδόσεις τους.

Τα άρχαιότερα χειρόγραφα με λατρευτικές εταγελικές περικοπές, που προσέχονται από τον 4ον ως τον 7ον αιώνα, περιέχουν μόνο άποστολάσματα σε έλαγιστα φύλλα και συνεπώς δεν είμαστε σε θέση να βγάλουμε όποιοδήποτε συμπέρασμα ως προς την επιγραφή ή την ονομασία τους. Το πρώτος των 2.209 γνωστών σήμερα χειρογράφων με εταγελικές ή άποστολάκες περικοπές κτύπουν τον αιώνες από 8ον ως 16ον. Ας δούμε λοιπόν πώς αυτόσηλοφορούνται μερικά από αυτά: Στο / 181, που άνωγεται κατά τη μαρτυρία του ίδιου στο έτος 980, διαβάσουμε την ύποσημείωση: «*Επιτάγη τὸ τίμιον καὶ ἄγιον Εἰταγελίον*». Το / 1491 (το έτος 1008) φέρει τον τίτλο «*Θεία Βίβλος τοῦ ἱεροῦ Εἰταγελίου*». Επίσης τὸ / 330 τοῦ έτους 1185 φέρει την επιγραφή «*Εἰταγελιστῶν ἡ θεϊνῶν στος βίβλος ἡγῶν τὸ ἄγιον Εἰταγελίον*» (και τὰ τρία βρισκονται στο Τμήμα Χαιρογράφων του Βρετανικού Μουσείου του Λονδίνου).

Από τις παραπάνω χειρογραφικές μαρτυρίες, που θά μπορούσαν άνετα να πολλαπλασιαστούν, συνάγεται ότι οι ονομασίες που συναντούμε στα χειρόγραφα είναι συνήθως: *ἄγιον εἰταγελίον*, *τίμιον καὶ ἄγιον εἰταγελίον*, *ἱερὸν εἰταγελίον* κ.τ.τ. Σε πολλά χειρόγραφα άπαντᾷ επίσης και ὁ όρος *ἐκλόγιαιον* (ή *ἐκλόγιαδων*). Οὐδέποτε όμως οι όροι *εἰταγελιστάρια* ή *εἰταγελίσματα*. Όταν τὸ χειρόγραφο έχει τις άνωγινωσκόμενες περικοπές από Πρόξεις, έπιστολές Παύλου και Καθολικές όνομαζέτα *Ἄποστολος*, και σπανιότατα *Προξάποστολος* — ὁ τελευταίος αυτός όρος έπιφυλάσσεται κυρίως στο συνεχές κείμενο τῶν Πρόξεων και τῶν έπιστολῶν. Τὰ χειρόγραφα που περιέχουν εταγελικές και άποστολικές περικοπές μαζί φέρουν την ονομασία *Ἄποστολοεταγελίον* ή *Ἄποστολοεταγελίων* (μερικές φορές με την όρθογραφία *Ἄποστολοεταγελίων*).

Ας μεταβούμε τώρα από την εποχή τῶν χειρογράφων στην εποχή του έντυπου κειμένου, δηλ. στον 16ον αιώνα. Η πρώτη έντυπη έκδοση τῶν λατρευτικῶν εταγελικῶν περικοπῶν που έγινε τὸ έτος 1539 στη Βενετία (αυτήν άναφέρεται ὁ C. R. Gregory ως πρώτη στο βιβλίο του *Textkritik des N. Testaments* I, 1900, σ. 341, και δὲν βοήθηκαμε στοιχειά που διανεύδουν τον ισχυρισμό του) φέρει τον τίτλο *Ἱερὸν Εἰταγελίον*¹. Ὡς δεύτερη ὁ Gregory άναφέρει την τοῦ έτους

1. Ἄνα ένα άντικτυπο τῆς πρώτης αυτής έκδοσης υπάρχει στην Ἑθνική Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν (Θ. 4275), στη Γεννάεο Βιβλιοθήκη (Τ. 267), στις Γ. Μ. τοῦ Ἁγίου Ὁρους Δοχειαίου, Ἱθρίων, Κωνσταντινουπόλεως και Στραβουκίτσα (ἀρ. 683), κατά τις πληροφορίες που παρέχει ὁ Θ. Γ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία* (1466-1800). Τόμ. Α' - Ἄλφαβητική και χρονολογική

1645, από την όποια συνάγεται τὸ συμπέρασμα ότι υπάρχει και προηγούμενή της τοῦ έτους 1614. (Ἄνάμεσα στα έτη 1539 και 1614 πρέπει να υπήρξαν και άλλες εκδόσεις — «*Ἰδού ένα ἰδιαίτερο κεφάλαιο στην ἱστορία τοῦ έντυπου κειμένου που προσφέρεται για καλύτερη, σημειώνει ὁ ίδιος*).

Συμληρώνοντας τις πληροφορίες τοῦ Gregory από την *Bibliographie Hellénique* τοῦ E. Legrand², από καταλόγους εθνομαικῶν βιβλιοθηκῶν καθώς και από τη πρόσφατη *Ἑλληνική Βιβλιογραφία* (1466-1800), τόμ. Α', Ἄλφαβητική και χρονολογική άνακατάταξης τοῦ Θ. Γ. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 1984 (Πρωματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 48), άναφέρομε τις παρακάτω έντυπες εκδόσεις³:

- 1543 *Εἰταγελία*, quibus diebus dominicis utitur ecclesia graeca, Bratislaviae (Bodleian Library Oxford: Bodl. 8 E 1 (1) TH BS).
- 1549 *Ἱερὸν Εἰταγελίον*... ἐπιμελείη και διορθῶσαι Διονυσίου Ιερομηνόχου τοῦ Καρθαγανού, Ἑνετίσιν (St. Catherine's College Library, Cambridge).
- 1550 *Ἱερὸν Εἰταγελίον*... ἐπιμελείη Βασιλίου Ιερέως τοῦ Βαλέριδος, Ἑνετίσιν (Trinity College, Cambridge: C. 15. 160, Γεννάεος Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν: Τ. 270, Angelica Ρώμης: Β. 17. 8, και στις Γ. Μ. τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἐπιποτάμιου, Παντοκράτορος, Χελανδαρίου).
- 1552 *Τὸ ὕειον καὶ ἱερὸν Εἰταγελίον*... ὡς ὅλον τ' ἦν ἐπιμελέστατα διορθῶθεν και ἀξιολογοτάτοισ ἀνετηράφοις συμπαραθεωρηθέν, Ἑνετίσιν (Ἑθνική Ἀθηνῶν: Θ. 4275 Β και Γ. Μ. Ἁγίου Ὁρους Μ. Ασύρος και Ἁγίου Παντελεήμονος).
- 1560 *Ἱερὸν Εἰταγελίον*... ἀνεθεωρήθη δὲ ὑπ' ἑμοῦ Στυσιῶν μοναχοῦ, Ἑνετίσιν⁴ (Βιβλιοθήκη Θεολ. Σχολῆς Χαλκῆς και Γ. Μ. Ἁγίου Ὁρους Μ. Ασύρος: 1.16.Ε, Παντοκράτορος και Στραβουκίτσα, ἀρ. 719).
- 1563 *Τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εἰταγελίον*..., Ἑνετίσιν (Γ. Μ. Ἁγίου Ὁρους Φλωθέου, Ἀγ. Παντελεήμονος και Χελανδαρίου).
- 1575 *Ἱερὸν Εἰταγελίον*..., ἐπιμελείη πολλῆ ἁεοφάνους Ιερομηνόχου Λογαρέ

άνακατάταξης, Ἀθήνα 1984, σ. 84 (ἀρ. 1104). Σ' αυτά δε προστεθεῖ και τὸ άντικτυπο τῆς Βενετικῆς Κοραετικῆ Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου (Liturg. 106 fol).

2. *Bibliographie Hellénique des XVIe et XVIIe siècles*, 1885-1906.

3. Μέσα σε παρένθεση σημειώνουμε τη βιβλιοθήκη στην όποια υπάρχει άντικτυπο τῆς έκδοσης με βάση τις πληροφορίες τοῦ Θ. Παπαδοπούλου (βλ. παρ.) και συμπληρωματικές πληροφορίες από δική μας έρευνα σε βιβλιοθήκες τοῦ έξωτερικού.

4. Ο. Φ. Ή. Ἡλαιοῦ, *Προσθήκες στην Ἑλληνική Βιβλιογραφία Α'* (1515-1799), 1973, σ. 66, άναφέρει δύο εκδόσεις τοῦ έτους 1560 από τοῦς εκδότες Λεοντῆ, ὁ Θ. Παπαδοπούλος τρέφει, εκ τῶν ὀσίων αὐ τοῦ σπαράξ Τακούδου τοῦ Διογυρίου και ἡ τρίτη σπαράξ Χριστοφόρου τοῦ Ζαυέρφου· γὰ την τρίτην παρατίθεται στον ὕπο έκδοσι Β Τόμο - Πλαρίτσια τῆς Βιβλιογραφίας του, ἀρ. 199.

- του Κύριου, Έβερτινι, παρά Ίακώβου Λεογκίνου (Έθνικῆ: Θ. 4275 ED, Vaticana Ρώμης: R.G. Lit II, 7).
- 1575 *Τερόν Εὐαγγέλιον*, ἐπιμελείη πολλῆ Θεοφάνους Ιερομηνέχου Λογαρέ, Έβερτινι εν οικίᾳ Χριστιφόρῳ τῷ Ζανέτῳ.
- 1581 *Τερόν Εὐαγγέλιον...*, ἐπιμελείη πολλῆ Θεοφάνους Ιερομηνέχου Λογαρέ τοῦ Κυρίου, Έβερτινι.
- 1586 *Τερόν Εὐαγγέλιον...*, ἐπιμελείη και διορθώσει Γρηγορίου τοῦ Μαλαξοῦ, εν Βενετίας (Γενάδαιος: T. 270. 6 q, Vaticana Ρώμης: R.G. Lit III, 236, T. M. Άγ. Όρους Κουρλουμουσιου, Μ. Λαύρα, Επιποστολιου, Φιλιδέου).
- 1588 *Θεῖον και ἱερόν Εὐαγγέλιον...*, συνδρομῆ, συνθέσει και διορθώσει Έμμαουήλ Γλυζώνιου, εν Βενετίας. Ἡ ἔκδοσι ἀπὸ τῆς μεγάλης σπουδαιότητά γὰ τὸ θέμα μας, γιὰτι συνοδεύεται ἀπὸ «Εὐαγγελιστάριον συννεβένθῳ Ἐμμαουήλ Γλυζώνιου», γὰ τὸ ὅτιο θὰ μιλήσομε παρακάτω (Γενάδαιος: T. 270. 7, Έθνικῆ: Θ. 4276, Χιός Ναός Ταξιαρχῶν, T. M. Άγ. Όρους Διονυσίου, Κουρλουμουσιου, Άγ. Παύλου, Μ. Λαύρας: 1.16.E.).
- 1590 *Τερόν Εὐαγγέλιον*, ἐπιμελείη και διορθώσει Γεωργίου ἱερέως Βλαστοῦ Κρητός τοῦ ἑνονομαζομένου Πουνιάκετου (Βιβλιοθήκη Πανηγίου Τάφου).
- 1599 *Τερόν Εὐαγγέλιον*, ἐπιμελείη και διορθώσει Διονυσίου Ιερομηνέχου τοῦ Καρθλιανού, Έβερτινι (Bodleian Library, Oxford: Bodly. Y.1.5. TH seid, Έθνικῆ: 4276. Θεολ. Σχολῆ Παν. Ἀθηνῶν, Στ. Γετ. Θεολ. ἀρ. 159).
- 1599 *Εὐαγγέλιον*, ἐπιμελῶς διορθωθὲν παρὰ Νάθαναήλου Ιεροδικακίου ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ ἑμπερού, Έβερτινι (Γενάδαιος: T.271.21, T. M. Άγ. Όρους Βαροταΐδιου: Γ. 2527, Διονυσίου, Μ. Λαύρας και στη συλλογῆ τοῦ αἰδου. π. Μαρτίου Δαπέργου, Ἀθῆνα).
- Συνωμίζοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὅλες οἱ ἔντυπες ἔκδοσις τοῦ 16ου αἰώνα φέρουν τὸν τίτλον *Τερόν Εὐαγγέλιον*, ἢ *Τίμιον Εὐαγγέλιον* κ.τ.τ. Τὸ ἴδιο και οἱ ἔκδοσις τοῦ 17ου αἰώνα (1604, 1614, 1624, 1637, 1686). Ἀναφέρομε γὰ παρὰδειγμα τὴν τοῦ ἔτους 1624: *Θεῖον και Τερόν Εὐαγγέλιον. Τὸ πάλαι μὲν παρ' Εμμαουήλ τοῦ Γλυζώνιου τυπωθῆν, νῦν δὲ παρὰ Ἀρτανίου τοῦ Πινέλλου, τοῖς ἰσοῖς τῆσις μετατυπωθῆν. Και ἐπιμελῶς διορθωθῆν παρὰ Νικηφόρου Ιερομηνέχου τοῦ Πασάδαιος...* Κάπου στὸν Πρόλογο ὁ ἔκδοτης σημειώνει: «*Τώρα πάλιν μὲ τῆ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ ἔδωκε εὐμεγείαν και δύναμιν, θέλησῃ και ἐξαγαγεῖν τὸ θεῖον και ἱερόν εὐαγγέλιον, μὲ ἕνα παντοειῶν και εὐμορφον Εὐαγγελιστάριον, μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας και σκέψεως και μὲ χαρακτηρισμὰ γράμματα ἀραιοῦτατον και θαυμάσιον*». Κάσινι λοιπὸν τὸ ὄλον βιβλίον μὲ ἕνα 28σέλιδο «*Εὐαγγελιστάριον*, περιέχον τὴν τῶν εὐαγγελιστῶν διαδοχῆν, πῶθεν ἀρχονται και ποῦ καταλήγουσιν...».

Τὸ ἴδιο και οἱ ἔκδοσις τοῦ 18ου και 19ου αἰώνα, φέρουν τὸν τίτλο Θεῖον και *Τερόν Εὐαγγέλιον* ἢ Ἄγιον *Εὐαγγέλιον* κ.τ.τ. και ἀκολουθοῦνται συνήθως ἀπὸ τὸ *Εὐαγγελιστάριον* ποῦ συνέθεσε ὁ Έμμαουήλ, ὁ Γλυζώνιος⁵.

* * *

Καιρὸς ὁμοῦ νὰ ποῦμε τώρα, τί εἶναι αὐτὸ τὸ *Εὐαγγελιστάριον*, ποῦ συνοδεύει τῆς ἔντυπες ἔκδοσις τοῦ Τερού Εὐαγγέλιου. Σαφές βρισκομε τὸν ὄρον αὐτὸ γὰ πρώτη φορὰ στὴν ἔκδοσι ποῦ ἐπιμελήθηκε τὸ 1588 ὁ Έμμ. Γλυζώνιος, ὁ ὁποῖος στὸ τέλος τοῦ κεμμένου τῶν εὐαγγέλιον παραθέτει και τὸ *Εὐαγγελιστάριον*, τοῦ ὁποῖου ὁ πλήρης τίτλος στὴν ἔκδοσι ἀπὸ τῆς εἶναι: *Εὐαγγελιστάριον περιέχον τὴν τῶν εὐαγγελιστῶν διαδοχῆν, πῶθεν ἀρχονται και ποῦ καταλήγουσιν. Τρι δὲ κανὼνα λε', εν οἷς εὐρακκεται δεῖποτε τὸ Εὐαγγέλιον τῶν Κυριακῶν τοῦ ὄλου ἡμερωῦ, ὁμοῖως και τὸ ἔωθιόν, και ποῖος ἦχος ἐκείνη ἐν ἐκείτῃ Κυριακῇ και ἔτερα ἀνεγκαῖα περὶ τοῦ εὐραῖν τὴν ἡμέραν τοῦ ὄλου Πάσχα, και πασχάλιον διηγήσεις. Συννεβέν, διορθωθῆν και ἐκδοθῆν παρ' Εμμαουήλου τοῦ Γλυζώνιου. Τὸ *Εὐαγγελιστάριον* αὐτὸ, ποῦ παραλαμβάνουν και ἀντυτυποῦν ὅλες οἱ ἔρθεμενες ἔκδοσις μέχρη τὸν αἰώνα μας, εἶναι ὁ πῖνακας τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν μὲ τῆς ἡμέρες ποῦ διαβάζονται, τὸ *Κυριακοδόξιο* δηλ. τῶν νεωτέρων ἑλληγικῶν ἔκδοσεων, μὰξι μὲ ἄλλα στοιχεῖα γὰ τὴν εἰσροσι τῆς ἡμέρας τοῦ ὄλου Πάσχα⁶. Τῆρους πῖνακες μὲ τὴν ἐνωδεῖν ἀρχῆς και τέλους τοῦ ἀναγνωσματος τῶν Κυριακῶν ἢ ἑορτῶν συναντοῦμε και στὰ χειρόγραφα εἶτε τῶν *Τετραεγγελίων*, φέρουν ὁμοῦ τὴν ὀνομασία *Συναξάρη* (γὰ τὸ κινητὸ ἔτος) ἢ *Μηνολόγιον* (γὰ τὸ ἀκινητὸ ἀπὸ α' Σεπτεμβρίου μὲχρη λα' Ἀγούστου) — οὐδέποτε *Εὐαγγελιστάριον*!*

Τὸ ἐρώτημα ποῦ γεννιέται τώρα εἶναι τὸ ἐξῆς: Εἶναι ὁ Έμμ. Γλυζώνιος ὁ πῖντος συντάκτης *Εὐαγγελιστάρη*; Ἐπινοῖησε ὁ ἴδιος τὸν ὄρο; Ἀπὸ τὸν πῖντος

5. Γὰ τὸν Έμμαουήλ Γλυζώνιο (ἢ Γλυζώνιο) βλ. Κ. Σάβα, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, 1868, σ. 204-206 και Χ. Πατρινέλη, «Γλυζώνιος Έμμαουήλ» στη ΘΗΕ, τόμ. 4, σ. 567-8, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. Μὲ *Εὐαγγελιστάριον* εἶναι ἐπιλονομένη και ἡ τελευταία ἔκδοσι τοῦ Θεῖου και Τερού *Εὐαγγέλιου* τῆς Ἀποστολτικῆς διακοπῆς (1982, Μεγάλο Σχῆματος ποῦ ἐκτινεται ἀπὸ 60 σελίδες και φέρει τὸν τίτλο: *Βιβλίον, ἢτοι Εὐαγγέλιον, περιέχον τὴν τῶν Εὐαγγελιστῶν διαδοχῆν, πῶθεν ἀρχονται και ποῦ καταλήγουσιν, συννεβέν παρὰ Εμμαουήλ Γλυζώνιου. Τρι δὲ και ΚΑΝΟΝΙΑ, εν οἷς εὐρακκεται τὸ Εὐαγγέλιον και ὁ Ἀπόστολος τῶν Κυριακῶν τοῦ ὄλου ἡμερωῦ, κατὰς και τὸ ἔωθιόν και ὁ ἦχος ἐκείτης Κυριακῆς. ποσῆτι δὲ και ἐπιμελείη περὶ τοῦ εὐρακκεται τὴν ἡμέραν τοῦ ὄλου Πάσχα, ἕναροθεθεῖται νῦν κατὰ τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ Τυπικῆ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας πρὸς Λατρευτικὴν χρῆσιν παρὰ τῶν ἀκολουθοῦντων τὸ τε πάλαιον, ἀρῆμενον και τὸ διορθωμένον Τυμῆσιν ἡμερολόγιον ἐπὶ Γεωργίου Γ. Μετακόπου π. Θ.*

λογο της έκδόσεώς του φαίνεται ότι υπήρχε και προηγουμένως εδωγμενιστάριο άλλα άτομα. Στην έκστολή προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Τερεμία Γαβριήλ που άποσταλεί τον πρόλογο της έκδόσεως βρισκουμε τις σχετικές πληροφορίες. Παραθέτουμε δαδκλήρη την έκστολή⁷:

Τὸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤὸ ΗΜΕΤΕΡὸ ΔΕΣΠΟΤῆ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚὸ ΠΑΤΡΙΑΡΧῆ ΚΥΡΙΑ ΙΕΡΕΜΙΑ ΓΑΒΡΗΛ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ ΕΠΙΛΟΣΙΝ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΕΙΣ
ΕΡΓΑ ΣΩΤΗΡΙΩΔΗ

«Εἰ και πολλοὶ Πανογιώτατε δέσποτα, πολλὴν κατέβαλον φροντίδα βίβλου δὺς τὰ πολλὰ τῆς μέγα λυσιτελοῦσης ἡμῶν πρὸς τὴν τῶν ὄντων γνώων φιλοσοφίας και τῆς ἀκραίως ἡμῶν πίστεις, τῆς ὄντως φημι φιλοσοφίας, τῆς πρὸς τὸ ἄκρον ἐκείνον ἀγαθόν, οὐ ἐνεκα πάντα γήνηται και πράττεται, παρασκευαζόμενης ἀνελεθεῖν, ἐκτυπῶσαι, ἀλλ' ἀλίην τῶν ρηθέντων μεθ' ὁσῆς σπουδῆς και προθυμίας ταῖς βίβλοις προσέσχεον, μηδένος ἄλλου φροντιζονες ἢ τοῦ κέρδους και τῆς τοῦ χρόσου περιουσίας. Καὶ ἢ ὄντως ἰδεῖν ἐντεθεῖν οὐ μόνον τὰ περὶ τὴν πραγματικὴν και χαρακτηριστικῶν τῶν στοιχείων οὐχ ἢ προσήκε διατεμενα, ἀλλὰ και σημάτων και συναλλαγῶν και θρημάτων ὑπερημεῖνα τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων, ὅσπερ οὐ μόνον τοῖς γε ἦν ἀλλὰ και τοῖς εἰς ἔσπετα οὐ τὴν τυχοῦσαν προσένησσε ψυχρικὴ βλάβη τε και ζημία.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ζήλω θεῖῳ κινήθεῖς Ἐπιμανουῆλ ὁ Γλυζούσιος, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα καλῶς κἀγαθός, τῆς τε κυκλικῆς τῶν παρχαλίων περιόδου και τῆς ἀρθμητικῆς ἐπιείρωσ ἔχων, ὡς τοῖς πολλοῖς ὄηλον, και μηδένος τῶν τῶ σῶμα πλεόντων ἐς νοῦν βαλῶν ἢ ἐπὶ μέγα θεῖς, τὸ θεῶν και ἱερῶν Εὐαγγέλιον, ὡς τῶν ἀπάντων τὸ ἀναγκαῖοτάτον και κάθαρον ζώῆς ἀπὸ τῆς ὕλικῆς ἀλογίας ἐμποιοῦν τῷ ἀνθρώπῳ, και τὸ κατ' εἰκόνα τηρεῖν ὡς οἶόν τε ἀμολύοντων ἐνδεικνύμενον, και τὸ τῆς προτέρας ἔξεως εἶδος παρασκευάζον ἀπολαβεῖν, ἀριστα ἐκτετύτωκε. τῶν με προτετυπωμένων πολὺ διαφέρον οὐ μόνον τῷ ἀκριβῶς διορθῶσθαι και παρκάλως ἔχειν τὰ τε σχήματα τῶν στοιχείων και τὰς αὐτῶν γραμμάς, ἀλλὰ και τῷ συνελαῖ αὐτῶ τὸ ἐπιστημονικῶς ὑπ' αὐτοῦ συναρμοθεῖν, ὑπὸ δὲ τινων πάλαι ἀμεθόδως ἰσως συντεθεῖν, Εὐαγγελιστάριον⁸, ὅσπερ ἀναγκαῖον πείτως τοῖς ἀπανταχοῦ ὄσον κέντρον πρὸς κύκλον, και ἀρκτος τοῖς πλέουσι. Τούτων γούν τῶν πόνων και τὴν ἐς φῶς ἦδη μεθοδικῶς ἐκδοδομένην διόρθῶσιν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου σοὶ τῷ νομίμως τούτο ἐπιστευθεῖντι, ὑπέρ αὐτοῦ και τῆς ἡμῶν μητροῦς

«Εὐαγγελιστάριον» - «Εὐαγγέλιον»

ἐκκλησιῶν μηρίους τῶν ἀφορήτων ὑπομειναι καμάρους ἀνοήτῳ προελετο. Ὅν γε δεχθεῖς ἀμενῶς, μάλλον δὲ τὴν εὐνοικῶς τε και εὐπειθῶς ἔχουσαν ἡμῶν ἀπάντων βουλήν και προαίρεσιν πρὸς τὴν σὴν θεοπείαν και σφωδρῆτην ψυχῆν ἢς ταῖς ἀγρήτοις ἐπειθόμενοι δεήσει και ἄλλα ἐσπίως ἔχομεν ἐκτυπῶσαι εἰς τε τὴν τοῦ ἱένους ἡμῶν ὄησιν και τῆς ἐκκλησιῶς ὄξιν, τὰ πάντα σοὶ τῷ τῆς οἰκουμένης φωστῆρη και τῆ κορυφῇ τῶν πατριαρχῶν ὄησοῦθεν χαρλιόμενοι. Ἐρωσο.

Ὁ Ἐπιμανουῆλ Γλυζούσιος λοιπόν κατά τὴν έκστολή αὐτῆ συνετάξε «ἐπιστημονικῶς» τὸ ἐπὶ τινων πάλαι ἀμεθόδως ἰσως συντεθεῖν Εὐαγγελιστάριον. Ἄλλοστε και ὁ ἴδιος οὐ μιὰ προλογικὴ έκστολή του, στήν ἴδια έκδοσι, σημειῶναι τὰ ἐξῆς: «Ἐπειδὴ τῶν οὐκ οἶδ' ὄπως ἐυβαῖν τοῖς πρὸ ἡμῶν οὐκ εἰς τὸ ἀκριβέστερον ἐξείργαστο, τῶν προῶργου εἶναι ὄησῆν τὸ μετὰ χείρας εὐαγγελιστάριον εἰς κοινὴν ἐκδοῦναι ὠφέλειαν, ὁ δὴ και πεποίηκα, πολλοῖς γάρ και ἄλλοις τούτο σπυροῦσας... ἀνασκοπήσας τε εἰς τὸ ἐπιμελέστερον, ὡς οἶόν τ' ἦν, και τέλειότερον».

Ἄπὸ τὰ παραπάνω συνήεται ὅτι ὁ Ἐπιμανουῆλ Γλυζούσιος (ἢ Γλυζούσιος) τελειοποίησε τὸ ὑπάρχον εὐαγγελιστάριον. Πάντως σῆς έκδοσεῖς τοῦ προηγούντου τοῦ Γλυζούσιου διαπιστώσαμε ὄσπερ ἀπὸ προσωπικῆ ἔρευνα (ἰδιαιτέρα σῆς έκδοσεῖς τῶν ἐτῶν 1539, 1543, 1549, 1550, 1586) πῶς δὲν ὑπάρχει «Εὐαγγελιστάριον», ἐνῶ στήν τοῦ ἔτους 1549 πῶς ἔγνε ἐπιμελεῖα και διορθῶσει Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ Καρηλιανου ὑπάρχει σὸ τῆλος Πιναξ, σὸν ὄσπο ὄδονται τὰ ἀναγνωσματα τοῦ κάθε Εὐαγγελιστῆ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προέλευση τοῦ ὄρου εὐαγγελιστάριον, πρέπει μάλλον νὰ τὴν ἀνωλετήσομε σῆς Ἄδοσι, ὄπου κατὰ τὸ Λεξικό τοῦ Du Cange, *Glossarium Mediae et infimae Latinitatis*, 1884, τ. 3, σ. 326 και τοῦ R. E. Latham, *Revised Medieval Latin Word-List*, 1956, ὄδονται οἱ ἀκόλουθες ἀντιστοιχες χρονολογίες ὄιτλα σῆς λέξεῖς evangelium: 1401, evangelium: 1245, 1518, evangelistarium: 1295, 1380, χωρίς προποσῶστερες διευρυνήσεῖς.

Γιὰ τὴ ὄυτικὴ προέλευση τοῦ ὄρου συνηγοροῦν: α. ἢ ἀπουσία του ἀπὸ τὰ ἔλληνηκά χαιρόγρῳφα, β. ἢ ἐμφάνισῆ του σῆς ἔντυπες ἔλληνηκῆς έκδοσεῖς πῶς ἔγνην σῆς Ἄδοσι, γ. ἢ ἐπικράτισῆ του σῆς εὐρωπαϊκῆς γλώσσας, ἄν και με παραλάλαγημένη ἔννοια (*evangeliaire, evangeliar, κ.ἀ.τ.*)⁹, ὁ. ἢ ἐμφάνισῆ του οὐ κατὰ

9. Ἄς σημειῶθεῖ ἔστις και ἢ ὄνομολογικὴ ὄηρηση πῶς ἐπικρατᾷ σῆς γνωστῆς εὐρωπαϊκῆς γλώσσας σῆς με τῶν ὄρου, ὄηρηση πῶς ἀπεκονῆσαι και σῆς Λεξικά ἢ τῆς Ἐντυκῶν ὄησεῖς. Π.χ. ἢ ἕρημικῆ ἔρημικῶνισια Brochmans, ἐπὶ ὄησει τὸ Evangelium ὡς τὸ βιβλο πῶς παρῆχει τὸ πῆλῆς κείμενο τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων» (τόμ. 5, σ. 799), σὸν ἄημια Lektionar περηνῶστων τῶς τὰ βιβλία πῶς ἔχουν τῆς ἀνετηρησῶσόμενες περικτοπῆς (και ὄχι τὸ πῆλῆς και συνεχῆς κείμενο)

7. Ἄπὸ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, τόμ. 2, σ. 62-64.

8. Οἱ ὄνομοματῆς ὄηκῆς μου.

λόγους εθνοπαϊκών βιβλιοθηκών προς δηλώση του «Ευαγγελίου», τέλος ε. η μνεία του όρου σε κάποιο λατινικό χρονικό, το Chronicon Fossae Novae. Στο χρονικό αυτό, που εξέδωσε ο μοναχός L. Muratori το 1725, γίνεται λόγος για την εκκλησία Sancta Maria Fluminis που κατά τη ληστεία των έγκαιρών της έφεροντο μεταξύ των άλλων και quattuor evangelistaria argentea. Η ληστεία αυτή γίνεται το έτος 1196¹⁰.

Ο έκδοτος της Κ. Δ. C. F. Matthaei, στη δίτομη έκδοσή του *Novum Testamentum Graece* (1803-1804), παραθέτει στο τέλος του Ιου τόμου Συναξάριον του *Ευαγγελίου*, ήτοι *Ευαγγελιαρίου*, άρχόμενον από της Κοριακής του Πάσχα και καταλήγον εν τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ, περιέχον και τὸ μνηλόγιον και άναγνώματα εις διαφόρους λειτουργίας και μνήμας άγιῶν. Ο ίδιος σε μέλητη του του έτους 1791, στον πρόλογο με τίτλο Evangeliarium Graecum, υποστηρίζει ότι ο όρος Evangelistarium χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Millius (ένας οί τον Άγγλο έκδοτη της Κ. Δ. John Mill, 1707) και δεν άπροντά στους άρχαιότερους¹¹. Άγνοεί προφανώς ότι την ίδια εποχή (άρχές 18ου αιώνα) τον χρησιμοποίησέ ο B. de Montfaucon στην *Palaeographia Graeca* (Paris, 1708) και ήδη ένωριτερα ο έπισκοπος της Οξφόρδης John Fell, το 1675¹². Ο Montfaucon μάλιστα, ένω δίνει τον όρισμό αυτών των βιβλίων που περιέχουν τις ευαγγελικές περικοτές χρησιμοποιώντας το γνωστό όρο των βυζαντινών χειρογράφων «έκλογάδιον» (*επιλεγμένα έκλογάδια sunt libri evangeliorum per annum, vocantur autem έκλογάδια, quia pro temporis et solemnitatem ratione evangelia illa delecta sunt*, σ. 386), όταν άλλου περιγράφει τέτοια βιβλία τα άποκαλεί *evangelistaria* (φυσικά λατινιστί, όπως είναι γοσημένο όλο το βιβλίο του). Το δέ πὸ παράδοξο είναι ότι άναφέρει τις έμπραφές ή τις τελικές φράσεις αυτών των κωδίκων όπου αυτοχαρακτηρίζονται ως «τερόν ευαγγέλιον»!

τά διακρίνει άνάλογα με το περιεχόμενό τους και τη μορφή τους σε Epistolae, Evangeliar¹³, Homiliar (τόμ. 11, σ. 326). Έπίσης, ένω οι Έρμανοί με τον όρο Evangeliar ένωούν το συνεχές κείμενο των ευαγγελίων (σε άντιδιαστολή προς το Lektion), οι Έλλάοι λέγοντας evangelistae ένωούν όχι το συνεχές κείμενο του ευαγγελίου άλλα το βιβλίο με τις άναγνωσκομέντες περικοτές, το λεγόμενο έπισης Lectionnaire. Τέλος, ο E. Legrand στη *Bibliographie Hellénique* ός Evangelistae χαρακτηρίζει το έργο Ευαγγέλιον (περικοτές) και ός evangelistae, το γνωστό τελικό Ευαγγέλιον των Έρμανο έκδόσεων, δηλ. τον πίνακα των άναγνωσμάτων (Κοριακόδημιον).

10. Το Chronicon Fossae Novae ab anno primo nostrae Salutis usque ad annum MCCXXVII εκδόθηκε στη σειρά *Rerum Italicarum Scriptores* από τον L. Muratori, 1725, τόμ. 7, σ. 881. 11. «Nani evangelistarium, quo vocabulo inde a Millio plures usi sunt, nullibi, quod sciam, apud veteres occurrat. Finxit autem, ut videtur, Millius ad similitudinem Apostoli et Praxapostoli, γράφει ότι μέλητη του *Vetusium Ecclesiae Graecae, Constantinopolitanae, ut videtur, Evangeliarium bibliothecae serenissimi ducis Saxo - Gothani*, 1791, σ. 4.

12. Bl. E. Maugenoit, «Lectionnaire», *Dictionnaire de la Bible*, 1908, τόμ. 4, σ. 147-157 και C. R. Gregory, *Textkritik des N. Testaments* I, 1900, σ. 334.

Πριν όμως από τον Montfaucon ο Leon Alatius¹⁴ στά μέσα του 17ου αιώνα (1646), περιγράφοντας τα λειτουργικά βιβλία των Έλλήνων, αυτό που περιέχει τα ευαγγέλικά άναγνώσματα το όνομάζει, όπως άλλωστε ήταν σε όλους γνωστό, *Ευαγγέλιον* και σημειώνει πως στο τέλος έχει και «*επιγραφιστάριον, περιέχον την των ευαγγελιστών διαδοχήν...*» *συνεβεί παρά του Έμμαουήλ του Γαλιωνίου*. Παρόλο μάλιστα που έπισημαίνει την άφθονία των όρων γ' αυτό το λειτουργικό βιβλίο, δεν άναφέρει καθόλου τον όρο *Ευαγγελιστάριον*. Οι όροι που άναφέρει είναι: *πίναξ, κανονάριον, συναξάριον, έκλογάδιον, παρασημασιον, έκλογάριον*.

Φαίνεται λοιπόν ότι η όνομασία Evangelistarium έπικρατούσε μόνο στη Δύση, όπως συνήθεται από τη χρήση της στο έργο του Montfaucon στις άρχές του 18ου αιώνα. Φαίνεται μάλιστα ότι έπικρατούσε ήδη πολύ πριν από τον 18ον αιώνα, άφου τα λατινικά λέξικά δίνουν χρονολογίες που ξεκινούνται μέχρι και το 12ο αιώνα. «*Άλλά που οι Έλληνες όνομάζαν Ευαγγέλια οι άστικοί τα όνόμαζαν Ευαγγελιστάριον ή βιβλία περικοτών*», σημειώνει ο S. Beissel, άναφερόμενος σε έποχή των άρχων του Μεσαίωνα¹⁵.

Πίος όμως και πότε πέρασε ή χρήση του όρου στην Άνατολή; Ο B. Άντωνιάδης το 1904 χρησιμοποίησέ στον πρόλογο της Πατριαρχεικής έκδόσεως της Κ. Δ. τον όρο *ευαγγελιστάριον*, θεωρώντας τον προφανώς γνωστό και καθιερωμένο, και φυσικά το ίδιο κάνουν όλοι οι Έλληνες θεολόγοι του αιώνα μας¹⁶.

Η ύπόθεσή μας είναι ή ακόλουθη: Είπαμε προηγουμένως ότι οι πρώτες έντυπες έκδόσεις των Έρμων Ευαγγέλίων ή τουλάχιστον αυτές που άκόλουθούν μετά από την τοί Έμμ. Γαλιωνίου συνοδεύονται στο τέλος από ένα *Ευαγγελιστάριον*, δηλ. πίνακα των περικοτών με την ένδειξη της ήμερας που διαβάζονται. Μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε ότι από τον 17ον αιώνα — λέμε 17ον, γιατί σίγουρα χρησιμοποιείται σαφώς κατά τον 18ον αιώνα και γιατί οι έκδόσεις του Γαλιωνίου που άναφερούμε είναι του τέλους του 16ου αιώνα — μεταφέρεται ο όρος από το τελικό *Ευαγγελιστάριον* (Πίνακα) σε όλόκληρο το βιβλίο και μάλιστα

13. *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, 1646, σ. 33, 38, 46.

14. *Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters*, 1906, σ. 27. Bl. και H. Coppeters, «Evangelistaria», *The Catholic Encyclopedia*, 1909, τόμ. 5, σ. 640-41, όπου δίδονται και οι έξής λατινικές όνομασίες: Comes, liber comicus, liber comicis (comes = σύντροπος), lectionarium.

15. Βέβαια, «ή λέξις ευαγγέλιον ήκ της λέξεως «εωνγγέλιον» προεργασμένη δεν δύναται να λογισθή ός έξην της έλληνικής γλώσσης», παρατηρούσε το 1938 ο Γεννάδιος Έλλαοπρόλαος στο έργο του «Πίος ο Άμπερκανοί θεολόγοι έκπρίνονται περί της Πατριαρχεικής έκδόσεως της Κ. Δ. έκδοσης», *Ορθόδοξα*, 13 (1938), σ. 75. «Οι όμως άναφερα την παρούσα έργασία είναι ή άναγίτηση της άρχικής χρήσης και έννοιας όποιουδήποτε όρου που έπικράτησαν κείσιν, ένω δεν πρόσρχονται από την έλληνική χειρόγραφη παράδοση των Έρμων κειμένων».

στα μεταφέρεται *διαδρομικώς* και στα χειρόγραφα τῶν εὐαγγελίων, τὰ ἕλλαως λεγόμενα, ἀπὸ τοῦς Δυτικῶς πάλι, *Λεξιωνάτια*. Αὐτῇ ἡ μεταφορᾷ τοῦ ὄρου ὑπῆρξε εὐκολία, μὰ και επικρατοῦσε ἥδη στὴν ὀρολογία τῆς Δύσης πρὸς δήλωσιν τῶν βιβλίων ποὺ περιείχαν τὶς εὐαγγελικὰς περικοπὰς (ἴδιως τῶν χειρογράφων). Ἡ γέφυρα τῆς μεταφορᾷς τοῦ ὄρου *Εὐαγγελιστάριον* ἀπὸ τῆς Δύσης στὴν Ἄνατολὴ ὑπῆρξε πάλι τὸ τάλαιρὸν *Εὐαγγελιστάριον*, δηλ. ὁ *Πηγάς*, τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων.

Ἡ φυσικὴ και δικαιολογημένη ἐπαφὴ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων μὲ ξενόγλωσσα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα μέσα στὰ πλαίσια τῆς διεθνῶς ἐπιστήμης εἶχε ὡς συνέπεια νὰ επικρατήσουν και στὴν ἑλληνικὴ ὀρολογία οἱ λέξεις *Εὐαγγελιστάριον*, *Λεξιωνάριον* και νὰ ἀπονήσουν οἱ λέξεις *Ἐπιών* και *Ἐκλογιάδιον*. Ἡ πρώτη μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ἵσως ὄχι δημιουργεῖ σύγχυση μεταξὺ τοῦ συνηχοῦς κειμένου τοῦ εὐαγγελίου και τοῦ βιβλίου ποὺ περιέχει τὶς ἀναγιγνωσκόμενες περικοπὰς και ἡ δεύτερη μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὄχι εἶναι ἀρχαιοπεριτής.

Στὶς ἀρχὰς τοῦ αἵωνα μας ὁ μέγας γνώστης τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων C. R. Gregory διαμαρτυροῦταν γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἔξοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν χειρῶγραφη παράδοση ὄροι *Εὐαγγελιστάριον*, *Εὐαγγελιάριον*, *Λεξιωνάριον* ποὺ δημιουργήθηκαν στὴ Δύση ἐξακολουθοῦν και χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη¹⁶. Τὶς δικῆς τῶς διαμαρτυρίας πρόσθεσαν στὴ δεκαετία τοῦ 1930 οἱ εἰσικοὶ ἐρευνητῆς τῶν βυζαντινῶν ἐκλογυδίων Collwell και Riddle¹⁷ μαζί μὲ τῶς συνεργάτες τῶς Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου — χωρίς ὅμως νὰ στρωματήσουν οἱ ἴδιοι νὰ χρησιμοποιοῦν στὶς μελέτες τῶς τῶν ὄρου *lectionary*¹⁸, ὁ ὄροτος βέβαια ἔχει επικρατήσει διεθνῶς και καλύπτει *Εὐαγγέλια* και Ἄποστολό, ἀφοῦ μάλιστα μὲ τὸ ἀρχαῖκὸ γράμμα τοῦ *l* ἀκολουθοῦμενο ἀπὸ ἓνα ἀριθμὸ σημειώνονται τὰ 2.209 γνωστὰ σήμερα χειρόγραφα *Εὐαγγελίων* και Ἄποστόλων.

* * *

Βέβαια, ἵσως τελικὰ διερωτηθεῖ κανεὶς: Πρὸς τί ἡ ὀρολογουμένηως σύντομη αὐτῇ και μὲ κανένα τρόπο ἐξανλητικὴ ἐπισκόπηση τῶν ὄρων *Εὐαγγελιάριον* — *Εὐαγγελιστάριον*, τῇ στῆμῃ ποὺ σήμερα επικρατοῦν διεθνῶς οἱ ὄροι αὐτοὶ καθὸς ἑπίσης και ὁ ὄρος *Λεξιωνάριον* (*lectionary*, *lectionaire*, *lectionar*) και καταλαβαίνων ὄροι αἱ γενικῆς γραμμῆς τὶ δηλώνουν οἱ ὄροι αὐτοὶ; Ἄπλως, νομίζουμε ὅτι

16. *Textkritik des N. Testaments*, I, σ. 334.

17. *Ἐπὶ τοῦ ὀρολογουμένου ἔργου Prolegomena to the Study of the Lectionary Text of the Gospels*, 1933.

18. Βλ. π.χ. τὸ προγραμματικὸ ἔργο E. C. Colwell, «Is there a lectionary text of the Gospels?», *Harvard Theological Review* 25 (1932), σ. 73-84.

εἶναι ἀπαράτηρη ἡ γνώση τῆς ἱστορίας και σημασίας τῶν ὄρων ποὺ χρησιμοποιοῦμε σήμερα πρὸς δήλωσιν τῶν χειρογράφων και ἐντύπων ἐκδόσεων τῶν *Εὐαγγελικῶν* και Ἄποστολικῶν ἀναγνωσμάτων. Μπορεῖ ἡ ἐπιβληθεῖσα ὀρολογία νὰ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι καθιστᾷ δυνατὴ τὴ συνεννόηση τῶν ἐπιστημόνων μεταξὺ τῶς ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὴ γῶρα ἢ τὴν ὀρολογία ἀπὸ τὴν ὀρολογία πρὸς ὄρουτα, ἡ πιστότητα ὅμως πρὸς τὴν χειρῶγραφη παράδοση ἀπαιτεῖ τὴ χρῆσιν τοῦ ὄρου *Εὐαγγέλιον* γιὰ τὰ ἐντυπα βιβλία ἢ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιέχουσιν εὐαγγελικὰ ἀναγνώσματα και τοῦ ὄρου *Ἀπόστολος* γιὰ τὰ βιβλία ἢ χειρόγραφα μὲ ἀποστολικὰ ἀναγνώσματα. Ἐτσι ἕλλαωστε ὀνομαζόνται τὰ δύο αὐτὰ βιβλία στὴ λατινουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας; Ἐτσι τὰ ἐπιγράφουν και οἱ νεότεροι ἐκδοτῆς στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1821 και ὅτετρα ἀκολουθῶντας τὸ παράδειγμα τῶν ἐκδοτῶν τῆς Βενετίας, οἱ ὄποιοι ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τῶν χειρογράφων. Ἐτσι τὰ γνωρίζουν, τέλως, οἱ ἱερεῖς και τὸ πλῆρωμα τῆς Ἐκκλησίας μας.

TO BARBERINON EYXOΛOΓION 336
(CODEX VATICANUS BARBERINIANUS GRAECUS 336)

Τ Π Ο
ΘΕΑΠΠΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ
Δρος Ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαίας
Πανεπιστημίου Σοφθόνης

1. Π α λ α ι ο γ ρ α φ ι κ α ἰ κ α ἰ κ ο δ ι κ ο λ ο γ ι κ α ἰ π α ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς .

Τὸ σύνολον τῶν μελετητῶν καὶ τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαίας, τὴν Ἑλληνικὴν παλαιολογικῶν καὶ τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμὸν, συμπωνεῖ ἔτι ὁ Βαββερῖνος Ἑλληνικὸς κώδιξ τῆς Βαββακείου Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθμὸν 336 εἶναι ἡ πλέον φημισμένη καὶ σημαντικὴ χειρογράφος μερσρία τοῦ Βυζαντινοῦ λατρουργικοῦ τύπου¹.

Τὸ ταξινομητὸν στοιχεῖον τοῦ χειρογράφου ποικίλλει κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ στάδια τῆς ἱστορίας του. Ἀρχικῶς εἶχε τὸν ἀριθμὸν 33 εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου, εἰς τὴν Φλωρεντίαν². Ἀκολούθως λαμβάνει τὸν ἀριθμὸν 77³, ὁ ὁποῖος σηματοῦνεται εἰς τὸ ἐξέδωλλον ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν:

1. Ἀναφέρομαι ἐπισημάνους ἐκ τῶν διακεκριμένων μελετητῶν: R. DEVREESSE, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris 1954, σ. 196. — A. JACOB, «L'enchologie de Porphyre Uspenski (Cod. Leinigr. gr. 226-Xème siècle)», ἐν Le Museon 78, 1975, σ. 173. — M. ARRANZ, «Les grandes étapes de la liturgie byzantine: Palestine - Byzance - Russie. Essai d'aperçu historique», ἐν Liturgie de l'Eglise particulière et Liturgie de l'Eglise universelle, Conférences Saint-Serge, XXXIème semaine d'études Liturgiques 1975, Roma, Ed. liturgiche, 1976, σ. 49 (Bibliotheca EL, Subsidia 7). — G. MERCATI, Opera minori, τόμ. IV, Città del Vaticano 1937, σ. 507 (Studi e Testi 79). — II. TPEMHEAA, «A Γρηγορίου Δεσπογιῆται κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας», Ἀθήνα 1982, σ. κα'. — A. WILMART, «La bénédiction romaine du lait et du miel dans l'Euchologe Barberinib», ἐν Revue Bénédictine 45, 1933, σ. 10.

2. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, The Public Library of Renaissance Florence, (Niccolo Niccoli, cosimo de Medici and the library of San Marco), Padova 1972, σ. 65 (Medioevo e Umanesimo 10).

3. M. ARRANZ, «Les Sacraments de l'ancien euchologe constantinopolitain (4)», ἐν Orientalia Christiana Periodica 48, 1982, σ. 295. — P.

N.A. 77. Μετὸν ἀριθμὸν τούτων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰσέρχεται ὁ κώδιξ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ καρδινάλιου François Barberini, ὅπου ἐμφανίζεται ὡς κώδιξ Ἁγίου Μάρκου 77. Τὸν τῆσαν τούτων διετήρησεν ἕως τὸν 18ον αἰῶνα⁴.

Τὸν 18ον αἰῶνα λαμβάνει νέον ταξινομητὸν ἀριθμὸν ὑπὸ τὸν Sante και (ἀργότερον) Alessandro Pieralisi. Πόδεκεται περὶ τοῦ ἀριθμοῦ III, 55⁵, ταυτοτρόπως δὲ χαρακτηρίζεται ὡς κώδιξ τῆς συλλογῆς Barberini (Barberinianus graecus III, 55). Τὸν τῆσαν τούτων διετήρησεν ἕως τὴν εἰσοδὸν του εἰς τὴν Βαββακείου Βιβλιοθήκην, ὅποτε καὶ λαμβάνει τὸν τελικὸν ταξινομητὸν του τύπον (Vaticanus Barberinianus Graecus 336).

Ὁ Κώδιξ εἶναι περυσταμὸν μεγαλογραφικῶν χειρογράφων, πάλιν συγνὰ δὲ σηματοῦνεται τὰ πνευματὰ καὶ οἱ τόνοι⁶. Τὰ γράμματα εἶναι κλάβρα, ἡ δὲ γραφὴ κλασικὴ εἰς τὸ εἶδος τῆς καθέρι τὸ χειρόγραφον χρονολογεῖται περὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνος (ἴσως θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω), ἀποτελεῖ ἐν ἐκ τῶν τελευταίων δειγμάτων μεγαλογραφικῶν καθέρου γραφῆς, διότι ἡδὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνος ἀρχίζει ἡ κυριαρχία τῆς μεγαλογραφικῶν πλάγιας γραφῆς, ἡ ὁποία εἶναι συγνοτάτη κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος παρουσιάζει, ἐπίσης, κάποια σχέσιν μετὸν τούτων προεπιστάσεως του ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ θὰ ἐπιανεθώμεν.

CANART - V. PERI, Sussidi bibliografici per i manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana. Città del Vaticano 1970, σ. 108, 143 (Studi e Testi 261). — A. STRITTMAYER, «The Barberinum S. Marci, of Jaques Garm, ἐν Ephemerides liturgicae 47, 1933, σ. 329.

Ἀτ παλαιότεροι μετέτρα μνημονεύουν τὸν ἀριθμὸν 77: C. BUNSEN, Hipolytus und seine Zeit, (Zweiter Band), Leipzig 1853, σ. 535, C. A. SWAINSON, The Greek Liturgies (Chiefly from original authorities), Cambridge 1884, σ. XV.

4. P. CANART - V. PERI, μ.ν. ἐργ., σ. 108.

5. E. FOLLIERI, Codices graeci Bibliotheca Vaticanae selecti (Exempla scripturarum, I V), Città del Vaticano 1969, σ. 19, σημ. 10. — S. DE RICCI, «liste sommaire des manuscrits grecs de la bibliotheca Barberiniana», ἐν Revue des Bibliothèques 47, 1907, σ. 117.

Ἄδωκυτῶμα νὰ ἐξηγήσωμεν διατὸ ὁ Dom WILMART (μ.ν. ἐργ., σ. 10) θεωρεῖ τὸν ἀριθμὸν 77 μεταγενέστερον τοῦ III, 55. Τὸ ἄρθρον τῶν P. CANART - V. PERI ὁφθαλμοῦ ὑπογραμμίζει τὴν ἀγαθότητα τοῦ 77 ἔκθεσι τοῦ III, 55 (μ.ν. ἐργ., σ. 108). Ὁ κορυφαῖος μελετητῆς τοῦ κώδικος, ὁ Ἀμερικανὸς Βενεδικτῖνος μοναχὸς Anselm STRITTMAYER, θεωρεῖ ἐπίσης ὡς ἀγαθότερον τὸν ἀριθμὸν 77 («Barberinum», σ. 329), οἱ δὲ ὑπόλοιποι μελετηταὶ θέτουν τὸν ἀριθμὸν 77 ἐν τῷ παροβέσει μετὰ τὸν III, 55.

Ἄς σηματοῦθῃ, ἐπίσης, ὅτι ὁ M. JUGE ἀναφέρει ὡς πάλαιον ταξινομητὸν ἀριθμὸν τοῦ κώδικος τὸν III, 33 («Considérations générales sur la question de l'épiscôpe», ἐν Echos d'Orient 35, 1936, σ. 324, σημ. 1). Πόδεκεται μάλιστα περὶ συγχύσεως τοῦ ἀριθμοῦ III, 55 μετὰ τὸν ἀγαθότερον 33 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου;

6. E. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19.

Τὸ χειρόγραφον εἶναι μικροῦ σχήματος, διαστάσεων 189 mm × 131 mm⁷. Αἱ σελίδες του εἶναι ἠρωμιημένες καὶ περιέχουν 21 γραμμὲς χειμένου ἐκάστη. Οἱ μελετῆται συγμωνοῦν ἔστι ὁ κώδιξ ἀπορλεῖται ἀπὸ 279 φύλλα⁸, ἀλλὰ διαφωνοῦν διὰ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν σελίδων: "Αλλοὶ ἀναφέρουσιν 562⁹ καὶ ἄλλοι 563¹⁰ σελίδας.

2. Ἡ Χρονολογία

Δὲν θυνάμεθα νὰ καθορίσωμε τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν συνθέσεως τοῦ κώδικος. Ὁρισμένοι ὑποστηρίξουν ἔστι ἡ χρονολογία αἰτῆ εὐρίσκεται περὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου μ.Χ. αἰῶνος¹, ἄλλοι δὲ θεωροῦν πιθανώτερον ἔστι εὐρί-

7. Ἀὐτὸ θ. Τὰ δεδομένα τῶν διαστάσεων τοῦ κώδικος διαφέρον ἀκριβῶς μετὰ-
ἐν τῶν μελετητῶν: 190mm × 130mm κατὰ τὸν Α. WILMART (μ.ν. ἐργ., σ. 10),
190mm × 135mm κατὰ τὸν Α. STRITTMATTER («Barberinum», σ. 329).

8. Α. JACOB, «Les Euchologes du fonds Barberini grec de la bibliothèque vaticane» ἐν Didaskalia 4, 1974, σ. 154. — Ε. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19. — V. BRUNI, I funerali di un sacerdote nel rito Bizantino (secondo gli Euchologi manoscritti di lingua Greca), Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 14, Jerusalem 1972, σ. 43.

9. F. X. FUNK, Didascalia et constitutiones Apostolorum, (1), Paderborn 1905, σ. XXVIII. — J. M. HANSENS, La liturgie d'Hippolyte, Roma 1959, σ. 49. (Orientalia Christiana Analecta 155). — C. A. SWAINSON, μ.ν. ἐργ., σ. XV. Κατόπιν προσομοιωτὴς μελέτης τοῦ κώδικος, εἰσέδηξ τῆς ἐκείνου γλώσσας.

10. R. DEVRESSE, Introduction, σ. 196. — S. DE RICCI, μ.ν. ἐργ., σ. 107. — Α. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 329. — Α. WILMART, μ.ν. ἐργ., σ. 10. Ἐπισημαίνουμε τὴν ἀνεκρίβη μεταφράση τοῦ J. B. PITRA (Juris Ecclesiastici Graecorum historia et monumenta, τ. 1, Romae 1863, σ. 3) ἐν ὁ κώδιξ ἀπορλεῖται ἐκ 536 σελίδων.

11. Ε. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19. Α. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 154. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Les prières de l'ambon du Barb. grec. 386 et du Vat. gr. 1833», ἐν Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome 37, 1966, σ. 19. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Le rite du KAMLIANTZMOZ dans les euchologes Italopgress», ἐν Mélanges liturgiques offerts au R. P. Dom Bernard BOTTE O.S.B., Louvain 1972, σ. 225. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «L'evoluzione dei libri liturgici Bizantini in Calabria e in Sicilia dall'VIII al XVI secolo con particolare riguardo al rito eucharistico», ἐν Calabria Bizantina 38, 1974, σ. 16. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Une Version Géorgienne inédite de la liturgie de Saint Jean Chrysostome», ἐν Le Muséon 77, 1964, σ. 73. — Μ. JUGIE, μ.ν. ἐργ., σ. 324, σελ. 1. — Η. LIETZMANN, Mass and Lord's Supper (Ἐγγράβη μεταφράσεως ἐκ τοῦ Τερωμακοῦ παρωροῦ Messen und Herrenmahls 3 Auf., Berlin, W. de Gruyter, 1955 ὑπὸ D. REYVE, Introduction and further inquiry be R. D. RICHARDSON), τεύχος 1, Leiden, Brill, 1953, σ. 1. — Α. G. MARTMORT, Les diaconesses. Essai historique, Roma, Edit-

σκεται περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου μ.Χ. αἰῶνος¹².

Εἰς διαφόρους μελέτας ἐπιχειρεῖται προστάθεια ἀκριβεστεράς χρονολογίσεως τοῦ κώδικος βάσει ἐνδείξεων ἐκ τοῦ χειμένου. Πρόκειται, κατὰ πρῶτον λόγον, περὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς συγγραφῆς ὁρισμένων εὐχῶν εἰς τὸν "Άγιον Γερωμόν Α', Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ πρώτη εὐχὴ εἶναι ἡ «ἐπισημαίνουσα» ἡ ὁποία εὐρίσκεται ὑπὲρ ἀριθμὸν 301 εἰς τὴν περιγραφήν τοῦ κώδικος ὑπὸ τοῦ Α. Strittmatter¹³, εἰς δὲ τὸν κώδικα εἰς τὴν σελίδα 514 (φύλλο 254v), ὁ δὲ ἀριθμὸς τῆς εὐχῆς εἰς τὸν κώδικα εἶναι ὁ σίβ'. Εἰς τὸν τίτλον τῆς εὐχῆς ταύτης ἀναφέρεται ὡς συγγραφεὺς ὁ «Πατριάρχης Γερωμόν».

Ἡ ἑπομένη Α' διετάξεσε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετεξέ-

zion liturgiche, 1982, σ. 147. — J. MATEOS, «Evolution historique de la liturgie de St. Jean Chrysostome», ἐν Proche Orient Chrétien 15, 1965, σ. 338, σελ. 34. — J. B. PITRA, Juris, σ. 3. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Hymnographie de l'Eglise grecque, Rome 1867, σ. 56. — Α. RAES, «Κατὰ πάλιν καὶ διὰ πάλιν», ἐν Oriens Christianus 48, 1964, σ. 216. — Τ. SCHERMANN, «Der älteste Text der griechischen Jacobsliturgie», ἐν Oriens Christianus 3, 1903, σ. 215. — G. WINKLER, «Die Interzessionen der Chrysostomusaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung», ἐν Orientalia Christiana Periodica 36, 1970, σ. 310, 324.

12. Η. G. BECK, Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich (Byzantinisches Handbuch, II, 1), München, 1959, σ. 243. — R. BORNERT, Les commentaires Byzantins de la Divine Liturgie (du VIIe au XVIe siècle), Paris 1966, σ. 145. (Archives de l'Orient Chrétien 9). — V. BRUNI, μ.ν. ἐργ., σ. 43. — Η. BUSCHAUSEN - H. LENZEN, «Ein Konstantinisches Silberreliquiar aus Jabalkovo in Bulgarien», ἐν Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 14, 1965, σ. 180. — Μ. CAPPUTINS, «Une formule liturgique inédite», ἐν Ephemerides Liturgicae 47, 1933, σ. 33. — R. DEVRESSE, Introduction, σ. 196. — G. DIX, The Treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome, London 1937, σ. XLVI. — G. GARTHE, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Città del Vaticano 1946, σ. 132 (Studi e Testi 127). — F. X. FUNK, μ.ν. ἐργ., σ. XXVIII. — J. M. HANSENS, μ.ν. ἐργ., σ. 49, 82, 520. — Μ. MANDALA, La protesi della liturgia nell'rito Bizantino-greco, Grottaferrata 1935, σ. 20, 100. — P. DE MEESTER, Studi sui sacramenti, amministrati secondo il rito Bizantino, Roma 1947, σ. 192. — G. MERCATI, Opere, σ. 8. — S. DE RICCI, μ.ν. ἐργ., σ. 107. — II. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δειρογραφικὸν τύπον Αλγύπτου καὶ Ἄνατολῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν ιστορίαν τῆς Χριστιανικῆς κατὰ τὸν ἄνθρωπον, Ἄθυνα 1961, σ. 325. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Τρεῖς Δειρογραφικαί, σ. κα'. — Β. J. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 65. — Α. WILMART, μ.ν. ἐργ., σ. 16.

13. «Barberinum», σ. 364.

των έτων 715 και 730¹⁴, όποτε και ξεδιάνγλη υπό των εικονολατρών¹⁵, άποθανών το 733¹⁶. Η χρονολογία του θανάτου του θα πρέπει, έπομένως, να άπορεύεται τον «terminus ante quem non» της συνθέσεως του κώδικα¹⁷.

Κατά τον Μ. Arranz μία είσφι εύχη θα πρέπει ν' άποδοθή εις τον Πατριάρχη Γερμανών Α'. Ο έμπιστος όστος ιστορικός μελετητής του Βυζαντινού Αυτοκρατοικού τύπου πατριάρχη έστι εις τον Συνακτάριον 'Ελληνογλώσσων κώδικα 959 του 11ου αιώνα (ό όποιος άπορρέει άντίγραφον του Βαβερνιού κώδικα 336), αι εύχαι της Παναυγίδος (σ. 502-509 εις τον Βαβερνιόν κώδικα) άποδίδονται εις τον Πατριάρχη Γερμανών Α'¹⁸.

Ο Μ. Arranz συμπραίνει, λοιπόν, έτι το Βαβερνιόν εύλογόν 336 (ή, τουλάχιστον, μία πρωταρχική του μορφή) είναι προγενέστερον της εικονομαχικής κρίσεως. Διά τούτο (από Κωνσταντινοπουλίτικόν πρωτότυπον, βάσει του όριού άναπαρήχθη ό Βαβερνιός κώδιξ 336, δέν πρέπει να είναι μεταγενέστερον του έτους 733 μ.Χ., χρονολογία θανάτου του Πατριάρχου)¹⁹.

14. I. KAPALIANNOPOYΛOY, 'Ιστορία του Βυζαντινού κράτους, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 617. — G. CAVVALO, «Funzione e struttura della maiuscola greca tra i secoli VIII-IX», εν La paléographie grecque et byzantine (Colloque international du Centre National de la recherche scientifique, Paris 21-25 Octobre 1974), Paris 1977, σ. 107 σημ. 77. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — 'TOY 'ΙΛΙΟΥ, «Euchologes Barberini», σ. 19.

15. 'Η ιστορία της Βυζαντινής αύτοκρατορίας, 'Ιακωμότημο του Καμπερτζή, μετάφρασις έκ του άγγλικού (J. M. HUSSEY, The Cambridge Medieval history, vol. IV, The Byzantine empire, Cambridge, University Press, 1966), υπό Ντεουρού Ζαούλ, 'Αθήναι 1979, τομ. Α', σ. 81.

16. Μ. ARRANZ, «Etiapas», σ. 50. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — G. CAVVALO, μ.ν. έργ., σ. 107 σημ. 77. "Ας σημειωθή ότι ό A. STRITTMATTEYER άναφέρει το 729 μ.Χ. ως έτος θανάτου του Πατριάρχη Γερμανού Α' (Note on the byzantine Synaxer), εν Traditio 10, 1954, σ. 69).

17. A. JACOB, «Evoluzione», σ. 16. — 'TOY 'ΙΛΙΟΥ, «La liturgie de Saint Jean Chrysostome», εν Eucharistiques d' Orient et d' Occident, Paris 1970, σ. 114 (Lex Orandi 47).

18. Μ. ARRANZ, «Les prières presbytérales de la «Pannychis» de l' ancien euchologe byzantin et la «Pankhidas» des défunts», εν La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XXIème semaine d' études liturgiques, 1974, Roma, Ed. liturgiche, 1975, σ. 40 (Bibliotheca EL, Subsidia 1). — 'TOY 'ΙΛΙΟΥ, «Etiapas», σ. 50.

19. Μ. ARRANZ, «Evolution des rites d' incorporation et de readmission dans l' Eglise selon l' euchologe byzantin», εν Gestes et paroles dans diverses familles liturgiques, Conférences Saint-Serge XXIVème semaine d' études liturgiques, 1977, Roma, Ed. liturgiche, 1978, σ. 33 (Bibliotheca EL, Subsidia 14).

Ο Γερμανός Α' θα πρέπει να είχε συμμετοχή εις την σύθεσιν του κώδικος προκειμενα, άλλωστε, δι' είναι έκ των μεγάλων βυζαντινών ιστοριογνώστων της θείας Αυτοκρατορίας. Συμφωνως προς την θέση ταύτην του Μ. Arranz, το έτος 733 άπορρέει τον «terminus post quem non» της συνθέσεως του κώδικα²⁰.

Μια τρίτη ένδειξις ίκανή να προσδιορίση άκριβέστερον την χρονολόγησιν του κώδικος είναι η εύχη εύλογίας γάλακτος και μέλιτος, η όποια εύφρασαι λατρευσι εις την οσαλίδα 563 (φώλιον 279ν), εις το τελευταίον φύλλον του κώδικος. Ο Dom A. Wilmart, ό όποιος την έμελέτησε, χρονολογεί την εύχην περί το έτος 800 μ.Χ. Κατά την γνώμην του, το λατινικόν τούτο κείμενον «προσετέθη εις τον κώδικα επί βασιλείας Κωνσταντίνου VI», διαστρωτός άμφισβητηθείσα υπό του A. Strittmatter²¹.

Η λατινική αύτη εύχη εύλογίας άδηγεί, κατά τον A. Wilmart άλλα και κατ' άλλους μελετητάς, εις την χρονολόγησιν του κώδικος περί τα τέλη του 8ου ή τας άρχάς του 9ου αιώνα. Άπορρέει έπομένως, τον «terminus post quem non» της συνθέσεως του κώδικα²².

Η τρίτη ένδειξις, η όποια συμβάλλει εις την χρονολόγησιν του κώδικος, όφείλει τον έντοπισμόν της εις τον F. E. Brightman. Ούτος έπέστησε την προσοχήν μας εις την μνημόνευσιν των «πιστοτέρων Βασιλέων» και της «φιλογιάτου βασιλίσκου» έντός μιας εύχης του Βαβερνιού κώδικος 336²³.

20. Παράθετομε το συμπέρασμα της μελέτης του Μ. Arranz («Pannychis», σ. 40): «L' attribution des prières presbytérales de la pannychis à S. Germain ou en tout cas à un contemporain, se justifie assez bien. Rappelons que leur présence dans le Codex Barberini 336 nous permet d' établir la date limite de sa composition entre le VIIIème et le IXème siècle».

21. A. WILMART, μ.ν. έργ., σ. 16.

22. A. STRITTMATTEYER, «Barberinum», σ. 329.

23. G. CAVVALO, μ.ν. έργ., σ. 107 σημ. 77. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — 'TOY 'ΙΛΙΟΥ, «Ambon», σ. 19.

24. Ο BRIGHTMAN σημειώνει, ότι η μνημόνευσις αύτη εύφρασαι «on p. 33 below» (Liturgies Eastern and Western, vol. I, Eastern Liturgies, Oxford 1896, σ. LXXXIX). Ολοσήμερον έντοπισι την οσαλίδα ταύτην, βάσει της περιγραφής του A. STRITTMATTEYER, θα διαπιστώση ότι πρόκειται περί μιας εύχης της χειροτονίας (A. STRITTMATTEYER, «Barberinum», σ. 354), όμοια δέν εύφρασαι μνημόνευσις των βασιλέων (πώς, άλλωστε, θα ύπήρχε ταύτη μνημόνευσις εις εύχην χειροτονίας;). Ο A. STRITTMATTEYER έπαρωμαίβεται (κατά τρόπον, προφανώς, άβασάνιστον, άν και είδημων περί τον κώδικα) την άνακρίβειαν του BRIGHTMAN («Notes», σ. 69).

Ο A. WILMART είναι ό πρώτος προσδιορίσας όρθως το που εύφρασαι η μνημόνευσις αύτη: «Au cours de la grande intercession Hittanique». Διά τολας όρθως γίνεσαι λόγος και εις τολαν λατινογλώσσον. Ο II. ΠΡΕΜΠΕΛΑΔ Σην το προσδιόξει (Δει το ο Ρ. Γ. Ι. Χ. Ι. Τ. Τ. ο. ι. σ. 325), και τελικώς ό A. JACOB παρατηρεί όρθως ότι η μνημόνευσις των βασιλέων εύφρασαι εις τα άκρωτα της Χριστοστομικής θείας Αυτοκρατορίας εις την οσαλίδα 64 (φώλιον 32ν) του κώδικος (A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 114).

Πότιοι είναι οι μνημονευόμενοι βασιλείς; Ο Brightman πιστεύει ότι πρόκειται περί του Κωνσταντίνου VI (780-797) και της σύζυγού του Μαρίας (την οποία έγγυμψέθη το 795), ή δε «φιλόδοτος βασιλεύσα» πρέπει να είναι η Βασιλομήτωρ Ειρήνη, χήρα του Λέοντος IV²⁵. Έτσι τη βάση των δεδομένων τούτων, η σύνθεσις του κώδικος τοποθετείται μεταξύ των έτων 788-797 μ.Χ.²⁶.

Η χρονολόγησις αυτή έπέθη υπό άμυγβήτην βλάκει διαφόρων παρατηρήσεων: έτι ό έπος «βασιλείς» δεν άναφέρεται εις τον αυτοκράτορα και την σύζυγον του άλλα εις τον αυτοκράτορα και εις τον (ή τους) συνεργάτας του²⁷. έτι η μνημόνευσις αυτή των βασιλέων δεν θά πρέπει ν' άνήκει εις το άρχικόν κείμενον της Χρυσοστομιακής θείας Λειτουργίας, προσθετικά μεταγενεστέρας²⁸.

Όλα τα άνωτέρω δεδομένα μάς οδηγούν εις την διαπίστωσιν του Α. Jacob, έτι «θά πρέπει να τοποθετήσωμε λογικώς την σύνθεσιν του Βαββρινου κώδικος κατά το δεύτερον ήμισυ του 8ου αιώνου»²⁹.

3. Τ ό π ο ς π ρ ο ε λ ε υ σ ε α ς .

Όσοι συγγραφοίην έτι ό Βαββρινός Έλληνικός κώδιξ 336 είναι άντιγραφοι άπολεσθέντος πρωτοτύπου. Το πρωτότυπον τούτο συνετέθη άσφαλώς εις την Κωνσταντινούπολιν³⁰. Πρόκειται, έπιπέτως, διά Κωνσταντινουπολίτικόν Εύχολόγιον³¹, έπινοημάζόμενον και «Πατριαρχικόν»³², όπερ σημαίνει έτι μάς διαβιβάζει το τυπικόν και τάς Πατριαρχιακάς άκολουθίας της Κωνσταντι-

νουπόλεως και ούδότως μάς περιφρασεύει Έκκλησιαστικώς έδρας³³. Ο έπος «Πατριαρχικόν Εύχολόγιον» δεν σημαίνει έτι έγρηγορισμένοτρο μόνον υπό του Πατριάρχου, άλλα και υπό των προσβυτέρων³⁴. Η πρωτοβουλία ήμως διά την σύνθεσιν του κώδικος πρέπει ν' άνελήθη εις σημερινών Έκκλησιαστικόν κέντρον της βυζαντινής πρωτευούσης³⁵.

Τό άντιγραφον του Κωνσταντινουπολίτικου πρωτοτύπου (ήτοι ό σημερινός κώδιξ) παρήχθη εις την Νότιον Ίταλίαν³⁶. Η άποψις έτι το πρωτότυπον άνεργασθη εις την Κωνσταντινούπολιν δεν εύσταθεί³⁷. Αί μελέται περί των τυπικών της Λειτουργίας του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, άποδεικνύουν έτι ό Κώδιξ άνεργασθη εις την Νότιον Ίταλίαν, προφανώς εις την Καλαβρίαν ή εις την Σικελίαν³⁸.

Αί μελέται αύται άποδεικνύουν έτι υπήρξαν προσθήκαι νέων στοιχείων εις το παλαιόν Κωνσταντινουπολίτικόν τυπικόν της Χρυσοστομιακής θείας Λειτουργίας, συγκεκριμένας δε εις την εύχην της προέσεως (ή όποια παρυστάζει εις τον Βαββρινόν κώδικα μίαν Εύχαριστιακήν Θεολογίαν τελείας διαφορετικήν από την Βυζαντινήν) καθώς και από των εύχων των κατηχημένων (μέ τάς όποιας ήρχιζε το παλαιόν τυπικόν της Χρυσοστομιακής θείας Λειτουργίας εις την Κωνσταντινούπολιν)³⁹.

Τά δεδομένα ταύτα μάς ύπογεγώνουν να δεχθώμεν, έτι το άντιγραφον του Κώδικος δεν έγένετο εις την Κωνσταντινούπολιν. Άπό έτέρου διαπιστώνομεν έτι όχι μόνον εις την θείαν Λειτουργίαν του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου άλλα και εις άλλας εύχάς του Βαββρινου κώδικος 336, ύφίσταται Άνταρλικά στοιχεία, Συνορισταστικακά ή Αίγυπτιακά⁴⁰. Η παρουσία των Άνταρλικών

33. M. ARBANZ, «Evolution», σ. 33.

34. M. ARBANZ, «Sacraments», σ. 286, 296.

35. A. JACOB, «Evolution», σ. 58.

36. E. FOLLIERI, μ.ν. έργ., σ. 19. — M. ARBANZ, «Etapes», σ. 49. — A. JACOB, «Note sur la prière KTIΣTA TON YΛATON de l' Euchologe Barberini», έν Byzantion 56, 1986, σ. 139.

37. A. WILMART, μ.ν. έργ., σ. 16. Σημειώομεν έτι ό F. G. BRIGHTMAN (μ.ν. έργ., σ. LXXXVIII) και ό II. TPEMIEBAΣ (Λειτουργικοί τόμοι, σ. 325), άναφέρουν έτι ό Κώδιξ μεταφέρθη εις την Ίταλίαν έκ της Κωνσταντινουπόλεως, χωρίς να προσδιορίσουν έναν έννοον το πρωτότυπον ή το άντιγραφον (εις την δευτέραν περίπτωση θά πρόκειται περί λαθρακίμης θέσεως τον).

38. G. CAVIADO, μ.ν. έργ., σ. 106 σπμ. 75. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157.

39. A. JACOB, «Evolution», σ. 59.

40. M. ARBANZ, «Sacraments», σ. 295. — TOY IAIOT, «Pannychis», σ. 42. Ο G. BALDANZA, έπισημ, διαπιστώνει την ύπαρξιν πολλών Έβραϊκών στοιχείων εις την άκολουθίαν του Γέμου εις τον Κώδικα (μ.ν. έργ., σ. 234). Ο A. JACOB άπέδειξε ότι κάποια εύχή καθ'ενασχούσιν των υδέρων του Κώδικος έχει έμφανή Παλαιαστικακήν προέλευσιν («KTIΣTA TON YΛATON») σ. 146-147, όπου συμπεράσκει: «Le resultat le

25. F. G. BRIGHTMAN, μ.ν. έργ., σ. LXXXIX. — II. έπισημ, II. TPEMIEBAΣ, Λειτουργικοί τόμοι, σ. 325. — A. WILMART, μ.ν. έργ., σ. 16.

26. H. ENGBERDING, Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie (Theologie des Christlichen Ostens), Münster 1931, σ. XXX. — II. TPEMIEBAΣ, Λειτουργικοί Τόμοι, σ. 325 (788-789 μ.Χ.).

27. A. JACOB, «dean Chrysostome», σ. 115.

28. H. ENGBERDING, «Das anaphorische Furbittgebet der byzantinischen Chrysostomusliturgie», έν Oriens Christianus 46, 1962, σ. 50, 55 σπμ. 48.

29. A. JACOB, «dean Chrysostome», σ. 114.

30. M. ARBANZ, «Evolution», σ. 33. — TOY IAIOT, «Etapes», σ. 49. — A. JACOB, «Evolution», σ. 54, 58. — A. SPRITTMATTER, «The latin prayer «Ad infantes Consignandos» in the Byzantine Rite of Confirmation», έν Orientalia Christiana Periodica 21, 1955, σ. 309. — A. WILMART, μ.ν. έργ., σ. 16.

31. G. MERCATI, O pere, σ. 8.

32. M. ARBANZ, «Christologie et ecclésiologie des prières pour les malades de l' Eucharistie slave du Sinai», έν L' Eglise dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XXVle me semaine d'études liturgiques 1979, Roma, Ed. liturgiche 1980, σ. 21 (Bibliotheca EL, Subsedia 18). — G. BALDANZA, «Il rito del Matrimonio nell' eucologio Barberini 336 (analisi della sua visione teologica)», έν Epemerides Liturgicae 93, 1979, σ. 318.

τούτων στοιχείων κατανοείται πλήρως ἐξ ἀναλογισθῶμεν τὴν μετακίνηση τῶν μοναχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, καθ' ἣν στήλην ἀρχίζουσι εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς αἱ πρῶται διωξίαι τοῦ 'Ισακίμ⁴¹. Ἀς μὴ λησμονοῦμε (διὰ τὴν ἐπιπέδωσιν εἰς τὸ θέμα τῶν μὴ Κωνσταντινουπόλεως προσθιγῶν εἰς τὴν Αἰουπόλιν καὶ τῆς Αἰγύπτου διεκπερασεως ἀνέπαφον τὴν Αἰουπόλιν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ μορφή τῆς ὁποίας ἦτο, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, πληροστέα τῆς μορφῆς τῆς Χρυσοστομικῆς Αἰουπόλεως. Ἡ πληροστέα αὐτῆ μορφή ἦτο, λοιπὸν, δυνάτην νὰ δημιοφρήσῃ προσθιγὰς εἰς τὴν ἀντιπροσώπων Κωνσταντινουπόλεως⁴².

Ἐπιμένως, ὁ κώδιξ ὅπως διασώζεται σήμερον, εἶναι Νοτιο-Ἰταλικῆς προελεύσεως⁴³. Ἀναμέθια νὰ δεχθῶμεν Νοτιο-Ἰταλικὴν προέλευσιν καὶ τοῦ παρωστῆρου τοῦ κώδικος; Ποιῶν ὁμοίων, τὴν στήλην κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑφίσταται ἀναλυτικὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος. Ὁ Α. Wilmart (ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι ὁ Κώδιξ ἀνεργάσθη εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν), παρατηρεῖ ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνεργάσθη τοῦ κώδικος, τὸ ἀντίγραφον μεταφέρθη εἰς Ἰταλίαν διὰ τὴν προσφεθῆ, προσφωτῶς, εἰς κάποιους Ἐκκλησιαστικὸν ἀξιωματοῦσιν⁴⁴. Ὁ Α. Jacob, ἀν καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνεργάσθη ἐγένετο εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν, συμφωνεῖ ὅτι ἡ μόνη βεβαιότης εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ Ἰταλικῶν ἐδάφους ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνεργάσθη⁴⁵. Ἐπιμένως ἡ ἀποψη τοῦ F.E. Brightman (τὴν ὁποίαν δέχεται καὶ Ὁ Π. Τριμπίλας) ὅτι ὁ Κώδιξ μεταφέρθη εἰς Ἰταλίαν κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439 μ.Χ.) εἶναι ἀβάστατος⁴⁶.

Ἡ στουδαίωσις τῶν λατρευτικῶν χειρογράφων συνίσταται εἰς τὴν διάσωση στοιχείων, τὰ ὅποια ὄλγον κατ' ὄλγον ἐξηραίνοντο εἰς τὰς πάλαια καταγωγῆς τῶν⁴⁷. Διὰ τοῦτο τὰ χειρογραφα ταῦτα ἀπαιτοῦν ἰδιαιτέραν προσ-

plus manifeste de cette enquête est d' avoir mis une fois encore en évidence l' influence considérable que les traditions liturgiques palestiniennes ont exercées sur la formation de l' euchologe byzantin en Italie méridionale»).

41. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 187.

42. A. JACOB, «Evoluzione», σ. 59.

43. M. ARBANZ, «Pannychis», σ. 42. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Les prières sacerdotales des vépres byzantines», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 37, 1971, σ. 106. A. JACOB, «Καμπαναριόσις», σ. 226. — J. MATEOS, μ.ν. ἐργ., σ. 344 σελ. 78.

44. A. WILMART, μ.ν. ἐργ., σ. 16.

45. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 115.

46. F. G. BRIGHTMAN, μ.ν. ἐργ., σ. LXXXVIII. — II. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δεῖματα τῶν ἁγίων τῶν πατρῶν*, σ. 325. Ἐν πάσῃ περιπτώσει (ὅπως ἀνωτέρω περιπτώσει) ὁ δὸς συγγραφεὺς δὲν δεικνύει ἐξ ἀναφάνου εἰς τὸ παρωστῆρον ἢ εἰς τὸ ἀντίγραφον.

47. A. JACOB, «Varianten», σ. 297-298.

οχλῶν⁴⁸. ἡ ἰδία προσοχὴ ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χριστιανικοῦ Ἐλληνισμοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας (ἡ ὁποία ἀρχίζει ἤδη εἰς τὸ παρωστῆρον ἡμισυ τοῦ 7ου μ.Χ. αἰῶνος)⁴⁹.

4. Ὁ Βαββαρονὸς εἰς τὸν Εὐαγγελικὸν κώδικε 336 μετὰ τῆς εἰσόδου τοῦ εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην.

Τὸ ἀντίγραφον τοῦ Πατριαρχικοῦ τούτου Εὐαγγελίου ἦτο δῶρον, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ προεβίβητο διὰ τὸν πρῶτον τυχόντα. Ἐν τούτοις, θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ κώδικος τοῦ (προφανῶς Ἀρτινοῦ) ἀγνοοῦσε τὴν ἔξια τοῦ κώδικος πρὸ τοῦ 15ου αἰῶνος. Τὸ χειρόγραφον θὰ πρῆται νὰ εὐρίσκητο πᾶντοτε ἐπὶ Ἰταλικῶν ἐδάφους, τὸ δὲ κεφαλαῖον I, τὸ ὁποῖον εὐρίσκητο εἰς τὸ ἀνω τμήμα τῆς πάλαιας σελίδος (καὶ τὸ ὁποῖον προσετέθη πιθανῶς μετὰ τοῦ 11ου καὶ 14ου μ.Χ. αἰῶνος), δὲν μᾶς προσφέρει περισοτέρας πληροφορίες⁵⁰.

Ἡ πρώτη σαφὴς ἐνδεικτικὴ πρόδηξη ἀπὸ τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ κώδικος χρονολογεῖται πρὸ τοῦ 15ου μ.Χ. αἰῶνα καὶ μᾶς παρέχει ἀποσπασμένα στοιχεία περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος. «Oratione missae et totius officii secundum basilium conventus sancti marci de florentia ordinis fratrum predicatorum de hereditate Nicholay de Nicholis».

Περὶ τοῦ προσώπου, διὰ τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφήν, ἔχουμε ὀλίγας πληροφορίες. Ὁ Niccola de Niccoli (ἢ Niccolo Niccoli) ἔζησε μετὰ τῶν ἐτῶν 1363 καὶ 1437. Ἵππρεξε ὁ πρῶτος Φλωρεντινὸς Οὐμανιστῆς⁵¹ καὶ προήγαγε ἀπὸ εὐγενῆ οἰκογένειαν⁵². Ἀνθώπτος ἀξιο-

48. R. DEVEREESSE, *Introduction*, σ. 196.

49. R. DEVEREESSE, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (histoire, classement, paléographie)*, Città del Vaticano, 1955, σ. 5 (*Studia e Testi* 183).

50. A. WILMART, μ.ν. ἐργ., σ. 16.

51. Εἰς τὸ ἔκδομα τοῦ, ὁ Dom WILMART (σ. 17) ἀναφέρεται εἰς τὸ κεφαλαῖον τοῦτο T (τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν γνώμην μου, εἶναι σφαλτικὸν κεφάλαιον βιβλιοθηκῆς), ἐπιστῶν τὴν προσοχὴν μᾶς (ἐν καὶ μετ' ἐπιφάσεως) εἰς τὴν Μονήν τοῦ ἁγίου Pierre Damien ἐν Fontavellane, τὰπτόν τοῦ Gubbio εἰς τὴν Ombrie (ἡ Μονή εἶναι ἀρκεταμένη εἰς τὸν Τίμιον Στατόν). Ὁ WILMART, ὅμως, προσδέεται ὅτι εἰς οὐδὲν ἔτερον χειρόγραφον τῆς ἐν λόγῳ Μονῆς περιεπιούμια περιουλιαν σφαιρῶδες.

52. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 59.

53. G. VOIGT, *Die Wiederbelegung des klassischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des humanismus*, (Erster Band), Berlin 1880, σ. 296-298.

λόγου πνευματικής καλλιέργειας, κατείχε περίσπρον θείον εις την ιστορίαν του 'Ιταλικού Ούμανισμοῦ⁵⁴.

Ο Φλωρεντίνος οὗτος Ούμανιστής ἦτο συλλέκτης παλαιῶν βιβλίων καὶ θεματοῦσής τῆς ἀρχαιότητος⁵⁵. Εἶναι βέβαιον ὅτι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος ὁ Βαρβερινὸς κωδῆξ εὐρίσκατο εἰς τὴν κατοικίην του. Φλωρεντὸς συλλέκτης, περιποροῦμενος ἀπὸ παρόμοιας ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος μετὰ τὰς ἐξοδότης, ὁ Niccolò Niccoli διεξήγαγε τὰς ἐρευνὰς του, συλλέγων παλαιὰ βιβλία, εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς καὶ Νοτίου 'Ιταλίας, 'Εκεί, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, θὰ πρέπη νὰ εἶδεν τὸν κωδικὸν μόνον ὁ ἴδιος ἕως θὰ ἠδύνατο νὰ μιᾶς πληροπορήσῃ, τοῦ καὶ μετὸν τρόπον συνελθεῖς τὸ πλῆθυνον χειρόγραφον (τὸ ἐρωτήμα πιθανὸν νὰ ἀπαντηθῆ ἔξω ἐκδοθῆ ἢ ἀλληλογραφεία τοῦ Niccolò Niccoli μετὸν Ambrogio Traversari)⁵⁶.

Ο Niccolò Niccoli ἐκλυποδότησε τὸν Κωδικὸν εἰς τὴν Μονίην τοῦ 'Αγίου Μάρκου εἰς τὴν Φλωρεντίαν⁵⁷, καθὼς ἐλλώστε καὶ ἀνάλυτον τὴν πλῆθυνον συλλογὴν του (800 χειρόγραφα). Ἰννοῦίζομεν ὅτι ὁ Niccolò Niccoli εἴχε χρέη εἰς τὸν Κόμητα τῶν Μεδίκων, ὁ ὁποῖος (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Niccoli) ἀπεξημερίθη, λαβὼν ἕνα ἀρκετὸν ἀριθμὸν χειρογράφων⁵⁸. 'Επισητὴ γνωρίζομεν ὅτι ὁ Κόμης τῶν Μεδίκων ἦτο ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 'Αγίου Μάρκου (ἡ ὁποία ἦτο ἐκ τῶν πρώτων δημοσίων Βιβλιοθηκῶν τῶν νεωτέρων χρόνων), εἶναι πιθανὸν νὰ μετέσταν ἐκεῖ τὸν Βαρβερινὸν 'Ελληνικὸν κωδικὸν 336 (ἐστὶν, βεβαίως, τὸ χειρόγραφον ἦτο μετὰξὺ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὡς ἀποζημίωσιν διὰ τὸ χρέος τοῦ Niccoli).

Τὰ ἔγγρα του κωδικῶς μας ἐμφανίζονται ἐκ νέου τὸν 17ον αἰῶνα. Ἰννοῦίζομεν ὅτι εἰς τὸ ἀνέκδοτον τοῦ καριναίου Barberini, ὁ Jacques Goar ἐμαδέτησε καὶ ἀντέγραψε μερικῶς τὸ Εὐχολόγιον, εἰς τὰ παλαιὰ τῆς προτομασίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ μνημεϊώδους ἔργου του τὸ 1647 εἰς τὸ Παρίσι. Ὁ δὲ ἀκριβὴς Δομηνακὸς μοναχὸς ὀνομάζει τὸ Εὐχολόγιον «Codex Sancti Marci Florentini» ἢ «Barberinum Sancti Marci»⁵⁹. Τὸ δεδομένον τοῦτο ἀποδεικνύει

54. A. WILLMART, μ.ν. ἐργ., σ. 19.
55. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. IX. Ὁ Poggio BRACCIOLINI καὶ ὁ Giannozzo MANETTI (ἀμφότεροι φίλοι τοῦ Niccolò Niccoli) μιᾶς περιποροῦν ὅτι ὁ Φλωρεντίνος Ούμανιστής εἴχε προσωπικῶς βιβλιοθήκην ἐξ 800 τόμων (A. U. 1604, σ. 60).
56. A. WILLMART, μ.ν. ἐργ., σ. 17-18.
57. E. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19. — A. JACOB, «Eunuchologes Barberini», σ. 157. — B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 46. Ὁ II. ΤΡΕΜΠΕΛΛΑΣ ἀνεφέρεται ὅτι ὁ Κωδῆξ μετεφέρθη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ 'Αγίου Μάρκου, χωρὶς ἕως νὰ θειουπνικῆ ἔξω ἐπὶ τὸν ἀποστολικὸν κωδικὸν τοῦ Niccoli (A. E. T. O. V. P. V. C. O. L. T. O. I. P. O. I., σ. 325).
58. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 61.
59. J. GOAR, EYCHOLOGION sive Ritinale Graecorum, Lutetiae

ὅτι μετὰξὺ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ 'Αγίου Μάρκου καὶ τῆς μεταφορᾶς του εἰς τὸ ἀνέκδοτον τῆς αἰκαυενείας Barberini, δὲν ὑφίσταται ἄλλο τμήμα ιστορίας τοῦ κωδικῶ⁶⁰.

Θὰ πρέπη νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ J. Goar παρέχει κἀποια πληροπορίαν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει δαίλον τὴν ιστορίαν τοῦ κωδικῶ: «...a Patribus quibusdam nostris unius ex concilio florentini Assessoribus fuisse proprium dictum, a quo nobilis factum ab eo dicto conventui datum» (Prooemium).

Βασίζομενος εἰς τὴν πληροπορίαν ταύτην, ὁ Brighman σημειώνει ὅτι τὸ Εὐχολόγιον μετεφέρθη εἰς τὴν Σινδοὸν τῆς Φλωρεντίας (26 Φεβρουαρίου 1439 — 26 Ἀπριλίου 1442) ὑπὸ ἐνὸς μέλους τῆς Σινδοῦ⁶¹, ὁ δὲ II. Τρεμπέλας προσθέτει ὅτι ἦτο ὁ Niccolò Niccoli, ὁ ὁποῖος τὸν μετέσταν εἰς τὴν Σινδοὸν⁶². Ὁ Niccoli ἕως ἀπέβλεπε τὴν 4ην Φεβρουαρίου 1437⁶³, ἐπομένως πρὸ τῆς Σινδοῦ. Ἡ σύγχυσις εἶναι ἐμφανής.

Ἐν πύκτῃ περιπτώσει, εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἀργότερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ὁ Κωδῆξ εὐρίσκατο εἰς τὸ ἀνέκδοτον τῶν Barberini. Ἡ ἐπιφανὴς αὐτῆ οικογένεια ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ δύο μετὰ τὸν ἀντιπροσώπους: Τὸν Πάτριον Οὐρβανὸν VIII (†1644) καὶ τὸν καριναίου Fransisco Barberini (†1679)⁶⁴, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἄσπης τῆς Ἀνατολῆς⁶⁵ καὶ συνέβλεπεν ἐνεργῶς εἰς τὴν ἀνέκδοξιν τῆς Βαρβερινῆς βιβλιοθήκης⁶⁶. Ἡ πλῆθυνον αὐτῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὰ χειρόγραφα Βιβλιοθήκη⁶⁷ (ἡ πλῆθυνον αὐτῆ τοῦ 17ου

Parisiorum, S. Pigeat, 1647, 2α ἐκδ. Venetis, B. Javarina, 1730 (ἐπισημνωσις ἐν Graec. 1960), Prooemium.
60. Οἱ πρῶτοι μελετηταὶ δὲν ἔχουν θειουπνίσει ἐν σηματικῶν θέμα: Κατὰ ποῖον τρόπον ὁ Κωδῆξ μετανεῖται ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ 'Αγίου Μάρκου εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Καριναίου BARBERINI. Ὁ J. GOAR, εἰς τὸ Προοίμιον του, ἀνεφέρεται εἰς τὴν μεταφορᾶν ταύτην, σημειῶν ὅτι ἡ πληροπορία αὐτῆ προέγχεται ἀπὸ ἀποστολικῶς ἐκ τῶν Πατέρων μας» (ca Patribus quibusdam nostris... dictum).
61. F. E. BRIGHMAN, μ.ν. ἐργ., σ. LXXXVIII.
62. II. ΤΡΕΜΠΕΛΛΑΣ, A. E. T. O. V. P. V. C. O. L. T. O. I. P. O. I., σ. 325.
63. G. CAMBIER, «Attribution du manuscrit de Florence», Laur. 39. 38 à Niccolini, ἐν Scriptorium 19, 1965, σ. 240. — A. WILLMART, μ.ν. ἐργ., σ. 19.
64. V. CAPOCCI, Codices Barberiniani graeci, t. 1. (Cod. 1-168), Vatican 1958, σ. VII, (Bibliotheca Apostolicae Vaticanae, Codices manus scripti recensiti).
65. J. B. MARTIN, «Barberini (François)», ἐν Dictionnaire de théologie catholique, 2, 1905, στήλῃ 385.
66. G. MERCATI, Note per la storia di alcune Biblioteche Romane nei secoli XVI - XIX, Città del Vaticano 1962, σ. 22, 44 στήλ. 2, 114, 149, 161 (Studi e Testi 164).
67. H. DELEHAYE, «Catalogus codicum Hagiographicorum Graecum bi-

αἰῶνος⁶⁸), εὐρίσκοντο εἰς μίαν μεγάλην αἰθουσαν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Barberini, ἕως τὴν στριγμὴν τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην.

⁶⁸ Ἡ μεταφορὰ αὐτῆ ἐγένετο τὸ θέρος τοῦ 1902⁶⁹, κατ'ἄνω πρωτοβουλίας τοῦ Πάπα Λέοντος XIII⁷⁰. Ἄπαντα τὰ Ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς παλαιάς ταύτης συλλογῆς ἐδημιουργήσαν ἰθαίτερον τμήμα εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην· τότε ὁ Κώδιξ μας λαβάνει τὸν ἀριθμὸν 336 καὶ καθορίζεται ὡς «Vaticanus Barberinianus graecus 336».

5. Σημεία καὶ ἀρχαιότης τοῦ Κώδικος.

Τὸ σύνολον τῶν μεγαλύτερων παραθέματα ἔστι ὁ Ἑλληνικὸς Βαββερινὸς κώδιξ 336 εἶναι τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν Βυζαντινὸν Εὐχολόγιον⁷¹. Μετα-

bliothecae Barberinianae de Urben, ἐν *Analecta Bollandiana* 19, 1900, σ. 81.

⁶⁹ Ἦσθαι δὲ ἀστρατεὶς ἀποβλεπὼν ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν Ἑλληνικῶν χειρογράφων εἰς τὴν Βαββερινὴν συλλογὴν. Ὁ DE RICCI (ὁ ἴσθαιος παρουσιάζει τὸν κατὰ τὸν τῶν χειρογράφων τῶν τῶν) ἀναφέρει 590 χειρόγραφα. Ὁ P. CANARI καὶ ὁ V. PERRI (μ.ν. ἐρ.γ., σ. 112-116) παρουσιάζουν 598 Ἑλληνικὸς κώδικας (ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰδικῶς τὸν 485, οἱ ἴσθαιος ἔχουν μεγαλύτερη ἀκρίβεια ἢ μερικοί· Ἄ τ ὁ θ ἰ, σ. 117-165).

⁷⁰ Ὁ DE CAPOCCI (μ.ν. ἐρ.γ., σ. VII) ἀναφέρει ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ χειρόγραφα εἶναι 593.

⁷¹ G. GABRIELI, «Bibliotheca Barberiniana», ἐν *L'Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, VI, Roma 1949, σ. 140.

69. P. CANARI - V. PERRI, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 109. — V. CAPOCCI, μ.ν. ἐρ.γ., σ. VII. — S. DE RICCI, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 81.

70. J. B. MARTIN, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 374, 385. — G. GABRIELI, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 140.

71. M. ARRANZ, «Sacramentales», σ. 105 σ. 1. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Evolution», σ. 33. — H. G. BECK, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 243. — M. CAPPUYNS, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 33. — R. DEVEREUX, «Introduction», σ. 196. — A. JACOB, «Ambon», σ. 19. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Evolution», σ. 50. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Dean Chrysostom», σ. 114. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «KITILTA TON YPATON», σ. 139. — M. MANDALA, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 20, 100. — J. MATHEOS, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 344 σ. 48. — G. MERCATI Opera, σ. 8. — J. B. PIERA, *Hymnographie*, σ. 56. — A. STRITTMATTER, «Missa Graecorum», *Missa sancti Iohannis Christostomi*. The oldest Latin version known of the Byzantine liturgies of St. Basil and St. John Chrysostom, ἐν *Traditio* 1, 1943, σ. 81 σ. 4. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Liturgical Latinism in a Greek Euchology», (Oktob. grec. 344), ἐν *Miscellanea Giovanini Mercati*, vol. VII, *Litteratura et storia Bizantina*, Città del Vaticano 1946, σ. 43 σ. 1 (Studi e Testi 123). — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Influenza», σ. 308. — C. A. SWAINSON, μ.ν. ἐρ.γ., σ. XV. E. C. WHITAKER, *Documents of the Baptismal Liturgy*, London, SPCK, 1979, σ. 69. — I. GOSCHEW, «Die Lesung der griechischen Inschrift des Schale W. r. 9 des Goldschatzes von Nagyszent - Miklos», ἐν *Actes du Vème Congrès International des Etudes Byzantines* (Roma 20-26 Sept. 1936), σ. 145 (Studi Bizantini e Neellenici 6, 1940).

φέροντες τὴν θέαν τοῦ M. Arranz, τονίζουσι ὅτι «δὲν γνωρίζουσι εὐχολόγια ἀρχαιότερα τοῦ 8ου αἰῶνος»⁷².

Τὰ δεδομένα, τὰ ὅποια παραθέτομε κατωτέρω, δὲν ἔχουν σκοπὸν (ὡς τε δύνασται) ν' ἀπεριβληθῶσιν τὴν παθολογικὴν θέαν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ Κώδικος. Κρίνομεν σκόπιμον νὰ τὰ ἐκθέσωμεν, διὰ τὸ συμπάδωμεν εἰς τὸ ἀμφος ἐνδιαφερόμενον θέμα τῆς ὑπάρχουσας Εὐχολογίας τῶν σ. 1-12 κ. 13-14 (καὶ ἔτι ἀπρηστωμένων Εὐχολογιῶν) ἀρχαιότερων τοῦ Βαββερινοῦ κώδικος, τὰ ὅποια προσέχονται ἀπὸ τὸν χώρον τῆς Γεωργιανῆς καὶ Ἀρμενικῆς λατρείας.

Ἰνωρίζουσι ὅτι αἱ ἀρχαιότερα λατρεία τῆς Γεωργιανῆς λατρείας (τὸ μέγαλο «Λεξισονόμιον») τῆς Ἱεροσολιμικῆς καθὼς καὶ τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Σημεριτικῶν κώδικος 34), παρέχουν σημαντικὰ πληροφόρησι διὰ τὴν Ἱεροσολυμικὴν λατρείαν⁷³. Τὰ περισσότερα τῶν καμμένων τούτων εἶναι μεταφράσεις ἐξ Ἑλληνικῶν πρωτοτύπων. Αἱ μεταφράσεις αὐταὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν Γεωργιανὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν περίου τῆς προσκολλησώδους τῆς εἰς τὸ Ἱεροσολυμικὸν τυπικόν⁷⁴ (ἐγένοντο, ἐπιμένως, περὶ τὸν 8ου αἰῶνα). Τὸ «Ἱεροσολυμικὸν Κανονόμιον» τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ τὸ φημισμένον «Ἀρμενικὸν Λεξισονόμιον» τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος⁷⁵ εἶναι μάρτυρες τοῦ Ἱεροσολυμικῶν τυπικῶν.

Ὁ A. Jacob ἀπέδειξε ὅτι διὰ δύο προσευχὰς τῆς Ἑλληνικῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου (τὴν εὐχὴν τῆς εἰσοδου⁷⁶ καὶ τὴν εὐχὴν μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον⁷⁷), αἱ Γεωργιαναὶ μεταφράσεις προσφέρουν καμμένον ἀρχαιότερον τοῦ ἀντιστοίχου τῶν πρώτων Ἑλληνικῶν χειρογράφων. Αἱ δύο αὐταὶ μεταφράσεις προσεγγίζουσι τοὺς ἰδίως εἰς τὴν περίου τῆς εὐχῆς τῆς εἰσοδου) εἰς τὰς ἀντιστοίχους εὐχὰς τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς τὸν Βαββερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336. Αἱ εὐχαὶ αὐταὶ ἀπορῶν, πιθανόν, τὸ πρωτότυπον τῶν Γεωργιανῶν μεταφράσεων⁷⁸.

⁷² M. ARRANZ, «Sacraments», σ. 287.

⁷³ A. JACOB, «Une prière de Skenophylaktion de la liturgie de St. Jacques et ses parallèles Byzantins», ἐν *Bulletin de l'Institut historique Belgique de Rome* 37, 1965, σ. 54.

⁷⁴ C. CONYEBARE - O. WARDROP, «The Georgian Version of the Liturgy of St. James», ἐν *Revue de l'Orient Chrétien* 7, 1913, σ. 39.

⁷⁵ A. RENOUX, «Le Codex Arménien Jérusalem 121», ἐν *Patrologia Orientalis* 35, 1969, σ. 5-215 καὶ 36, 1971, σ. 143-388.

⁷⁶ A. JACOB, «Zum Eisdosgebet der Byzantinischen Chrysostomusliturgie des Vat. Barb. gr. 336», ἐν *Ostkirchliche Studien* 15, 1966, σ. 35-38. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Skenophylaktion», σ. 54 (Βλῆνε ἐπιτομῆς τῆν παρουσίαν ἐν *Byzantion* 36, 1966, σ. 340).

⁷⁷ A. JACOB, «Variantes», σ. 291-298.

⁷⁸ B. Bréne ἐν *Byzantion* 36, 1966, σ. 340. Ὁ H. ENGBERDING εἶχε διαφωτιστικὴν γνώμην (ἐν *Ostkirchliche Studien*, 13, 1964, σ. 109-111).

Ἰνδόγονιν δύο Γεωργιανὰ Εὐχολόγια (περιέχοντα, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὴν Γεωργιανὴν Αἰτροουργίαν τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου), τὰ ὅποια εἶναι ἀνήγγραφα ἐνός κοινῶν πρωτοτύπου (πιθανῶν τοῦ 8ου-7ου αἰῶνος). τὸ πρωτότυπον τοῦτο εἶναι μεταφράσις ἐνὸς ἀρχαιοτέρου Ἑλληνικοῦ χειμένου. Πρόκειται διὰ τοῦς κώδικας Gratz Γεωργιανός 47⁹ καὶ A 86 τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Τριπόδος⁸⁰.

Τὰς ἰδίαις παρατηρήσεις δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν διὰ τὴν Αἰτροουργίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου⁸¹. Ἡ μετάφρασις αὐτῆ (ἡ ὁποία ἔγινε πιθανότερα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος), ἀντανακλάξ ἐν Ἑλληνικῶν χειμένων ἀρχαιοτέρων τοῦ ἀντιστοίχου εἰς τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336⁸².

Ἐφ' ὅσον τὰ Ἑλληνικὰ Κεῖμενα (ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται αἱ Γεωργιανὰ καὶ Ἀρμενικὰ μεταφράσεις) δὲν ἔφθασαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Βαρβερινὸς Ἑλληνικὸς Κώδιξ 336 παραμένει τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν Εὐχολόγιον.

6. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικιτος.

Περουσιάζοντες τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικιτος πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι συμπεριλαμβανόμεν τὴν περιγραφήν του ὑπὸ τοῦ Α. Smitthamatten, ὁ ὁποῖός περὶ αὐτὴν τὴν παρουσίασιν εἰς τὴν σελίδα 532 (τὸ ὑπόλοιπον ἐσκόπευε νὰ τὸ παρουσιάσῃ εἰς μίαν διωλιθωμένην ἐκδόσιν, τὴν ὁποίαν προσεφίμαζεν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπραγματοῦσε)⁸³.

Αἰτροουργία τοῦ Ἁγίου Βασιλίου (σ. 1-44) — Αἰτροουργία τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου (σ. 45-73)⁸⁴ — Αἰτροουργία τῶν Προηγιασμένων (σ. 74-86)⁸⁵

79. M. TARCHNISVILI, «Eine neue georgische Jacobusliturgie», ἐν *Phemerides Liturgicae* 62, 1948, σ. 53. A. JACOB, «Varianten», σ. 292-293. Byzantion 36, 1966, σ. 340.

80. Ἡ παρουσίασις τοῦ κώδικιτος γίνεται ὑπὸ τῶν C. CONYBARE - O. WARDROP, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 396-397. Βλέπε ἐπίσης ἐν M. TARCHNISVILI, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 53. — A. JACOB, «Varianten», σ. 293.

81. Ἐπιμαρτυρία ὑπὸ τοῦ G. AUCHER, «La versione amena della Liturgia di S. Giovanni Crisostomo», ἐν «ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΚΑ», Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo (a cura del comitato per il XV centenario della sua morte, Rome 1907), t. 407, Rome 1908 σ. 359-404.

82. Ἐπιμαρτυρία ἡ παρατήρησις τοῦ Α. SPIRITMATTER περὶ τῆς μεταφράσεως ταύτης: «It presents the oldest evidence known... antedating, perhaps by several decades, the Barberinum S. Marci» (Notes, σ. 69).

83. A. SPIRITMATTER, «Barberinum», σ. 329. Ἐπιμαρτυρία ἡ παρατήρησις τοῦ Α. JACOB μὲς δίδει ἐνὸς ἀπερὶ τῶν χαρακτῶν τῶν εὐχῶν («Uspenski», σ. 203-211).

84. Ἐπιμαρτυρία ἡ παρατήρησις τοῦ Α. JACOB μὲς δίδει ἐνὸς ἀπερὶ τῶν χαρακτῶν τῶν εὐχῶν («Uspenski», σ. 203-211).

85. Ὁ κώδικιτος εἶναι ὁ ἀκόλουθος: «Ἐν δὲ τῷ λυχνικῷ μετὰ τὰ ἀναγνωσμάτα

— Εὐχαὶ τοῦ ἔσπερινου (σ. 87-95) — Εὐχαὶ τῶν τριῶν ἀντιφώνων (σ. 96-102) — Εὐχαὶ τῶν κατηχομένων, τῶν πιστῶν καὶ ἀπόδησις (σ. 103-112) — Εὐχαὶ τοῦ Μεσοσηρικοῦ (σ. 113-117) — Εὐχαὶ τοῦ Ὁρθρου (σ. 118-140) — Εὐχαὶ τῆς α' ὥρας (σ. 141-143) — Εὐχαὶ τῆς γ' ὥρας (σ. 144-147) — Εὐχαὶ τῆς σ' ὥρας (σ. 148-150) — Εὐχαὶ τῆς θ' ὥρας (σ. 151-155) — Εὐχαὶ ἀντιφώνων «ἐν ταῖς ἀγλαῖς ἡσυχαιῶν» (σ. 156-158) — Εὐχὴ μετὰ τὴν εἰσοδόν, Εὐχὴ τῶν κατηχομένων, τῶν πιστῶν καὶ ἀπόδησις (σ. 159-169) — Εὐχαὶ τῆς ὄρουσας δοξασίας καὶ τῆς εἰσοδου τοῦ νεογενήτου εἰς τὸν Ναόν (σ. 170-173) — Εὐχαὶ δοξασίας καὶ τῆς εἰσοδου τοῦ Χρίστου (σ. 174-214) — Εὐχαὶ τοῦ ἀγλασμοῦ τῶν ὑδάτων κατὰ τὰ Θεοφάνεια (σ. 215-243) — Εὐχαὶ τῆς παννυχίδος (σ. 244-250) — Εὐχαὶ διὰ τὴν κτίσιν τοῦ κόσμου (σ. 251-259) — Εὐχαὶ διὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν κατηχομένων τὴν Μεγάλην Πασχαλὴν (σ. 260-278) — Εὐχαὶ διὰ τὸς προετοιμασίαν εἰς τὴν Μεγάλην Πασχαλὴν ἐκ τῶν αἰθέσεων (σ. 279-292) — Εὐχαὶ διὰ τὴν καθέσθωσιν ναοῦ (σ. 293-321) — Εὐχαὶ χειροτονίας ἐπισκόπου (σ. 322-328) — Εὐχαὶ χειροτονίας πρεσβυτέρου (σ. 329-335) — Εὐχαὶ χειροτονίας διακόνου (σ. 336-341) — Εὐχαὶ χειροτονίας διακονίστου (σ. 342-347) — Εὐχαὶ χειροτονίας ὑποδιακόνου (σ. 348-349) — Εὐχαὶ «Ἐπι προγενέσεως ἀνεργώστου, ψάλτου καὶ ἡγουμένου» (σ. 350-354) — Εὐχαὶ ἐπι «μελόντος (καὶ μελλούσης) λαμβάνειν σχήμα μοναχοῦ (καὶ μοναστηρίου)» (σ. 354-356) — Εὐχαὶ περὶ τοῦ βασιλέως (σ. 357-359) — Εὐχαὶ ἐπι προσωργῆς ἀρχόντων (σ. 370-372) — Εὐχὴ λεγόμενη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἐν τῷ δρόμῳ (σ. 372-373) — Εὐχὴ ἐπι προσφερόντων ἀπαρχῆς (σ. 373-374) — Εὐχολόγια οἴκου (σ. 374-375) — Εὐχαὶ τοῦ γάμου (σ. 376-385) — Εὐχαὶ τῆς Παρεΐτης (σ. 386-388) — Εὐχὴ ἐπι ἀποδημιούντων (σ. 388) — Εὐχὴ ἐπι πάλου μέλωνος πάλου (σ. 388-390) — Εὐχαὶ ἐπι ἀνομβρίας (σ. 390-393) — Εὐχαὶ διὰ τὸς ἀθενοῦντας καὶ διὰ τὸ ἔθαιον τῶν ἀθενοῦντων (σ. 394-399)⁸⁶. — Εὐχαὶ συγχωρητικαὶ (σ. 400-405) — Εὐχαὶ διὰ τὸς θαυμασιμότητας (σ. 406-408) — Εὐχαὶ «εἰς τὸ κούρευσαι παιδίον» (σ. 409-410) — Εὐχὴ εἰς πωγῶ-

καὶ τὸ χερυθινὸν καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον γίνεται εὐχὴ κατηχομένων ἐπι τῶν προηγιασμένων.

86. Ἐπιμαρτυρία ἡ παρατήρησις τοῦ Α. JACOB μὲς δίδει ἐνὸς ἀπερὶ τῶν χαρακτῶν τῶν εὐχῶν («Uspenski», σ. 203-211).

87. Ἐπιμαρτυρία ἡ παρατήρησις τοῦ Α. JACOB μὲς δίδει ἐνὸς ἀπερὶ τῶν χαρακτῶν τῶν εὐχῶν («Uspenski», σ. 203-211).

νοκουρίαν (σ. 411-412) — Εὐχὴ εἰς ἀδελοφοροσίαν (σ. 413-414) — Εὐχὴ εἰς τὸ κουρεῦσθαι παίδιον, ἀλλαγή (σ. 415-416) — Εὐχὴ ἐπὶ ποιήνῃς (σ. 417-418) — Εὐχὴ εἰς ψυχὴν κρηνομένην (σ. 418-419) — Εὐχὴ διὰ τὰς διαφορετικὰς ἐπιτοχὰς τοῦ ἔτους (σ. 419-425) — Εὐχὴ εἰς τὰ Βάττα (σ. 425-427) — Εὐχὴ τοῦ νιπτῆρος (σ. 428-433) — Εὐχὴ τῆς γουναλοίας (σ. 434-447) — Εὐχὴ εἰς κόρυθα ἀγίων (σ. 448-449) — Εὐχὴ ἐπὶ θυσίας βεῶν (σ. 449-451) — Εὐχὴ ἐπὶ διακονίας λεγομένη ἐν τῇ ἐμβάτη ἐκφωνητικῇ (σ. 452) — Εὐχὴ ἐπὶ οἰκοδομούντων οἶκον (σ. 452-453) — Εὐχὴ ἐπὶ σεσημοῦ (σ. 454-455) — Εὐχὴ εἰς τοὺς εἰσπλεγμένους εἰς διακονίαν (σ. 455-456) — Εὐχὴ ἐπὶ προσεργάνων καστρὸς νέους (σ. 457) — Εὐχὴ τῶν κολλυβίων ἤγων τῶν κουκουθίων (σ. 457-458) — Εὐχὴ ὅτε ἐντυπνύσεται ἀδελοφός (σ. 459-460) — Εὐχὴ ἀγάζουσα ὕδαρ εἶτε ἐν φέκαρι εἶτε ἐν λάκκῳ ἐμπροσθέντος ἀκαθάρτου ἢ θηρίου ἢ οἰουδῆτοτε παράγματος (σ. 460-461) — Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς προσφέουσιν ἀμύνην (σ. 462) — Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι ἀπὸ λαϊκοῦ γληρικὸν (σ. 462-463) — Εὐχὴ εἰς οἶκον (σ. 464-465) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων. (σ. 465-466) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστικοῦ στήματος τῶν ἀνδρῶν (σ. 466-487)⁸⁷ — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκίας περιεργαζομένης ἢ ἀλλως πως ὀχλούμενης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν (σ. 488-491) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστικοῦ στήματος τῶν γυναικῶν (σ. 492-501) — Εὐχὴ ἐπισηθῆσαι (σ. 502-508) — Εὐχὴ εἰς ἀθενοῦσαν ἀσκητὰς (σ. 509-510) — Εὐχὴ εἰς τὸ ἀναδύσασθαι γυναικᾶ (σ. 510-511) — Εὐχὴ ἐπισηθῆθαι (σ. 512-517) — Εὐχὴ μετὰ τὴν ἀπόλασιν (σ. 518-520) — Εὐχὴ ἐπισηθῆθαι τῶν προσηλασμένων (σ. 520-526) — Διακονικὰ τῶν προσηλασμένων (σ. 527-528) — Διακονικὰ ἐπὶ κοιμηθέντας (σ. 528-529 ἢ 530) — Διακονικὰ ἀθενοῦσαν (σ. 529-530 ἢ 532).

Τὸ τελευταῖον τμήμα τοῦ Εὐχολογίου ἐκτείνεται εἰς τὰς σελίδας 533-563 καὶ θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκοντο τὸν 15ον αἰῶνα⁸⁸. Μετὰ τὰς σελίδας 533-535, αἱ ὁποῖαι εἶναι κεναὶ (ἢ σ. 534 φέρεται ἐπίσης τὸν ἀριθμὸν 532), διακρίνομεν δύο τμήματα:

Εἰς τὰς σελίδας 536-542 εὐρίσκονται οἱ Κανόνες τῶν Ἀποστόλων 64-70, 75-84⁸⁹ καθὼς καὶ αἱ πρώται λέξεις τοῦ 8ου βιβλίου, κεφάλαιον 48, τῶν Ἀποστόλων (σ. 411-412) — Εὐχὴ εἰς ἀδελοφοροσίαν (σ. 413-414) — Εὐχὴ εἰς τὸ κουρεῦσθαι παίδιον, ἀλλαγή (σ. 415-416) — Εὐχὴ ἐπὶ ποιήνῃς (σ. 417-418) — Εὐχὴ εἰς ψυχὴν κρηνομένην (σ. 418-419) — Εὐχὴ διὰ τὰς διαφορετικὰς ἐπιτοχὰς τοῦ ἔτους (σ. 419-425) — Εὐχὴ εἰς τὰ Βάττα (σ. 425-427) — Εὐχὴ τοῦ νιπτῆρος (σ. 428-433) — Εὐχὴ τῆς γουναλοίας (σ. 434-447) — Εὐχὴ ἐπὶ διακονίας λεγομένη ἐν τῇ ἐμβάτη ἐκφωνητικῇ (σ. 452) — Εὐχὴ ἐπὶ οἰκοδομούντων οἶκον (σ. 452-453) — Εὐχὴ ἐπὶ σεσημοῦ (σ. 454-455) — Εὐχὴ εἰς τοὺς εἰσπλεγμένους εἰς διακονίαν (σ. 455-456) — Εὐχὴ ἐπὶ προσεργάνων καστρὸς νέους (σ. 457) — Εὐχὴ τῶν κολλυβίων ἤγων τῶν κουκουθίων (σ. 457-458) — Εὐχὴ ὅτε ἐντυπνύσεται ἀδελοφός (σ. 459-460) — Εὐχὴ ἀγάζουσα ὕδαρ εἶτε ἐν φέκαρι εἶτε ἐν λάκκῳ ἐμπροσθέντος ἀκαθάρτου ἢ θηρίου ἢ οἰουδῆτοτε παράγματος (σ. 460-461) — Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς προσφέουσιν ἀμύνην (σ. 462) — Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι ἀπὸ λαϊκοῦ γληρικὸν (σ. 462-463) — Εὐχὴ εἰς οἶκον (σ. 464-465) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων. (σ. 465-466) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστικοῦ στήματος τῶν ἀνδρῶν (σ. 466-487)⁸⁷ — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκίας περιεργαζομένης ἢ ἀλλως πως ὀχλούμενης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν (σ. 488-491) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστικοῦ στήματος τῶν γυναικῶν (σ. 492-501) — Εὐχὴ ἐπισηθῆσαι (σ. 502-508) — Εὐχὴ εἰς ἀθενοῦσαν ἀσκητὰς (σ. 509-510) — Εὐχὴ εἰς τὸ ἀναδύσασθαι γυναικᾶ (σ. 510-511) — Εὐχὴ ἐπισηθῆθαι (σ. 512-517) — Εὐχὴ μετὰ τὴν ἀπόλασιν (σ. 518-520) — Εὐχὴ ἐπισηθῆθαι τῶν προσηλασμένων (σ. 520-526) — Διακονικὰ τῶν προσηλασμένων (σ. 527-528) — Διακονικὰ ἐπὶ κοιμηθέντας (σ. 528-529 ἢ 530) — Διακονικὰ ἀθενοῦσαν (σ. 529-530 ἢ 532).

Τὸ τελευταῖον τμήμα τοῦ Εὐχολογίου ἐκτείνεται εἰς τὰς σελίδας 533-563 καὶ θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκοντο τὸν 15ον αἰῶνα⁸⁸. Μετὰ τὰς σελίδας 533-535, αἱ ὁποῖαι εἶναι κεναὶ (ἢ σ. 534 φέρεται ἐπίσης τὸν ἀριθμὸν 532), διακρίνομεν δύο τμήματα:

Εἰς τὰς σελίδας 536-542 εὐρίσκονται οἱ Κανόνες τῶν Ἀποστόλων 64-70, 75-84⁸⁹ καθὼς καὶ αἱ πρώται λέξεις τοῦ 8ου βιβλίου, κεφάλαιον 48, τῶν Ἀποστόλων (σ. 411-412) — Εὐχὴ εἰς ἀδελοφοροσίαν (σ. 413-414) — Εὐχὴ εἰς τὸ κουρεῦσθαι παίδιον, ἀλλαγή (σ. 415-416) — Εὐχὴ ἐπὶ ποιήνῃς (σ. 417-418) — Εὐχὴ εἰς ψυχὴν κρηνομένην (σ. 418-419) — Εὐχὴ διὰ τὰς διαφορετικὰς ἐπιτοχὰς τοῦ ἔτους (σ. 419-425) — Εὐχὴ εἰς τὰ Βάττα (σ. 425-427) — Εὐχὴ τοῦ νιπτῆρος (σ. 428-433) — Εὐχὴ τῆς γουναλοίας (σ. 434-447) — Εὐχὴ ἐπὶ διακονίας λεγομένη ἐν τῇ ἐμβάτη ἐκφωνητικῇ (σ. 452) — Εὐχὴ ἐπὶ οἰκοδομούντων οἶκον (σ. 452-453) — Εὐχὴ ἐπὶ σεσημοῦ (σ. 454-455) — Εὐχὴ εἰς τοὺς εἰσπλεγμένους εἰς διακονίαν (σ. 455-456) — Εὐχὴ ἐπὶ προσεργάνων καστρὸς νέους (σ. 457) — Εὐχὴ τῶν κολλυβίων ἤγων τῶν κουκουθίων (σ. 457-458) — Εὐχὴ ὅτε ἐντυπνύσεται ἀδελοφός (σ. 459-460) — Εὐχὴ ἀγάζουσα ὕδαρ εἶτε ἐν φέκαρι εἶτε ἐν λάκκῳ ἐμπροσθέντος ἀκαθάρτου ἢ θηρίου ἢ οἰουδῆτοτε παράγματος (σ. 460-461) — Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς προσφέουσιν ἀμύνην (σ. 462) — Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι ἀπὸ λαϊκοῦ γληρικὸν (σ. 462-463) — Εὐχὴ εἰς οἶκον (σ. 464-465) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων. (σ. 465-466) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστικοῦ στήματος τῶν ἀνδρῶν (σ. 466-487)⁸⁷ — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκίας περιεργαζομένης ἢ ἀλλως πως ὀχλούμενης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν (σ. 488-491) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστικοῦ στήματος τῶν γυναικῶν (σ. 492-501) — Εὐχὴ ἐπισηθῆσαι (σ. 502-508) — Εὐχὴ εἰς ἀθενοῦσαν ἀσκητὰς (σ. 509-510) — Εὐχὴ εἰς τὸ ἀναδύσασθαι γυναικᾶ (σ. 510-511) — Εὐχὴ ἐπισηθῆθαι (σ. 512-517) — Εὐχὴ μετὰ τὴν ἀπόλασιν (σ. 518-520) — Εὐχὴ ἐπισηθῆθαι τῶν προσηλασμένων (σ. 520-526) — Διακονικὰ τῶν προσηλασμένων (σ. 527-528) — Διακονικὰ ἐπὶ κοιμηθέντας (σ. 528-529 ἢ 530) — Διακονικὰ ἀθενοῦσαν (σ. 529-530 ἢ 532).

στολικῶν Διαταγῶν (γραμμαὶ 1-2 εἰς τὴν ἐκδοσιν F. X. FUNK).

Αἱ σελίδες 542-562 περιέχουν τὰς «Διαταχὰς τῶν ἀγίων ἀποστόλων περὶ μυστηρίου ἁραγιασμοῦ»⁹⁰, αἱ ὁποῖαι ἀπορτίζονται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα τμήματα τοῦ 7ου βιβλίου τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν: Τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 (πλὴν τοῦ εισαγωγικοῦ τμήματος τοῦ 5ου κεφαλαίου): «Ὁ ὁὖν θέστοςα ... Μωυσεὶ καὶ Ἀαρὼν καὶ»)· αἱ πρώται λέξεις τοῦ 6ου κεφαλαίου (καὶ πλὴν πρώτου αὐτοῦ τὸν τῆς διδασκαλικῆς λόγου)· τὰ κεφάλαια 16-17⁹¹.

Συμπερασματικῶς: Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα τοῦ Εὐχολογίου περιέχει ἅμα τὰ δεδωμένα τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, τὰ ὅποια ἀφοροῦν τὰς χειροτονίας καὶ, ἀρχικῶς, θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκοντο εἰς τὸ περὶ χειροτονιῶν τμήμα τοῦ κώδικος⁹².

8. Π ε ρ ι τ ῆ ς ἐ κ δ ὶ σ τ ω ς τ ο ῦ κ ὴ δ ι κ ο ς .

Τὸν Ἑλληνικὸν Βαββρινὸν κώδικα 336 μνημονεύει διὰ πρώτην φορὰν τὸ 1645 ὁ Leo Allatius⁹³: «*Omnium tamen antiquitatem superat Codex Barberinus in charta pergamena quadratis litteris accuratissime descriptus ante mongentis et plures annos, sententia virorum qui in hisce rebus indicandis primi habentur, conscriptus*»⁹⁴.

Δύο ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ταύτην ἀναφορὰν εἰς τὸ Βαββρινὸν Εὐχολόγιον, ἐκδίδεται τὸ μνημειώδες Εὐχολόγιον τοῦ J. Goar. Μετὰ τοῦ τῶν χειρογράφων, τὰ ὅποια παραθέτει εἰς τὸ ἔργον του ὁ δόκιμος Δομητιανός, εὐρίσκοντο καὶ ὁ Βαββρινὸς Ἑλληνικὸς κώδιξ 336 ὁ J. Goar τὸν ἀναφέρει ὡς «*Barberinum S. Marci*»⁹⁵ διὰ νὰ τὸν διακρίνῃ ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα Βαββρινὰ Ἑλληνικὰ Εὐχολόγια, τὰ ὅποια χρησιμοποιεῖ: «*Τὸ Βαββρινὸν 329 (τὸ ἀναφέρει ὡς «Barberinum 88») καὶ τὸ Βαββρινὸν 390 (Euchologium Allatianum)*»⁹⁶.

Ἡ πρόθεσις τοῦ J. Goar ἦτο νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸ Εὐχολόγιόν του τὰ οὐσιαστικώτερα τμήματα τοῦ Βαββρινοῦ κώδικος⁹⁷. Τὰ τμήματα ταῦτα παρ-

90. Βλέπε ἐπίσης ἐν F. X. FUNK, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. XXVIII.

91. Βλέπε ἐπίσης ἐν J. M. HANSENS, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. 49.

92. A. WILMART, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. 10.

93. A. JACOB, «*Euchologes Barberini*», σ. 132. — A. SPRIETMATTER, «*Barberinum*», σ. 330.

94. L. ALLATIUS, *De libris ecclesiasticis Graecorum dissertationes duae*, Paris 1645, σ. 96.

95. Βλέπε εἰς τὸ Prooemium τοῦ Εὐχολογίου.

96. A. JACOB, «*Euchologes Barberini*», σ. 132.

97. A. WILMART, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. 10.

θερεί κυρίως εἰς τὰς «*variae lectiones*» τοῦ ἔργου του. Ἡ μελέτη ὀφεισμένων τοιοῦτων τετηγημάτων (τὰ ὅποια ὁ Goar παρουσιάζει ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ Εὐχολόγιον «*Barberinum S. Marci*»), μάς ἔπεισεν ὅτι εἶναι λίαν ἐπισφαλές τὸ νὰ μεταφάσωμεν τὸν Βαρβερινὸν κώδικα 336 μὲσθ' τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. Goar. Ἡ διαπολιτιστικὴ ἀντιμετώπιση ἐκπληξίην καὶ θὰ πρέπει νὰ συνειδροπούνηθῃ συντόμως, διότι πολλοὶ (καὶ μάλιστα ἀξιόλογοι) ἱστορικοὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀνεπέβησαν εἰς «*δεδομένα*» τοῦ Βαρβερινοῦ Εὐχολογίου, τὰ ὅποια ἐθαβόν ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. Goar καὶ τὰ ὅποια εἶναι λαθρασιμένα.

Ὁ J. Goar οὐδέποτε ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα τεμήματα τοῦ Βαρβερινοῦ Εὐχολογίου : σ. 113-117, 141-170, 242-251, 381-386, 449-451, 457-458, 462-464, 465-466, 509, 512-520, 521-527, 528-530. Παράδειγμα ἐπισημασθέντων σελίδων 93 σελίδας τοῦ κώδικος⁹⁸.

Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον, ὁ Ὀπαρτωανὸς Jean Morin δημοσιεύει, εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν χειροτονιῶν, ἀποσιμῆνας εὐχὰς τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος: Ἀπὸ τὰς εὐχὰς χειροτονίας ἐπισκόπου ἕως τὰς εὐχὰς χειροθεσίας ἀναγνώστου, καθὼς καὶ τὴν εὐχὴν προσηγορίας ἡγουμένου καὶ τὰς εὐχὰς τῆς μοναχικῆς κουρᾶς⁹⁹. Τὸν 18ον αἰῶνα ὁ J. A. Assemani ἀναπαράγραψε τὴν ἐκδοσιν ταύτην τοῦ Morin¹⁰⁰.

Ἐνας ἀξιόλογος Ἀγγλὸς μεταφραστὴς τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁ Thomas Wagstaffe, εἶχε μεταφράσῃ τὸν Βαρβερινὸν κώδικα καὶ χειρογράφοις τὰς ἀνεκδότους σημειώσεις του (καθὼς καὶ ὁμοίαινα τεμήματα τοῦ κώδικος ἐξ ἀντιγραφῆς) εἰς τὸ βιβλίον 130 σελίδων, τὸ ὁποῖον ἐβόλευετο (κατὰ πρότον παράδοξον) εἰς τὰ «*Γεωγραφικὰ Ἀρχεῖα*» τοῦ Τοῦέου τῆς Ἰταλίας, ὑπ' ἀριθ. XXXI, 329α. Ἐντα αἰῶνα ἀργότερον, ὁ M. Ch. E. Ruelle ἐπισήμανε τὴν ὑπαρξίν τοῦ βιβλίου τούτου εἰς τὴν δευτέραν του «*Ἀναφοράν*» περὶ μιᾶς λογοτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν Ἰσπανίαν. («*Rapport sur une Mission littéraire et philosophique en Espagne*»), ὅπου παραθέτει τὸν πλήρη τίτλον τῆς ἐργασίας τοῦ Wagstaffe: «*Liturgiae S. Basilii, S. Chrysostomi et Praesacriticiorum ex Euchologio ms. S. Marci Barberino descriptae, quibus adiungitur index rerum omnium quae in eodem ms. comprehenduntur, non solum titulos inscriptionesque officiorum prae se ferenti sed etiam prima et ultima verba orationum rubricarumque, et integras prout se habent in ms. eophonesis completens, orationes praeterea*

98. Ippol. A. SPRITTMATTER, «*Barberinum*», σ. 366.

99. J. MORIN, *De sacris Ecclesiae Ordinationibus*, Paris 1655 καὶ 1686, *Anvers* 1695 καὶ 1709, σ. 64-73. Ippol. έκτος II. ΤΡΕΜΙΤΕΛΑ, *Acta του ρυτικού τόπου*, σ. 325 καὶ A. SPRITTMATTER, «*Barberinum*», σ. 331.

100. J. A. ASSEMANI, *Codex Liturgicus Ecclesiae Universae*, vol. XI, Roma 1763, σ. 103-124.

101. A. SPRITTMATTER, «*Barberinum*», σ. 332.

quae a Goaro praefertuntur universae ex integro representatas, variae denique lectiones, quae hic integro, exhibentur cum originali ἀκριβῶς collatas¹⁰².

Αἱ ρεζὲς Λετρούργιαι τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος 336 ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν C. Bunsen¹⁰³ καὶ C. Swainson¹⁰⁴, ὁ δὲ F. E. Brightman τὰς ἐπιανεξέδωκε¹⁰⁵. Τὴν ἰδίαν ἐπισηλὴν ὁ C. Conybeare ἐξέδωκε τὴν Βασιλικατικὴν Ἀκοιούθλιαν τοῦ κώδικος καθὼς καὶ εὐχὰς-ἐυχολογίας τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν ἐπίσημ. τῶν Θεοφωσιῶν¹⁰⁶.

Ὁ πρῶτος, ὅμως, μεταφραστὴς ὀνομαστός τοῦ κώδικος (καὶ κατὰ πρό- πον λατρούρησῃ), εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς λατρούρησιολόγος Anselm Strittmatter. Τὸ 1933 μιᾶς παρόδουσε τὴν προηγουμένην τοῦ κώδικος εἰς τὸ μνημεῖον ἀφῆκε τὸν ἐν Ephemerides Liturgicae, τὸ ὁποῖον παραμένει ἕως σήμερον ἀνεκδοτοῦ βιβλίου εἰς τὴν μελέτην τοῦ κώδικος. Ἀκολούθως, ὁ A. Strittmatter ἐδημοσίευσε σειρὰν σημαντικωτάτων ἀφῆκεν ἐπὶ διαφόρων μεμνημένων εὐχῶν ἀλλὰ καὶ τεμημάτων τοῦ κώδικος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τούτων ἐκδόθη τὸ 1953 χημικτικὸν βιβλίον 500 ὀνομαστικῶν ἀπὸ τὴν American philological society τῆς Φινλανδίας τῶν H. II. A. 107. Ἡ προηγουμένη ἀναθεώρησις ὅμως ἐκδοσις οὐδέποτε ἐπαραγγελοποιήθη¹⁰⁸.

Ὁ André Jacob εἶναι ὁ σύγχρονος ἐκείνος ἐρευνητής, ὁ ὁποῖος ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκην ὑπερέκειως χημικτικῶν ἐκδόσεων τῶν Εὐχολογιῶν τῆς Βύζαντινῆς

102. M. Ch. E. RUEILLE, «*Rapports sur une mission littéraire et philosophique en Espagne*», ἐν Archives des Missions scientifiques et littéraires, 2, Paris 1876, σ. 589-590.

103. C. BUNSEN, *Analecta Ante-Nicaena*, III, London 1854, σ. 201-236.

104. C. A. SWAINSON, μ.ν. ἔργ., σ. 76-98.

105. F. E. BRIGHTMAN, μ.ν. ἔργ., σ. 309-314.

106. C. CONYBEARE, *Rituaale Armenorum*, Oxford 1905, σ. 384-421.

107. *Bênes by YEARBOK* 1965 of the American philological society, Philadelphia 1956, σ. 334, ὅπου ὑπεκρίθη ἡ ἀκόλουθος ἀνεκδοτοῦ: «*Anselm STRITTMATTER*, Grant No 1672 (1953), S 500. A critical edition of Codex Barberinians graecus 336, the oldest Byzantine euchology known to be extant, written at Constantinople in the eighth century».

108. Τὸ 1961 ὁ II. ΤΡΕΜΙΤΕΛΑΣ ἐκπόησε τὸ παρόμοιον του διὰ τὴν ἑλληνικὴν τοιαύτης ἐκδόσεως (*Acta του ρυτικού τόπου*, σ. 325).

Ἀποφασιστικὴ εἶναι ὁ A. STRITTMATTER εἶχε ἀφῆκε τὴν ἐκδοσιν εἰς τὴν προπύπτουσαν δὲ ταύτην μέχρι τοῦτου σημείου εἶχε φθάσει καὶ, τὸ χρονοῦστρονον, τὴ ἀπῆλθον τὰ χειρογράφα του. Τὸ τελευταῖον τούτο ἐφόδτημα εἶναι πολὺ σημαντικὸν δι' αὐτὸν τοῦς συνεχίζοντα τὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ κώδικος. Ἀπὸ ἡνωμένης κατὰ τόσον τὸ Ἀββατεῖον τοῦ STRITTMATTER, εἰς τὴν Οὐάδωνγρον, δύναται νὰ διαφωτιστῇ τὸ θέμα τούτο.

Λαρπελαζίου, 'Ο Α. Ιακώβ έχει εκπονήσει πτυχιακή μελέτη περί του κώδικος, μιάς ύστεργέθη δε (τὸ 1974) τὴν διακλήρωσιν μιᾶς ἐκδόσεως, ἣ ὁποία ἀνεμείνεται νὰ δημοσιευθῆ εἰς τὴν σειράν «Studi e Testi» τῆς Βατικανέου Βιβλιοθήκης¹¹⁰.

109. A. JACOB, «Uspenski», σ. 173. — ТОУ ІАІОУ, «Euchologes Barberini», σ. 131.

110. A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 154.

Αυστηρῶς, ἡ ἐκδοσις αὐτῆ δεῦ ἔχει δόμια παραμυροποιεθῆ, οὔτε γνωρίζομε τὸ πότε θὰ γίνῃ κἀτι τέτοιο. Καπὶς νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι μίᾳ τολώτῃ ἐκδοσίς εἶναι ἀπὸ τῆ ἐργασία ὀλίγων μνησῶν καὶ γλωσσῶν νὰ ὑποτιμοῦμε τὰς ἐπενηγμένας ἀφῆτας τοῦ Α. ΙΑCΟB, ἐπιθυμοῦμε τὴν ἐπιτάξιναι τῆς ἐκδόσεως μὲ τὴν συμβολὴν καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν. Ἡ ἐπευνα περὶ τὴν Βυζαντινὴν Λαρπελίαν ἔχει, κατὰ τὴν γνώμην μιᾶς, καθυστερήσει καὶ ἀπαρτεῖ συλλογικῶν προστάθειαν καὶ ὄχι ἀνεμεινῆ θέσει τῆς προσμαθείας ἐπὶ καὶ μόνον ἀτόμου (ἴστω, ὅπως προαναφέρθη, ἐπὶς ἐκ τῶν ἀξιολογώτερον εἰς τὸν συγκεκριμένον γόπον).